

Doktori (PhD) értekezés

**Vidoni Testvérek és társaik.
Friuliak a magyar szalámigyártásban egy debreceni
üzem példáján keresztül**

Blaskó Barbara Katalin

Témavezető: dr. Pete László

DEBRECENI EGYETEM
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
Debrecen, 2020

VIDONI TESTVÉREK ÉS TÁRSAIK.

FRIULIAK A MAGYAR SZALÁMIGYÁRTÁSBAN EGY DEBRECENI ÜZEM PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

Értekezés a doktori (PhD) fokozat megszerzése érdekében a történettudományok
tudományágban

Írta: Blaskó Barbara Katalin, okleveles történelem szakos bölcész és tanár

Készült a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola
(Történelem programja) keretében

Témavezető: Dr.
(olvasható aláírás)

A doktori szigorlati bizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

A doktori szigorlat időpontja: 20... ..

Az értekezés bírálói:

Dr.

Dr.

Dr.

A bírálóbizottság:

elnök: Dr.

tagok: Dr.

Dr.

Dr.

Dr.

A nyilvános vita időpontja: 20... ..

„Én, Blaskó Barbara Katalin teljes felelősségem tudatában kijelentem, hogy a benyújtott értekezés önálló munka, a szerzői jog nemzetközi normáinak tiszteletben tartásával készült, a benne található irodalmi hivatkozások egyértelműek és teljeseek. Nem állok doktori fokozat visszavonására irányuló eljárás alatt, illetve 5 éven belül nem vontak vissza tőlem odaítélt doktori fokozatot. Jelen értekezést korábban más intézményben nem nyújtottam be és azt nem utasították el.”

Debrecen, 2020. augusztus 24.

.....
Blaskó Barbara Katalin

TARTALOMJEGYZÉK

1.	Bevezetés, a témaválasztás indoklása	3
1.1	Hipotézis, a dolgozat felépítése	5
1.2	Felhasznált források és módszerek	7
2.	Vándorló Friuli	14
2.1	Itália és Friuli a 19. század derekán	15
2.1.1	A kivándorlás	17
2.2	Friuliak Magyarországon	20
2.2.1	Vándor szalámiárusok és szalámikészítők	24
3.	Gyáralapítások, a magyar szalámiipar születése	30
3.1	Debrecen a 19. századi magyar iparban	41
3.1.1	Debreceni hentesmesterek	42
3.2	Friuliak Debrecenben, a Boschetti család	46
4.	Vidoni Testvérek és Társuk: út a cégalapításig	56
4.1	A gyár munkásai	60
4.1.1	Munkakörülmények	69
4.2	„Bár, ebből volna sok!” A gyártási folyamat sajátosságai	71
5.	Gyártörténet (1886–1950)	81
5.1	A cég szervezeti felépítése	88
5.2	A századfordulótól az I. világháborúig	93
5.3	1919 és 1929 között, az I. világháborútól a gazdasági világválságig	96
5.3.1	Vidoni & Co., Himberg (1926–1941)	100
5.4	A világgazdasági válság és az 1930-as évek	104
5.4.1	Marketingtevékenység	107
5.5	Működés a II. világháború idején	113
5.5.1	A cég megszűnése	118
5.6	Utóélet	124
6.	A család tevékenysége Ausztriában és Olaszországban	126
6.1	Bécs	127
6.2	Sornico di Artegna	131
7.	A Vidoni család Debrecen társadalmi-kulturális életében	134
7.1	Lovag Vidoni János	136
7.2	Az Olaszbarátok Monti Köre	139
7.2.1	Alapítás, célok	142
7.2.2	Működés, eredmények	144
8.	Összegzés	150

9. Mellékletek.....	152
10. Forrásjegyzék	177
10.1 Levéltári és egyéb közgyűjteményi források	177
10.2 Bibliográfia	181
10.3 Kéziratok.....	194
10.4 Internetes források	195
10.5 Sajtóforrások.....	200
10.6 A szerző közleményei	204
11. Absztrakt	206
12. Summary	207

1. BEVEZETÉS, A TÉMAVÁLASZTÁS INDOKLÁSA

A történelem folyamán számos kapcsolódási pontot találunk Itália és Magyarország között,¹ melyek a két nemzet történelmében meghatározók voltak. Debrecen és az olaszok kapcsolata szintén nyomon követhető évszázadokon át. Mivel a városban időző vagy élő itáliaiak jelentősebb szerepet játszottak a Debrecen és az ország életében is kiemelkedő fontosságú eseményekben, tevékenységekben, a társadalmi-kulturális és gazdasági élet alakításában, így hozzájárultak ahhoz is, hogy a város meghatározó szereplője legyen a magyar történelemnek. Elég, ha Giovanni Battista Carlonére gondolunk, a Szent Anna-templom építőmesterére, akinek munkája nyomán éppen a kálvinista Rómában született meg a Tiszántúl első barokk jegyeket viselő épülete.² Több mint egy évszázaddal később találkozhatunk Debrecenben honfitársával, Alessandro Monti ezredessel is, aki az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején itt szervezte meg a magyar erők oldalán harcoló, 1100 főt számláló olasz légióját.³ Ezzel bevéste nevét a magyar nemzet történelmébe és majdnem egy századdal később Debrecen utcanevkataszterébe is, mivel az ő tiszteletére nevezték át a debreceni Magos utcát Monti ezredes utcává 1929-ben. A Domb és Magos utca közötti területen épült fel ugyanis az értekezésben tárgyalandó Vidoni Szalámigyár, melyet szintén egy Olaszországból érkezett család alapított 1886-ban.⁴ A névváltoztatásra vonatkozó javaslatot a következő sorok tanúsítják, melyek említést tesznek a különleges üzemről és az ahhoz kötődő olaszokról egyaránt: „A Múzeumi Bizottság erre alkalmas megfelelő uccának a Domb uccát tartja, mint ahol kis olasz kolónia keletkezett és olasz vezetés alatt különleges debreceni húsipari telep virágzott fel.”⁵ A város erősödő olasz kapcsolatainak bemutatásához a 20. század első feléből mindenképpen említést érdemelnek még az 1927-től induló debreceni Nyári Egyetemek is.⁶ Hiszen erre a programsorozatra jelentősebb számú olasz hallgató érkezett minden évben, többek között a szintén ebben az időben létrejött Olaszbarátok Monti Körének (*Circolo Monti Amici dell'Italia*)⁷ közbenjárására, amely Csobán Endre főlevéltáros elnöklete alatt tömörítette a város

¹ Jászay Magda: Párhuzamok és kereszteződések: a magyar-olasz kapcsolatok történetéből. Budapest, Gondolat, 1982.

² Kisházi-Kovács László: A debreceni Szent Anna plébánia története. Szent Gellért Egyházi Kiadó, 1995.; Láng Nándor: A debreceni Szent Anna templom. Debrecen, 1930.; Szabó Erzsébet: Johannes Battista Carlone. In: *Művészettörténeti Értesítő XVII.* 1968/3–4. 214–238.

³ Pete László: Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban. Multiplex Media–Debrecen University Press, 1999.; Pete László: Az olasz légió Debrecenben (1849) In: *Debreceni Szemle* 1993/3. 387–402.

⁴ Debrecen utcanevei, 220.; Balogh, 252 és 274.

⁵ MNL HBML IV. B. 1405/b.

⁶ Némedi Lajos: Ötvenéves a debreceni nyári egyetem 1927–1977. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve*, 1975–77. év. Debrecen, 1978. 76–89.; Némedi Lajos: Emlékek, adatok és gondolatok. A debreceni nyári egyetem hatvan esztendejéről 1927–1987. Debrecen, 1988.

⁷ Gazdag István: Egyesületek Debrecenben a harmincas években. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XVI.* 1989.; Pete László: Olaszbarát egyesület Debrecenben. A Monti Kör (1929–1947). In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2000–2001*, Debrecen, 2001, 109–118.

azon értelmiségi polgárait, akik tenni kívántak az olasz-magyar barátság fenntartásáért és az olasz kultúra népszerűsítéséért. Megalapításában és működtetésében a Vidoni család tagjai is közreműködtek.

A város történetében meghatározó itáliaiak közül a disszertációban a Friuliból érkező bevándorlók kerülnek részletesebb bemutatásra. Közülük egyértelműen kiemelkedik a Debrecen gazdasági és társadalmi-kulturális életében egyaránt fontos szerepet játszó Vidoni család, amelynek tevékenységével kapcsolatban eddig nem született összefoglaló jellegű áttekintés, noha gyártulajdonosként a magyar iparban máig is vezető szerepet betöltő szalámigyártás kezdeteinek alakításában vett részt. Jelen kutatás eredményeként nyomon követhető, hogyan integrálódott a Vidoni Testvérek szalámigyára nemcsak a város életébe, hanem a régió mindennapjaiba is a sertésenyésztés egyik legnagyobb felvevőjeként, nagyüzemként, foglalkoztatóként, szoros kapcsolatokat alakítva ki a környékbeli gazdákkal, uradalmakkal. A Vidoni család több évtizedes debreceni jelenléte és az irányításuk alatt álló üzem ugyanis jelentős mértékben befolyásolta a város gazdasági életét és egy olyan iparág meghonosodását segítette elő, mely bár igazodott a helyi hagyományokhoz, egyben új irányvonalat is képviselt, hiszen a húsipari ágazat egy új szektorának kialakításában vett részt. A disszertáció tehát az említett olasz família Debrecenben végzett tevékenységének részletesebb bemutatására vállalkozik, középpontban a szalámigyárral, kitekintve ugyanakkor a család ausztriai és olaszországi aktivitására is, nem mellőzve az előzmények bemutatását, mely a Friuliból induló emigráció rövid áttekintését követően a párhuzamosan érkező, hasonló vállalkozásba kezdő friuli vállalkozók ismertetését is tartalmazza.

A friuli szezonális emigrációval hazai kutatás, illetve magyar nyelvű szakirodalom még általánosságban sem foglalkozik, Olaszországban viszont több helytörténeti jellegű mű, tanulmány jelent meg a témával összefüggésben. A kivándorlás célországaiban (Ausztria, Franciaország, Románia) szintén születtek tanulmányok, sőt monográfiák is a Friuliból érkező vendégmunkások és vállalkozók tevékenységével kapcsolatban, a kivándorlók magyarországi jelenlétét viszont senki nem vizsgálta. A kutatás tehát egyrészt – felzárkózva azokhoz, akik a témában már számos írást megjelentettek – hiánypótló jellegű, másrészt gyarapítani kívánja a legalább részben felfolgozott kivándorlási irányok sorát. A magyar húsipar történetéhez szintén újabb adatokkal kíván hozzájárulni a szalámigyártás kezdeteinek más szempontú bemutatásával, amellet, hogy eredményeivel a debreceni ipartörténetet is gazdagítja.

A témaválasztást az Erasmus program keretében Olaszországban töltött félév és a Debreceni Egyetemen végzett olasz szakos tanulmányok egyértelműen motiválták. Ezek mellett meghatározók voltak a történelem szak levéltár szakiránya keretében megszerzett ismeretek is, melyek már a szakdolgozat témájának kijelölésénél a levéltári kutatómunka felé

terelték a dolgozat írójának érdeklődését. A témakör, azaz a debreceni-olasz kapcsolatok kiválasztásánál a témavezetői útmutatás, a döntésben a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában a kutatómunka kezdetén feltárt dokumentumok voltak meghatározók.⁸ A munkát a kutatás során folyamatosan előkerülő újabb információk, a váratlanul felbukkanó leszármazottak és érdeklődők lelkesedése és a kutatóutak tapasztalatai, eredményei vitték előre jelen összefoglalás megírásáig.

1.1 Hipotézis, a dolgozat felépítése

A témakörben végzett tudományos kutatómunka során abból a feltételezésből indultunk ki a Vidoni család és vállalkozásának debreceni jelenlétével kapcsolatban, hogy a 19. század második felében tömegessé váló olasz emigráció élenkítő hatást gyakorolt a magyar iparfejlődésre is, illetve ellátta annak munkерő-igényét, továbbá bizonyos szempontból hozzájárult annak új alapokra helyezéséhez. A gondolatot a levéltári forrásokból megismert debreceni szalámigyár működése és az itt dolgozó olaszok nagyobb létszáma vetette fel. Mivel az alapító család, majd munkásaik Olaszországon belüli konkrétabb származási helye már a kutatás kezdetén megállapítást nyert, annak bizonyítására törekedtünk, hogy megismerjük és meghatározzuk az észak-olaszországi Friuli kivándorlóinak kiemelkedő szerepét a magyarországi szalámiipar kialakulásában. A hipotézis helyességét a munka során azonosított további, Friuliból érkező vállalkozók tevékenysége látszott alátámasztani, mely az emigráció témakörében végzett elmélyültebb kutatásra ösztönzött. Tehát a folyamat és az összefüggések megismerése, a tömeges kivándorlás és a Magyarország területén létrejövő szalámigyárak közötti kapcsolatok, ezáltal a létrejövő üzemek közötti párhuzamok, hasonlóságok feltárása került a munka középpontjába. Ezek közül a debreceni üzem emelkedett ki, melynek meghatározó szerepe a gyár részletes történetének feldolgozását is lehetővé tette, a dolgozat témája ezért az üzemtörténet köré szerveződik, kiemelve a család helyi tevékenységét is. Ahogy a disszertáció címe is jelzi, a Vidoni Testvérek és Társaik történetéhez valóban hozzátartozik 'társaik' ismertetése is.

Az értekezés időkeretének meghatározása a kutatás előrehaladtával némileg módosult, a felfedezett újabb és újabb adatok, összefüggések ugyanis az időbeli és térbeli keretek kiszélesítését tették szükségessé. Az első fejezetben elengedhetetlennek látszott az előzmények megfelelő felvázolása, ezért a Friuliban zajló emigrációs folyamatok vizsgálatával kapcsolatban egészen a 19. század elejéig nyúlunk vissza a történeti áttekintés, rövid utalást téve

⁸ Köszönettel tartozom a levéltár munkatársainak, köztük egykori oktatóimnak szakmai együttműködésükért és a kutatás folyamán nyújtott szíves segítségükért.

a megelőző időszakra is. A tárgyalt téma lezárásához pedig a 20. század közepéig szükséges áttekinteni az eseményeket, mivel a dolgozat középpontjában álló Vidoni Szalámigyár államosítása és 1950-es hivatalos megszűnése a történet szálait ezen a ponton szakítja meg. A térbeli kiszélesítésre a téma kapcsolattörténeti jellege és maga az emigrációs folyamat ad magyarázatot, továbbá a Vidoni família szerteágazó vállalkozási tevékenysége is, melynek legalább vázlatos áttekintése nélkül a feldolgozás nem lenne teljes.

Az értekezés felépítése tehát ezen időkereteknek megfelelően a következőképpen alakul. A témaválasztás indoklását bemutató bevezetőt és a munka elkészítéséhez felhasznált források és módszerek leírását követően az első rész a Friuliból induló és Bécsbe, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területére érkező, elsősorban szezonális jellegű emigráció leírásával alapozza meg a debreceni gyár létrejöttének előzményeit. A fejezet a hazánkba érkező friuli kivándorlókról közöl adatokat a kutatás során azonosított személyek tevékenységi körét és térbeli elhelyezkedését figyelembe véve, eljutva a szalámiárusokig, majd a szalámikészítőkig, akiknek tevékenysége a korszakban újabb és újabb szalámigyarak megalapításáig vezet. A főbb központok és legfontosabb vállalkozók említését követően a kronológiai sorrendet és az ok-okozati összefüggéseket egyaránt követve, a Boschetti család debreceni vállalkozásának áttekintő jellegű bemutatása következik, melyre a Vidoni Testvérek és Társuk cég közvetlen előzményeként tekinthetünk. Az alapítás körülményeit a gyár működtetéséhez nélkülözhetetlen szezonális munkavállalók és a nemzetközi ismertségre szert tett termékek előállításához alkalmazott speciális munkafolyamatok bemutatása követi. Ezt foglalja keretbe az üzem történetének részletességre törekvő bemutatása a megalapítástól kezdve a működés mérföldkövein, valamint a világháborúk viszontagságain keresztül egészen a megszűnésig, a debreceni város- és helytörténeti sajátosságokkal összefüggésben. Az utolsó fejezet a téma lezárásaként a Vidoni cég korabeli ausztriai, elsősorban bécsi és olaszországi, főképp artegnai tevékenységét és a família debreceni ágához köthető családtagjainak nem gazdasági területen betöltött szerepét is ismerteti, különös hangsúlyt fektetve a debreceni Olaszbarátok Monti Körének működésére. A dolgozatot a kutatás eredményeinek összegzése zárja le.

1.2 Felhasznált források és módszerek

A feldolgozás során a forrásanyag feltérképezése és megszerzése, valamint a legkülönfélébb információforrások rendszerezése, összefüggéseinek meghatározása adta a legnagyobb feladatot, mivel a téma kidolgozásához szükséges anyagok rendkívül sokrétűek. Ez többek között abból adódik, hogy a magyar és olasz közgyűjteményi rendszer egymást átfedő gyűjtőkörökkel rendelkezik, így a megfelelő források felkutatása nehézkes és időigényes. Az alábbiakban a legfontosabb forrásokat és azok típusait ismertetjük, melyek a kutatómunka eredményeihez hozzájárultak, kiemelve, hogy annak alapját korábban nem publikált források adják. A felhasznált anyagok alapvetően a következő három kategóriába oszthatók: szakirodalom; közgyűjteményi, elsősorban levéltári és nem közgyűjteményi jellegű források. Ezek hagyományos és elektronikus formában egyaránt feldolgozásra kerültek az alábbiaknak megfelelően.

A szakirodalom elsősorban a korszak olasz és magyar történelmével, gazdaságtörténetével és a Friuli területére jellemző emigrációs folyamatokkal kapcsolatos,⁹ a téma szempontjából általános jellegű információkat tartalmazott, ugyanakkor a dolgozat tárgyának megfelelő kidolgozásához alapvetőnek és nélkülözhetetlennek bizonyult. Egyrészt monográfiák, átfogó jellegű nagyobb lélegzetű művek, másrészt specifikusabb, a kutatás egyes elemeihez szorosabban kötődő tanulmányok sorolhatók ide számos helytörténeti jellegű munka feldolgozásával. Mivel a magyar szalámigyártás története és forrásai jó részben feltáratlanok maradtak, a munkához a debreceni hely- és ipartörténettel¹⁰ foglalkozó művek járultak hozzá nagyobb mértékben, továbbá olyan írások, amelyek a Vidonit valamilyen kontextusban megemlítették. A magyar nyelvű szakirodalomból Gyáni Gábor, Kaposi Zoltán, Kövér György, Tomka Béla, valamint Berend T. Iván és Ránki György gazdaságtörténeti művei, valamint a Gunst Péter szerkesztésében megjelent többkötetes *Debrecen története* emelhető ki első helyen.

⁹ Itália és Friuli történelmével kapcsolatban: Candeloro, Giorgio: *Storia dell'Italia moderna* VI. Feltrinelli Editore, Milano, 1970., Carocci, Giampiero: *Storia d'Italia dall'unità ad oggi*. Feltrinelli Editore, Milano, 1975., Corbanese, Girolamo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria*. Del Bianco, 1983., Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900. Libreria Editrice Goriziana, 1997., Il Friuli-Venezia Giulia. Szerk.: Finzi, Roberto–Magris, Claudio–Miccoli, Giovanni. Giulio Einaudi, Torino, 2002., Maniaco, Tito: *Storia del Friuli*. Newton & Compton, 2002., Paschini, Pio: *Storia del Friuli*. Arti Grafiche Friulane, 2003., Stella, Aldo: *Un secolo di storia friulana (1866–1966)*. Udine, Del Bianco Editore, 1967.

Az emigrációval kapcsolatban: Di Caporaccio, Gino: *L'emigrazione dalla Carnia e dal Friuli*. Ente Friuli nel Mondo, Udine, 1983.; Fornasin, Alessio: *Ambulanti, artigiani e mercanti. L'emigrazione dalla Carnia in età moderna*. Cierre Edizioni, 1998.; Lorenzon, O.–Mattoni P.: *L'emigrazione in Friuli*. Pellegrini, Udine, 1962.; Marinelli, Orinto: *Dell'emigrazione temporanea sotto l'aspetto geografico con speciale riguardo ai paesi montuosi*. Tipografia Domenico del Bianco, Udine, 1902.

¹⁰ Debrecen ipartörténetével kapcsolatban: *Debrecen szabad királyi város és vidéke ipari és kereskedelmi Diszalbuma*. Budapest, 1929.; Komoróczy György: *Debrecen története a felszabadulásig: a város gazdasági és társadalmi képe*. Debrecen Város Tanácsának Népművelési Osztálya, 1955.; *A magyar élelmiszeripar története*. Szerk.: Kirsch János, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.

A család történetének elemzésénél a debreceni polgárcsaládok (pl. a debreceni Kis Orbán család) történetéhez kapcsolódó munkák és szerzőik szolgáltak iránymutatásul. A külföldi szakirodalomból Giovanni Cosattini, Javier Grossutti, Bianca Maria Pagani, Gianfranco Ellero és Rinaldo Vidoni publikációi járultak hozzá legnagyobb mértékben a dolgozathoz, melyek elsősorban az emigráció-történethez, kisebb mértékben a gyárak történetéhez szolgáltak értékes információkkal. A *chain migration* definíciójának megfelelő alkalmazását Baily és Baines, az emigráció kutatásával kapcsolatos elméleti alapokkal is foglalkozó munkái tették lehetővé.¹¹

A szakirodalom felkutatásában egyrészt a hazai könyvtári intézményrendszer, elsősorban a Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtára és az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteménye volt mérvadó. Emellett az olaszországi kutatások adták a felhasznált irodalom másik nagy bázisát, amelyek megismeréséhez olyan ösztöndíj lehetőségek járultak hozzá, mint a Balassi Intézet Klebelsberg Kuno ösztöndíja és a *Campus Mundi* programok.¹² Így a római *Biblioteca Nazionale Centrale*, a *Biblioteca di Storia Moderna e Contemporanea* és a *Centro Documentazione della Fondazione Centro Studi Emigrazione* állománya mellett az udinei *Archivio di Stato di Udine* könyvtára és az *Università degli Studi di Udine* egyetemi könyvtárának anyaga, különgyűjteményei is hozzáférhetővé váltak, melyek a nehezen elérhető kiadványok tanulmányozása révén kiváltképpen hozzájárultak a dolgozat befejezéséhez. A munkát ezen kívül az artegnai *Associazione „la Sisile’* is segítette, — mely helyi szerveződésű egyesületként a századok során kivándorolt helybeliek történetének megismerésével, az emigráció egykori célpontjainak számító helyszínek felkeresésével igyekszik a múlt történéseit megismerni és megismertetni — többek között saját kiadványainak rendelkezésre bocsátásával.¹³

A gyűjteményi (múzeum, fotótár) és levéltári jellegű irategyüttesek alkotják a felhasznált források második típusát, melyek az ismertetett cégek, elsősorban a Vidoni történetével kapcsolatban szolgáltak felhasználható információkkal. A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum anyaga többek között az áruismerettel kapcsolatos információk és kereskedelem-történeti források révén, valamint értékes korabeli reklám-, illetve képanyaggal járult hozzá a disszertáció teljesebbé tételéhez.¹⁴ Ide tartoznak továbbá az intézményi, hivatalos

¹¹ Baily (1983) és Baines (1991)

¹² 2016. június (1 hónap), Klebelsberg Kuno ösztöndíj, Róma és 2017. március 27–31. Campus Mundi ösztöndíj, rövid tanulmányút, Udine. Az említettek mellett a forrásgyűjtést az Erasmus+ program keretében az Udinei Egyetemen tett látogatások alkalmával végzett levéltári kutatómunka egészítette ki, melynek megvalósíthatóságáért külön köszönet illeti Paolo Driussit. A Magyarországon végzett kutatást a Nemzeti Kiválóság Program Apáczai Csere János Doktoranduszi Ösztöndíja, valamint az Új Nemzeti Kiválóság Program Felsőoktatási Doktorjelölti Kutatói Ösztöndíja támogatta.

¹³ Az egyesület 2017 szeptemberében Debrecenbe is ellátogatott, ahol az Olasz Tanszék meglátogatása mellett felkereste a Vidoni szalámigyár egykori épületét is. Az artegnai leszármazottakkal való kapcsolatfelvétel az egyesület elnöke, Elisa Della Mea közreműködésének köszönhetően újabb adatokkal segítette a kutatást.

¹⁴ A kutatómunkához nyújtott szíves segítségükért Csapó Katalint és Török Róbertet illeti köszönet.

szaklapok, értesítők, adattárak, címtárak, kompaszok, továbbá a korabeli sajtó is, elsősorban napilapok révén, melyek szintén fontos adatokkal, kiegészítő, ám olykor a levéltári dokumentációból ki nem nyerhető, hiánypótló információkkal, illetve szemléletes leírásokkal segítették elő a dolgozat elkészítését. A szaklapok között említhető a *Honi Ipar*, a *Tiszántúli Ipar és Kereskedelem*, a *Magyar húsipar*, a Hajdú-Bihar megyei Állatforgalmi és Húsipari vállalat kiadásában megjelent *Húsipar*, valamint az azonos című, budapesti kiadású lap is, továbbá a *Tiszántúli Húsiparosok Lapja* és a *Magyar Húsiparosok Lapja* egyaránt.

A már megszerzett alapismeretek birtokában került sor tehát a levéltári anyaggyűjtésre, melynek keretében korábban nem publikált forrásanyagok is feldolgozásra kerülhettek. A magyar intézmények közül kezdetben a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, majd a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és Budapest Főváros Levéltára szolgáltatott értékes adatokat, végül a Debrecen–Nyíregyházi Egyházmegyei Könyv- és Levéltár és a Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltárának dokumentumai egészítették ki a korábbi ismereteket. Ehhez járultak hozzá az egykori Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumának archívumában fellelt kéziratok, intézményi levelezések és az oda beküldött fényképanyag is.¹⁵ Az üzemekkel kapcsolatos dokumentáció és elsősorban a Vidoni család tevékenységére vonatkozó információk megszerzésére a korábban említett kutatóutak révén olasz levéltárakban is lehetőség nyílt. A *Ministero degli Affari Esteri Archivio Storico Diplomatico* néhány kulturális jellegű és az államosításokhoz kapcsolódó irattal, az *Archivio di Stato di Udine* a Vidoni család ardegnai tevékenységéhez, debreceni cégalapításához és a családtagok fasizmushoz kötődő tevékenységéhez adott támpontot anyagaival.

Az utóbbi időszak digitalizálási munkálatai nagyban könnyítették a kutatómunkát, a legújabb információk így mindig beillesztésre kerülhettek a dolgozat megfelelő részeibe. Számos forrás azonban csak ezt követően kerülhet majd elérhető távolságba, melyek emiatt jelen kutatásban nem vehetők figyelembe. A kutatómunka ezért nem tekinthető lezártnak, viszont az aktuálisan rendelkezésre álló anyagok legteljesebb körű felhasználására törekedve a dolgozat átfogó képet kíván nyújtani a témában. Tartalma a jövőben nagy valószínűséggel bővíthet, illetve egyes elemei részletesebb kidolgozásuk révén különálló publikációvá fejleszthetők. Az elektronikus adatbázisok közül az *Arcanum Digitális Tudománytár* és a *Hungaricana–Közgyűjteményi portál*, továbbá a *FamilySearch* digitalizált anyakönyvi adatbázisa segítette nagyban elő többek között a levéltári és a korabeli sajtó dokumentumaihoz való hozzáférést. Ezek mellett az angol nyelvű *Internet Archive*, az olasz *Ammer (Archivio Multimediale della Memoria dell'Emigrazione Regionale)*, mely különféle dokumentációt tesz

¹⁵ Köszönet illeti Orbán Juditot és az intézet egykori munkatársait együttműködésükért, a dokumentációhoz való hozzáférés biztosításáért.

közzé a régió emigrációs folyamataival kapcsolatban és a *Sistema Bibliotecario Hinterland Udinese*, a helyi lapok adatbázisa és a genealógiai vizsgálódáshoz használható *Friuli in prin* nyújtott támpontokat a kutatáshoz.

A harmadik kategóriába olyan, közgyűjteményekben fel nem lelhető korabeli dokumentáció (családi levelezés, fényképek) és kéziratok tartoznak, melyek a dolgozat fókuszának, a Vidoni család és szalámigyárak tevékenységének vonatkozásában tartalmaznak értékes adatokat. Szintén ebbe a csoportba sorolhatók az *oral history* forrásanyagai, a szerző és más kutatók által készített interjúk adataival, valamint a téma egyes részeit kutató magánszemélyek jóvoltából szerzett információk, mint például Csapó Katalin és Symon Boschetti családtörténeti jellegű gyűjtése, Horváth Csaba Rákospalotával kapcsolatos kutatásai, Gianfrancesco Gubiani, gemonai lakos Vidoni családhoz kötődő kutatása,¹⁶ Adolfo¹⁷ és Domenico¹⁸ Vidonival, valamint helyi lakosokkal készült interjúi. Ezekon kívül jelentősek a Vidoni család leszármazottaitól kapott adatok, akik közül az artegnai Barbara Vidonival (debreceni ág), a szintén artegnai Adriano Romaninivel és az udinei Francesco Palmierivel (bécsi ág), továbbá Nyárádi Krisztiánnal (Vidoni Emma Magyarországon élő leszármazottai) nyílt lehetőség kapcsolatfelvételre. Ezen kívül Ingeborg Sterzinger-Vidoni (budapesti ág), Velencében élő családtag segítette a kutatómunkát elsősorban a rendelkezésére álló iratanyagok bemutatása révén. A gyártási technológiához szolgáltak információkkal a helyiekkel készített interjúk is, többek között Asterio de Monte és Gianni Palmiini hentesek szalámikészítésre vonatkozó leírásával.¹⁹ Az írott források mellett az *oral history* jellegű beszámolók olyan új információkkal járultak hozzá a kutatáshoz, amelyek a hivatalos dokumentációból nem nyerhetők ki, s melyek nemcsak kiegészítik, hanem új nézőpontból világítják meg az üzem történetét.

Ebbe a kategóriába sorolhatók továbbá olyan írott források is, mint a Barbara Vidoni tulajdonában fennmaradt családi levelezés,²⁰ valamint kéziratok, melyek az egykori Országos Húsipari Kutatóintézet megszűnt múzeumi részlegéből, debreceni szerzőktől, Bornyi Józseftől

¹⁶ Erősségei az Artegnában élő családtagok továbbá más, Vidoni családhoz kötődő személyekkel készített interjúk és tulajdonukban álló eredeti dokumentumok tanulmányozása révén szerzett adatok. Interjúalanya volt a két unokatestvér, akik az artegnai Bar Caffè Centralében vasárnaponként rendszeresen találkoztak, ahol Gubiani 2005-ben több alkalommal is beszélgetett velük.

¹⁷ Adolfo Vidoni (1921–2009), Luigi Vidoni és Cumini Irma fia. Felesége: Szilágyi Olga. Gazdasági diplomát szerzett, a cég igazgatója lett Debrecenben 1945-ig, majd hazatért Artegnába. Gubiani (2010), 77–78.

¹⁸ Domenico Vidoni (1912, Bécs–2008, Udine), a bécsi Domenico (*Meni*) Vidoni fia, *barbe Zanin* unokája. 1952-ig Bécsben élt, életét az utazásnak szentelte.

¹⁹ A szerző által 2010 szeptemberében artegnai lakosokkal készített interjú. Ennek megvalósítását, továbbá számos más esetben a kutatómunka előmozdítását Barát Katalin Enikő és Pietro Bellina, venzonei lakosok segítették. A kutatás megkezdését és a kapcsolatfelvételt Elisabetta Biondi szíves közbenjárása tette lehetővé.

²⁰ A levelek tudósítanak üzleti tervekről, ügyvitelről, szállításokról, családi történekekről, eladási és gyártási problémákról, a gyár és a család életéhez kapcsolódó információkról 1904 és 1909 között.

és Szilágyi Dezsőtől származnak, akik az 1970-es években értékes adatgyűjtést végeztek, ezáltal a gyár működésének leírásához elengedhetetlen információkkal járultak hozzá. Bornyi József adatközlője Arnold Ferenc, 1977-ben 67 éves nyugdíjas főkönyvelő, debreceni lakos volt, aki 1928-tól 1944-ig, majd 1946-ban rövid ideig a gyár alkalmazottjaként különféle beosztásokban dolgozott, ezáltal betekintést nyert az üzem működésébe és megismerte a gyártási technológiát is. Apja, Arnold György 1923-tól 1926-ig szintén a cég főkönyvelője volt. Az 1940-es évek elején készült feljegyzéseit Bornyi szintén felhasználta.²¹

Itt említendő meg a numizmatikai jellegű források, a képi ábrázolások, reklámplakátok is, melyeknek összegyűjtése a közgyűjtemények mellett nagyrészt magánszemélyek révén valósulhatott meg, teljesebbé téve az elkészült munkát.

A felhasznált források feltárása tehát a történelem különböző segédtudományainak és azok módszereinek alkalmazásával volt lehetséges, a kutatás ezáltal egymástól távol eső, feltáratlan, illetve korábban összefüggésbe nem hozott forrásanyagokat vethetett össze. Fontos megemlíteni a kutatómunka során felhasznált anyagok kritikai elemzését, mely ezeket együttesen, objektív módon tette vizsgálat tárgyává mindamelllett, hogy a munka a rendelkezésre álló adatok legteljesebb körű feldolgozására törekedett. Az iparág történetével kapcsolatban ugyanis nincsenek átfogó jellegű feldolgozások, az elérhető írások pedig csak felületesen érintik a témát, ráadásul számos tévedést és elírást vesznek át és közölnek még a komolyabb munkák is mind a kronológia, mind az összefüggések tekintetében. Az objektivitást a dolgozat a hivatalos dokumentációban fellelhető adatokra történő hivatkozásokkal igyekezett biztosítani, a szubjektívabb, esetleg kevésbé szakmai jellegű forrásanyagot pedig a legszigorúbb módon osztályozni és szelektálni.

Az emigráció leírásánál magát a folyamatot tartva meghatározónak nem tekintettük feladatunknak nagyszámú statisztika és különféle elemzések közlését, melyet több, a migrációs folyamatok ilyen jellegű bemutatására készült feldolgozás is megtett már jelen dolgozat megszületését megelőzően. Viszont fontosnak tartottuk egy általános kép kialakítását a friuli emigrációról, és annak magyar vonatkozásairól, kiemelve később a húsiparhoz kötődő bevándorlókat. A folyamat időkeretét tekintve a téma szempontjából legjelentősebb időszak, a tömeges kivándorlás első szakasza került középpontba, mely a 19. század utolsó negyedétől az I. világháborúig tartott. Ennek indoka, hogy a magyarországi bevándorlás ebben az időszakban tetőzött, ezen kívül a további emigrációs szakaszok kevésbé relevánsak a disszertáció témájának szempontjából, így azok bemutatásától eltekintettünk.

²¹ Szállításelelős, számlázó, számfejtő és előkalkulátor munkaköröket töltött be, ezen kívül két éven keresztül megbízott főkönyvelőként alkalmazták. Az adatfelvétel idején Debrecen, Méliusz tér 15. szám alatti lakos. Bornyi, 17.

A gyáralapítások esetében a rendelkezésre álló hivatalos forrásból nyert adatok alapján vettük számba a korszakban alakult friuli szalámigyárakat, azokról csak a legfontosabb működési adatokat említve, illetve a Vidoni családdal fennálló kapcsolatokat ismertetve. Az egyes gyárak történetének részletesebb feldolgozása egyrészt szintén időigényes, további kutatómunkát igényelne, másrészt a források hiánya miatt egyes üzemtörténetek nehezen rekonstruálhatók, többek között mivel a *Központi Értesítő* adatai is csak 1876-tól kezdődően állnak rendelkezésre, s az ezt megelőzően keletkezett vállalkozások bejegyzésre sem kerültek, melyre adott fejezetben példát is találunk. Másrészt a csak néhány évig működő gyárak története kevésbé releváns és természetesen a rendelkezésre álló iratanyag mennyisége is kevesebb. Mindenképpen demonstrálandó azonban jelenlétük a folyamat jelentősége és a vállalkozások kapcsolatrendszerének bemutatása szempontjából. A Vidoni szalámiüzem leírásánál mind az előzményeket, mind a konkrét gyártörténetet illetően szükségesnek véltük a debreceni iparfejlődéssel és várostörténettel kapcsolatos adatok rövid ismertetését, hiszen enélkül a gyártörténet tárgyalásának alapja veszett volna el, nem beszélve arról, hogy a Vidoni helyzete a helyi húsiparban tevékenykedőkhöz viszonyítva még szemléletesebb.

A felhasználható gazdaságtörténeti munkák alapvetően adatokra és statisztikákra koncentrálnak, a család- és társadalomtörténeti összefüggéseket, illetve a nem csak írott forrásokat kevésbé veszik figyelembe. A cégek történetének feltárásakor ezért a családi, társadalmi összeköttetéseket is vizsgálat tárgyává tettük a rendelkezésre álló információk erejéig. A feldolgozás során tehát komplex módszer alkalmazása vált szükségessé, mely az ügyviteli, pénzügyi vonatkozású iratanyagok mellett az előzőekben felsorolt legkülönbözőbb forrástípusokat is felhasználhatóvá tette, melyek kiegészítik a cégtörténet adatait is. Így a családok és vállalkozók rokoni és üzleti kapcsolatainak feltárása során a legszükségesebb mértékben genealógiai kutatást is végeztünk. Ennek szükségességét igazolja egyrészt a 19. századi cégekre jellemző családi jelleg — mivel általában az újabb generáció vitte tovább az üzletet —, másrészt viszont a *chain migration* elvére alapozva a létrejövő gyárak tulajdonosainak és munkásaiknak összeköttetéseit. Hiszen társadalmi, nemzetiségi és gazdasági helyzetük az egymáshoz való kapcsolódási pontok kialakulásához vezetett. Az utolsó részben kitértünk a család társadalmi-kulturális szerepvállalására is, mivel a korszakban jellemző volt a társadalmi pozíciók halmozása, jótékonyági és szakmai szervezetekben való részvétel, melyeknek bemutatása teljesebb képet eredményez egy-egy vállalkozás és annak működtetőinek életéről.

A dolgozatban alkalmazott névhasználattal kapcsolatban kiemelnénk, hogy az egyes fejezetekben előforduló személynevek esetében arra törekedtünk, hogy az eredeti, anyakönyvezett megnevezést használjuk, ám ahol ez nem állapítható meg vagy nem bizonyos,

adott forrásban megjelölt névváltozatot alkalmaztuk. Az első előfordulásnál feltüntettük mindkét verziót, mivel számos szó szerint idézett forrás tartalmazza a nevek magyar megfelelőjét, melyeknek azonosítását ezáltal könnyítettük meg.

2. VÁNDORLÓ FRIULI

Az észak-kelet olaszországi Friuli (ma Friuli-Venezia Giulia tartomány része) gazdasági és társadalmi életében az emigráció évszázadokon keresztül meghatározó szerepet játszott. Elég, ha a hegyvidéki területek szezonális emigrációjára gondolunk, mely a folyamat egyik legkarakterisztikusabb és legrégebbi formája volt. Ugyanis a carniai (a Karni-Alpok vidékén élő) vándorkereskedők már a 13. századtól kezdve rendszeresen keltek át az Alpokon elsődlegesen a téli időszakban, hogy fűszerekkel, szövetekkel és különféle árucikkkel kereskedjenek távoli vidékeken. A *cramârs*ként emlegetett kereskedők ismertető jegye a *crassigne* nevű tároló eszköz (egy többfiókos szekrényke) volt, melyet a vállukon vittek, mint egy hátikosarat.²² Jellegzetes alakjukról és tevékenységükről Fabio Quintiliano Ermacora *De antiquitatibus Carneae* című művében is megemlékezett. Ebben többek között leírja, hogy a mesterség képviselői a megélhetés érdekében nemcsak német területeken, hanem szerte a világon kereskedtek. Nyárra hazatérve elvégezték a mezőgazdasági munkákat, hogy azután a hideg beálltával ismét visszatérhessenek pénzkereső tevékenységükhöz.²³ Jacopo Valvason da Maniago *Breve descrizione della Cargna* című leírásában ezek a vándorárosok szintén szerepelnek, úgy, mint a németekkel kereskedők és iparosok, akik távoli vidéken kénytelenek boldogulásukat keresni.²⁴

A *cramârs* példáján keresztül jól szemléltethető, hogy Friuliban évszázados hagyományokra tekint vissza az emigráció és a különböző vándormesterségek üzése. Megfigyelhető továbbá az a szezonális is, mely a 19–20. században a Magyarországra érkező bevándorlók esetében is meghatározó tényező lesz. A kivándorlásban erősen érvényesült ezen kívül a *chain migration* elve is, azaz a láncmigráció, mely az információs hálózatokhoz kötődött: az újabb és újabb kivándorlókat tehát a korábban emigráltak tapasztalatai vezérelték többek között azonos célterületek felé. Ezt az információáramlást elsősorban levelek vagy hazatért emigránsok személyes elbeszélés útján tartották fenn, melynek révén különböző migrációs láncolatok alakultak ki. Ezek közül az észak-kelet itáliai vonal Magyarország felé vezető ágát ismertetjük a friuli eset bemutatásával.²⁵ Ám, hogy a kivándorlás gazdasági-társadalmi okait megértsük, nem hagyhatjuk el Itália és Friuli korabeli, elsősorban a 19. század közepén jellemző sajátosságainak rövid áttekintését, melyek az emigráció kialakulásában központi szerepet játszottak.

²² Davide et al., 3.; Bertuzzi–Fait, 17.

²³ Cosattini, 14.

²⁴ Jacopo Valvason Da Maniago: *Breve descrizione della Cargna*, Archeografo Triestino, 1869–70, 1. k., 176.

²⁵ A láncmigrációról bővebben: Baines (1991), Itália észak-keleti régiójából az Argentína felé irányuló láncmigrációval kapcsolatban lásd: Bailly (1983) és Klein (1983).

2.1 Itália és Friuli a 19. század derekán

Az angol ipari forradalom a 19. század elején még nem érezte hatását a szétagolt Itáliában, melyet még az 1860-as években is a kontinens szegényebb országai között tartottak számon, köszönhetően annak is, hogy csak az olasz egység létrejöttét követően teremtődött meg az egységes pénzrendszer, vámterület és közlekedési hálózat. Az olasz ipar eredményei azonban kezdetben mérsékeltek maradtak többek között a helytelen ipartámogatás következtében, a fejlődés ráadásul az ország különböző régióiban egyenetlen módon haladt.²⁶ Nagyobb része az északnyugati területekre korlátozódott, ahonnan az itt kiépült jelentősebb vasúthálózatnak köszönhetően könnyebb volt bekapcsolódni a nemzetközi kereskedelembe. Végül a vasútépítésben tapasztalható általános fellendülés hozta el a mérsékelt növekedés szakaszát, mely az 1880-as évektől figyelhető meg. A fejlődés viszont nem volt elégséges mértékű a kialakult magas népességszám fenntartásához, így a demográfiai adatok már a kivándorlást vetítették előre. Ugyanis az elmaradottabb országok között Olaszországnak volt a legnagyobb a népsűrűsége, mellyel Európában a negyedik helyen állt a fejlett Anglia, Belgium és Hollandia után. A következő évek lakosságának csupán mérsékelt növekedése mindössze a — kedvezőtlen gazdasági helyzetben kialakult munkanélküliség és az alacsony életszínvonal miatt meginduló egyre nagyobb mértékű — kivándorlásnak volt köszönhető: 1881 és 1910 között már 6 millió fő, a lakosság 20%-a hagyta el Olaszországot.²⁷ Az országos állapotokhoz hasonlóan Friuliban is válságos helyzet alakult ki, melyet súlyosbított a területét érintő háborúk és természeti csapások által okozott károk összessége. Az ezekkel összefüggésben kialakuló migrációs folyamatok az itt élő népességre változatos módon hatottak, s szokásaikon, mentalitásukon kívül a friuli nyelvre is erőteljes hatást gyakoroltak.

A régió 19. századi történetét áttekintve megállapítható, hogy területe 1797-ig a Velencei Köztársasághoz tartozott, ekkor viszont a campoformiói békeszerződés értelmében a Habsburg Birodalomhoz került, majd 1815-ben a bécsi kongresszus az Ausztriával perszonálunióban álló Lombard-Velencei Királysághoz csatolta. A terület az olasz egyesítést követően, csak 1866-ban, a porosz-osztrák-olasz háború révén lett az Olasz Királyság része, mivel a prágai, majd az ennek nyomán Bécsben aláírt olasz-osztrák békeszerződés Olaszországnak ítélte Veneto tartománnyal és Velence városával együtt. Ám Kelet-Friuli (Görz-Gradiska) Ausztria fennhatósága alatt maradt egészen az első világháborúig. A történelmi események hatása mellett mind Cosattini, mind Pagani,²⁸ a témakörben végzett

²⁶ Gerschenkron, 176–199.

²⁷ Berend–Ránki (1987), 421–487.

²⁸ Cosattini (1903); Pagani, 6.

kutatásaik során nagy figyelmet szenteltek a terület természeti adottságainak, melyek mérvadók voltak nemcsak a gazdaság formálásában, hanem az emigráció kialakulásában is. Friuli északi része, területének majdnem fele hegyvidék, melyet a Karni- és a Júliai-Alpok uralnak; a déli részén elterülő síkság pedig a földterületek csupán harmadát alkotja, melyet egy dombvidék köt össze a hegységekkel. A mezőgazdasági művelésre tehát területének jelentősebb hányada kevésbé volt alkalmas. A hegyvidékre jellemző erdőgazdálkodás és állattartás, valamint az ezekhez kapcsolódó nyersanyagot feldolgozó üzemek mellett a mezőgazdasági jellegű termelés csak a kedvezőbb talajminőséggel rendelkező síkságon alakulhatott ki. A fejlődésnek azonban két tényező is útját állta: egyrészt a töredezett tulajdonviszonyok, másrészt a mezőgazdaságban alkalmazott elmaradott művelési módszerek.²⁹ Emiatt a régió mezőgazdasága az olasz egység létrejöttét követően sem tudott kilépni az elmaradottságból és az ipari fejlődéshez szükséges tőke sem állt rendelkezésre a tartományban, ami hozzájárult az alacsony életszínvonalon élő népesség kivándorlásához.

A terület hányattatott sorsa ellenére néhány, legnagyobb részben a helyi mezőgazdaságon alapuló iparág meghonosodhatott ezen a vidéken. A szőlőtermesztésen alapuló bortermelés és a nagy tőkeszükségletet nem igénylő textilipar, főként a selyemkészítés vált a friuli ipari termelés vezető szektorává. A textilipari üzemek századvégi működésére azonban rendkívül negatív hatással volt a korabeli vámterhek megnövekedése, ugyanakkor a termékek iránti kereslet csökkenése. A termelés visszaesésében továbbá nagy szerepet játszott az ekkoriban terjedő, a selyemhernyókat megtámadó szemcsekór is, mely mintegy felére csökkentette a gyártást.³⁰ A bortermelésben az 1841 és 1860 között terjedő filoxéra-járvány okozott hatalmas károkat tizedére csökkentve az előállított mennyiséget a hagyományos szőlőfajták jó részének kipusztítása mellett. Bár a század utolsó negyedében a gőzerő alkalmazása révén ismételt fejlődésnek indulhatott volna a textilipar, nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő a kapacitás kihasználásához. Ennek oka egyrészt az iparban foglalkoztatható népesség, a szakképzett munkaerő hiánya, másrészt, a külföldön kínálkozó jövedelmezőbb lehetőségek megjelenése volt, melyek vonzották a kivándorlókat.

A mezőgazdaságban érdekelt népesség a külföldön megkeresett tőkét hazatérve földvásárlásra fordította, tehát a továbbiakban sem volt várható az ipari népesség növekedése, s a nagy kereslet a birtokok árát is magasan tartotta. A kivándorlást az országos helyzethez hasonlóan tovább erősítette a térségben kialakult kedvezőtlen gazdasági helyzet mellett a termelőerőket meghaladó demográfiai növekedés is. A kormány által kivetett adóterhek³¹

²⁹ Pagani, 15–17. és 55–56.

³⁰ Ellero (1977), 95–107.

³¹ Ellero, 91.

további nehézségeket okoztak az elszegényedett lakosságnak, mely a külföldi munkavállalást tartotta egyetlen megoldási lehetőségének.³² A Friuliból útnak indulókat tehát elsősorban gazdasági megfontolások vezérelték, melynek következtében a célországban a megtakarítás érdekében mindennemű munkát elvállaltak. Ezt az elköteleződést olykor a jobb életszínvonal elérése sem szüntette meg, s csak olyan külső ok törhette meg, mint az első világháború, amely a tömeges kivándorlás első nagyobb szakaszának vetett véget.³³

2.1.1 A kivándorlás

Friuli helyzete tehát igazodott az általános tendenciákhoz, ugyanakkor egyedi sajátosságai más régiókhoz viszonyítva eltérő megoldási lehetőségeket is kínáltak a területen élő népesség számára, így a migrációs folyamatokban jelentős szerepet kaptak a külföldön vállalt szezonális munkalehetőségek. A már említett vándorkereskedőkhöz hasonlóan a terület emigránsai már a 19. század közepét megelőzően is végeztek kereskedelmi és kisipari jellegű tevékenységeket Bécs, Karintia, Stájerország, Morvaország, Szlavónia, Magyarország és Bajorország területén. Érdeemes megjegyezni, hogy az emigráció egyik jellegzetessége volt a települések szerinti szakosodás, tehát a legtöbb településről azonos tevékenységet űző mesterek vándoroltak ki.³⁴ Resiutából néhány ezer lírás árukészlettel indultak vándorkereskedők messzi vidékekre; készleteiket újra és újra feltöltve 2–3 évig is távolmaradtak, amíg egy jelentősebb összeget meg nem kerestek. Claut és Cimolais községek lakóit pedig a fából készült háztartási eszközök árusítóiként ismerhette meg a vásárlóközönség. Az asztalosok és ácsok Preonéból, Carnia területéről, a takácsok Ampezzóból és Laucóból és a két Forni Savorgnaniból, a szabók Zuglióból, Ampezzóból és Ovaróból származtak; de rajtuk kívül sajtkészítőket (*fedârs*) is találunk az emigránsok sorában. A belső migráció mellett a kivándorláshoz szintúgy hozzájáruló közsörúsök Paluzza, Paularo, Treppo Carnico és Ligosullo településekről vándoroltak ki, Resia völgyéből pedig kazánkovácsok emigráltak nagyobb létszámban. A helyi készüemek áruai a maniagói vándoriparosok révén kerültek kereskedelmi forgalomba.³⁵ A tél közeledtével a gesztenye- és tésztaárusok keltek útra,³⁶ s hasonló, szezonális jellegű aktivitás mutatható ki a szintén hegyvidéki körzetekből származó vándor szalámiárusok, illetve

³² Di Caporaccio, 85.

³³ Ellero, 90.

³⁴ *Bollettino dell'emigrazione*, 61.

³⁵ Cosattini, 66–67.

³⁶ *Bollettino dell'emigrazione*, 65.

szalámikészítők, a *salamârs* esetében is, akiknek tevékenységét a továbbiakban bővebben is kifejtjük.

Nyugat-Friuliban az 1800-as évek közepére már 15-20 ezer főre volt tehető azoknak a férfiaknak a száma, akik a téli időszakban a mezőgazdasági tevékenység lezárultával alkalmi munkákat vállaltak Európa más országaiban.³⁷ Noha északon a népességnek kisebb hányada, csupán 42%-a élt, az emigrációs folyamatok tekintetében mégis külön figyelmet igényel a hegyvidék — Ampezzo, Tolmezzo, Moggio, Spilimbergo, Gemona, Tarcento, San Daniele, Maniago és San Pietro al Natisone körzete³⁸ —, ahol számos esetben ez volt a megélhetés egyetlen forrása, s így a folyamat legtöbb résztvevőjét, az emigránsok 65,25%-át ez a terület adta. A síkvidéken élő mezőgazdasági népességre jellemző permanens emigráció itt teljesen hiányzott, a legnagyobb részben férfiakból álló kivándorlók esetében pedig a szezonális munkavállalás jellemző.³⁹

Az első világháborút megelőző öt évtized során a migrációs folyamat tömegessé vált, ugyanis a folyamatosan növekvő európai gazdasági — ipari-, agrár-, infrastrukturális — fejlődés hatalmas mennyiségű munkaerőt igényelt. Az állami beruházásoknak is köszönhető, hogy újabb és újabb munkalehetőségek nyíltak kiváltképp az építőiparhoz kapcsolódó ágazatokban; erős lett a kereslet mind a képzett, mind a képzetlen munkaerő iránt, mely Nyugat-Friuliban nagy számban rendelkezésre állt. Míg a statisztikai számítások szerint a kivándorlási értékek 1899-ben évi 80 ezer főnél csúcsosodtak ki, a hegyvidéki területeken elérve a lakosság létszámának 13%-át, a migrációs hullám a síkvidékre is kiterjedt és a szakképesítés nélküli munkások tömegeit is bekebelezte, megindítva a férfi lakosság kivándorlását Európa téglagyáraiba.⁴⁰ A gombamód szaporodó üzemek szinte ki sem elégítették a folyamatos nagy keresletet, a tégláégetés pedig, melyben a friuliak élen jártak, igen keresett mesterség lett. A szakmai tudást nem igénylő mesterséget az eladósodott kisbirtokosok,⁴¹ nagycsaláddal rendelkezők mellett a napszámosok és földművesek tömegei és a rosszul keresők választották. Ám hamarosan megjelentek olyan képzett szakemberek, kipróbált művezetők, kőművesek, akik az emigrációra mint szakmai szokásra tekintettek és külföldi tevékenységüket tanulásra használták fel, szakképző iskolákban képezték magukat és nyelveket tanultak.⁴² Az új igényeknek megfelelően, a korábbi kereskedelmi és kisipari jellegű tevékenység helyett nem sokkal később már földmunkások és építőipari munkások (csempe- és mozaikpadló-készítők,

³⁷ Filipuzzi, 482. és *Bollettino dell'emigrazione*, 64.

³⁸ Cosattini, 29–32.

³⁹ Cosattini, 36–37.

⁴⁰ Ermacora (2005), 115–117.

⁴¹ Pagani, 36–37.

⁴² Cosattini, 68–69.

ácsok, kőművesek, kőfaragók) szezonális kivándorlását mutatják a források,⁴³ s igen elterjedt volt a böllér, napszámos, vasúti talpfakészítő, favágó és kovácmesterséget űző dolgozók, valamint bányamunkások jelenléte is.⁴⁴ A fentebb említett mesterségekben járatlan férfiak hordárként, kuktaként, szállodai vagy gyógyszertári kiszolgáló személyzetként, kávézóban vagy előkelők házában, szolgálóként helyezkedtek el, a nők bejárónői állást, gyermekfelügyelést, főzést vállaltak.⁴⁵

Az 1876-tól elérhető statisztikák alátámasztják a növekvő kivándorlási adatokat, mely folyamatnak köszönhetően az emigráció a társadalmi és gazdasági élet motorjává vált. Friuli gazdasági fejlődése a szezonális munkásokon alapult, hiszen a kivándorolt lakosság külföldről jelentős összegű jövedelmet juttatott a tartományba.⁴⁶ A hivatalos összesítések az űzött mesterség alapján tartják nyilván az emigránsokat, így az 1900. évi statisztikából jól látható, hogy még mindig a szakképzettség nélküli munkavállalók adták a kivándorlók 84,86%-át.⁴⁷ A vándormesterséget űzők mindössze néhány százalékot tehettek ki; bár a mozgalom irregularitásából és a regisztrálás nehézségeiből adódóan valószínűleg nagyobb számban képviseltették magukat, mint azt a kimutatások nyilvántartották. A folyamat jelentőségét jól mutatja, hogy a 19. század utolsó negyedében az olasz szezonális emigráción belül folyamatosan Friuli adta a kivándorlók negyedét.⁴⁸ A népességnek ekkor mintegy 10%-a keresett külföldön munkát,⁴⁹ legtöbbször Ausztria és Németország területére indultak, de 1875-től jelentős a kivándorlás Magyarországra, 1876-tól Boszniába, Romániába,⁵⁰ majd Bulgáriába, Szerbiába és szerte Európába.⁵¹ Az 1911-ben megjelent népszámlálási adatok szerint a 628 081 kivándorlóból 91 655 emigráns tartozott ehhez a területhez és ebből 36 494 volt szezonális kivándorló.⁵²

⁴³ Ermacora, Matteo: *L'emigrazione friulana in Austria e in Germania*.

https://www.academia.edu/1624609/LEMIGRAZIONE_FRIULANA_IN_AUSTRIA_E_IN_GERMANIA

Letöltve: 2019-03-05.

⁴⁴ *Bollettino dell'emigrazione*, 13.

⁴⁵ Cosattini, 13.

⁴⁶ ASU Archivio del gabinetto, Busta 10., fasc. 1. Economia provinciale, 1928–29.

⁴⁷ Cosattini, 47–49.

⁴⁸ Cosattini, 12–13.

⁴⁹ *Bollettino dell'emigrazione*, 64.

⁵⁰ Dobrei (2016); ASU Provincia di Udine. Archivio della Deputazione 1866–1940. Busta 994.

⁵¹ Mantica, 19.

⁵² Ellero, 92.

Az Alpokon túlra irányuló időszakos kivándorlás növekedésének és tömegjelenséggé válásának a korábban említett gazdasági-társadalmi viszonyokon kívül a korszakban zajló vasútépítések is különös módon kedveztek.⁵³ Míg a vándorok korábban fa, széna, állatok vagy különféle áruk szállítására használt szekereken utaztak vagy gyalog tették meg az utat, a pontebbai vasút Béccsel való közvetlen összeköttetésének létrejötte után az utazás egyszerűbbé, gyorsabbá vált és amellet, hogy a Monarchia felé terelte a bevándorlókat, könnyebben elérhetővé tett távolabbi célterületeket is.⁵⁴ Kezdetben a közlekedési nehézségek nem tették lehetővé terjedelmes csomagok szállítását, emiatt a kivándorlók csak a legszükségesebbeket csomagolták az útiládájukba, melyet ülőalkalmatosságként is használhattak. Ezen kívül magukkal vittek egy hátizsákot a legkülönbözőbb munkák elvégzéséhez szükséges szerszámokkal és egy batyut a vászonba kötött élelmiszerekkel: puliszka (*polenta*), sajt, olykor szalámi, *frico*⁵⁵ és egy flaska bor.⁵⁶ Jellegzetes bőröndjük, a *valigia di cartone* a *crassiné*hoz hasonlóan a korszak emigránsainak védjegyévé vált.

2.2 Friuliak Magyarországon

*"Polenta buona, formaggio del migliore, acqua più buona della birra!
Andiamo ragazzo a lavorare nelle fornaci dell'Ungheria!"*⁵⁷

“Jó puliszka, kiváló sajt és olyan víz, ami a sörnél is jobb! Menjünk, legény a magyarországi téглаégetőkbe dolgozni!” — ajánlja a korabeli rigmus. Az idézet nemcsak a kivándorlók által végzett legjellemzőbb tevékenységre, a téглаégetésre, hanem az emigráció célterületére is következtetni enged. A 19. század utolsó évtizedeiben ugyanis a kivándorlás fő iránya a viszonylagos közelsége miatt is népszerű Osztrák-Magyar Monarchia lett, mely vezető pozícióját egészen az első világháborúig megtartotta. Az olasz egység létrejötte és a terület 1866-ban történt annexiója után a munkavállalók legnagyobb része itt helyezkedett el,⁵⁸ 1892 és 1894 között ráadásul a magyar területek élveztek elsőséget. Cosattini vasúti statisztikái szerint az emigránsok 8%-a választotta Magyarországot,⁵⁹ akik közül legtöbben az építőiparban

⁵³ Cosattini, 12–13.

⁵⁴ A területet érintő vasútvonal kiépítése során az első, Velence-Udine szakasz 1860-ban készült el, 1875. november 15-én megnyílt az Udine-Gemona vonal, melyhez 1876. december 18-án csatlakozott Carnia, 1879. július 25-én Pontebba, míg a teljes útvonal ünnepélyes átadására 1879. október 30-án került sor. Az osztrák-olasz határon elhelyezkedő Pontebba az emigránsok fontos állomása lett. Az I. világháború után Pontebba és Villach között is kiépült az összeköttetés, mellyel egyszerűbbé vált az utazás.

⁵⁵ Sajt, burgonya és vaj fő összetevőkből álló friuli, főképp carniai tradicionális étel.

⁵⁶ Italo Copetti visszaemlékezése alapján. Gubiani (2010), 85–87.

⁵⁷ Pellegrini–Perissinotto, 133.

⁵⁸ Filipuzzi, 479–500.

⁵⁹ Cosattini, 42 és 126–138.

helyezkedtek el.⁶⁰A Monarchiában munkát vállalók döntését az említett rövid távolság és könnyű elérhetőség mellett nagyban befolyásolhatta a tény, hogy hasonlóan más európai országokhoz, itt is a bankok által finanszírozott gazdasági növekedés került főszerepbe, ami gyors ütemű iparosodáshoz és ugrásszerű fejlődéshez vezetett. 1898 és 1913 között a gyáripar rohamos növekedésnek indult, az üzemek száma duplájára, 5521-re emelkedett, ezzel párhuzamosan az alkalmazott munkások száma 302 000-ről 563 000-re nőtt.⁶¹ A Monarchiában, illetve Magyarországon így kialakuló munkaerő-szükséglet tehát kiváló lehetőséget biztosított a Nyugat-Friuliból érkező szezonális munkások nagyobb létszámban történő elhelyezkedéséhez is. Az iparosodás elsősorban a nagyobb városokhoz kötődött, a külföldiek jelenléte is itt volt szignifikáns. Az 1857-es és 1870-es népszámlálás adatai szerint a főváros ipari népességének negyede külföldi származású volt.⁶²

A tömegessé váló migrációs hullám azonban nem volt előzmény nélküli hazánk területén sem, ugyanis a friuliak magyarországi tevékenysége már 1750 körül kimutatható. Ekkor, a Natisone völgyéből a téli időszakban rendszeresen indultak vándorárusok a Balkán és Kelet-Közép Európa felé. Árucikkeikre, a bassano del grappai Remondini nyomdában készült szentképekre, könyvekre, nyomtatványokra, díszített papírlapokra és osztrák üzemek díszműáruira ugyanis Magyarországon is kereslet mutatkozott.⁶³ Ennek köszönhetően az áruforgalom olyan magyar városok felé terjeszkedhetett, mint Újlak, Pécs, Pest és Pozsony, a 19. század első felében elérve a kárpátaljai területeket is. 1884-re külföldi üzletek és áruraktárak létesítésével pedig már egyéb termékek kereskedelmét is bevezették.⁶⁴ Szintén a 18. századtól fogva jellemző az Udine vonzáskörzetében fekvő, a Tagliamento bal partján sorakozó településekről, Bujából, Artegnából és Gemona del Friuliból származó, tejfeldolgozással és sajt készítésével foglalkozó friuliak jelenléte az Alföldön, s elterjedt a Friuliban készült sajtok kereskedelme is: 1840 és 1866 között az urbignaccói (ma Buja része) Domenico Savonitti és apja végzett ilyen jellegű tevékenységet.⁶⁵ Egy maniagliai (Gemona) származású, Patat vezetéknevű sajt készítővel kapcsolatban egy történet is fennmaradt, ugyanis nézeteltérésbe keveredett egyik bujai társával a magyarországi érdekeltségeik miatt, aki Artegnában megölte. A Comini-háznak nevezett épület közelében, az 1930-as években még megtalálható volt egy kereszt és az 1788-as évszám egy kőbe vésve, mely erre az esetre emlékeztetett.⁶⁶ Más

⁶⁰ *Baumeister dal Friuli* (2005), az olasz szakmunkások vasútépítési munkálatokban való részvételét említi: Kövér, 72.

⁶¹ Berend–Ránki (1987), 385–412.

⁶² Kövér, 190.

⁶³ Kalc, 18.

⁶⁴ Zanini, A., 49–51.

⁶⁵ Zanini, L., 284.

⁶⁶ Zanini, L. (1934), 29.

kivándorlók selyemhernyó-tenyésztéssel és szőlőműveléssel foglalkoztak Magyarország különböző vidékein. A 19–20. század fordulójáról ismert továbbá a Suprians (Cipriani) és Baldassuz (Baldassi) friuli ragadványnevekkel illetett két segnaccói (Tarcento része) család is, melynek tagjai állatkereskedelemmel foglalkoztak Friuli és Magyarország között.⁶⁷ Érdekeség, hogy a „vándorló, háttas kalmárokat, kik jobbára Istriából jönnek holmi aprólékos áruikkal”, a házaló olaszt, „ki áruit a hátán egy szekrényben hordva faluról falura jár”, illetve „a sajtesináló olaszokat és karantánokat, kik nyáron haszonbérbe veszik ki a pusztai birkák fejését, télen pedig szalámit készítenek” a magyar nyelv a bális vagy bálizs szóval jelölte.⁶⁸

A 19. század első felében Budán egy plébániával is rendelkező negyed jött létre, ahol itáliai festők, kovácsok, kőművesek, kőfaragók és oltárkészítő mesterek éltek.⁶⁹ Mivel ezek a foglalkozások a friuli munkavállalók körében a korszakban különösen jellemzők voltak, feltételezhetjük, hogy legalább egy részük ehhez a népcsoporthoz tartozott. Frangini 1902-ben megjelent kiadványának⁷⁰ köszönhetően azonban a század második feléből már konkrét, a fővárosban élő személyekkel kapcsolatos adatok is fellelhetők. A cavasso nuovo-i Luigi de Pol 1860-ban alapította meg mozaikkészítéssel, padlózási munkákkal foglalkozó cégét Pest-Budán, mely a Budavári Palota mellett több jelentős fővárosi épületen is dolgozott és munkálatokat végzett az ország számos kastélyán, templomán és iskoláján, többek között Debrecenben is. A lestansi (ma Sequals része) Leonardo Melocco testvérével, Pietróval alapította meg *Fratelli Melocco* (Melocco Testvérek) megnevezésű cementgyárát, melynek vezetője 1904-ben Leonardo Dozzi volt.⁷¹ Más források Giovanni Lenarduzzi mérnököt említik, akinek testvérei szintén hasonló cégeket vezettek a mai Románia területén is.⁷² A fivérek vállalkozása nemcsak a Parlament mozaikozását végezte, hanem hidraulikus munkákat is vállalt viaduktok, turbinák, hidak és csatornahálózatok munkálatainál a Tiszán és a Dunán.⁷³ Fortunato Di Leonardo és testvérei Resiából érkeztek és kereskedelmi területen fejtették ki tevékenységüket. Olasz élelmiszereket, aszalt és friss gyümölcsöket és zöldségeket importáltak nagykereskedésükbe, melyeket többek között Budapesten értékesítettek. A már említett resiuttai kiskereskedők is Di Leonardo nagyiparos cégétől kapták az árut, akinek Bécsben, Berlinben, Prágában és

⁶⁷ *Storie da Storia da Paolo Pellarini di San Daniele del Friuli.*

http://www.friulinprin.beniculturali.it/italiano/storie/docs/13_pellarini_italiano.pdf, letöltve: 2020-03-20.

⁶⁸ *A magyar nyelv szótára*, 398., illetve *Magyar tájszótár*, 91.

⁶⁹ Zanini L., 85–88.

⁷⁰ Frangini, 8–34.

⁷¹ *Honi Ipar*, 5. évf., 21. szám, 1904. november 1., 10.

⁷² Ez előbbivel szemben Lenarduzzi János cégvezetőt említi a *Központi Értesítő*, 20. évf., 87. szám, 1895. október 6., 1717.; Lenarduzzi felesége, fia anyakönyvi bejegyzése alapján Melocco Katalin. *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS85-5PH?cc=1743180>, letöltve: 2020-03-20., továbbá: Luca, 111.

⁷³ A cég 1948-ban bekövetkezett államosításáig működött: ASDMAE DGAE 1942–1948 Ungheria, Busta 255. (1948) *Informazioni commerciali*.

Szentpéterváron is voltak érdekeltségei.⁷⁴ A budapesti Millenniumi emlékmű elkészítésével megbízott Zala György mellett dolgozott továbbá a San Roccóból (Forgaria) érkezett Domenico Collino, Celso Midena San Daniele del Friuliból és Antonio Del Piero Nimis községből.⁷⁵ Míg a Tramonti di Sopra településről érkező Crozzoli fivérek szintén budapesti építkezéseknél végeztek munkálatokat.⁷⁶ Bár pontosabb tevékenységi helyszínük nem azonosítható az artegnai kivándorlók községi nyilvántartásából, szintén Magyarországon dolgozott kőművesként Giovanni Angelo és Pietro Leonardo Facini is.⁷⁷ 1883-ból továbbá anyakönyvi adatok említik Antonio Di Bernardo frisancói mozaikkészítő nevét és feleségét, Maria Dozzo Morát.⁷⁸

Ám nemcsak a fővárosban ismertek név szerint a friuli vállalkozók. A Villamezzóból (ma Paularo része) származó Maion fivérek 1894-ben létesítettek köszörős műhelyt Nagykanizsán, melyet évtizedeken át sikeresen működtettek.⁷⁹ Bár pontos eredetük nem igazolható, az itáliai Bignio testvéreket a források mint Zágráb megyéből érkező vállalkozókat jelölik meg,⁸⁰ Antalt és Jánost debreceni, Varga utcai lakosként tartják nyilván. Bignio Jakabot és Jánost⁸¹ egyaránt keményítőgyárukkal⁸² hozzák kapcsolatba, illetve utóbbit fűszerkereskedőként is említik Debrecenben már 1876-ban.⁸³ A korabeli dokumentumok szerint azonban a Friuliból származó, resiai Luigi Copetti is fűszerkereskedéssel foglalkozott és 1890-ben Debrecenben élt.⁸⁴ A Cavasso Nuovoból érkezett Valentino Zambon pedig 1899-től Sátoraljaújhelyben tevékenykedett.⁸⁵ Fiai közül Bálint és Miklós folytatta apja mesterségét: Zambon Mikós, építőmester részt vett a szerencsi csokoládégyár megépítésében, később, már Pesterzsébeten működve fővárosi építkezések munkálataiban is részt vállalt.⁸⁶

Budapest mellett viszont Szegeden, Győrben és Debrecenben is húsipari vállalkozásokról tanúskodnak a források. Az olasz Mezőgazdasági- Ipari- és Kereskedelmi Minisztérium

⁷⁴ Cosattini, 68.

⁷⁵ Zanini, L., 60.

⁷⁶ Grossutti (2018), 115–116.

⁷⁷ Forrás: Magyarországra emigrált artegnaiak nyilvántartása, *Archivio dell'Anagrafe Comunale di Arterna*, Elisa Della Mea kutatómunkája alapján.

⁷⁸ Gyermeük, Luisa Oliva keresztszülei: Piazzoni János, szalámigyáros és Dozzi Terézia: *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS85-BHY?cc=1743180>, letöltve: 2020-03-21.

⁷⁹ Maion, 27–29.

⁸⁰ Bákay, 200. és Herpay, 83.

⁸¹ *Műszaki hetilap*, 1881. szeptember 4. 1. évfolyam 25. szám 190., Bignio János gyáros, majd birtokos az 1890. és az 1910. évre összeállított debreceni virilis jegyzéken egyaránt szerepel. MNL HBML IV. B. 1406/b. 487.

⁸² *Debrecen története* 3., 241.

⁸³ *Központi Értesítő*, 1. évf., 41. szám, 1876. július 12. (oldalszám nélkül); illetve *Czégek kézikönyve*, 177.

⁸⁴ Ebben az évben születik fia, Aliosio. Keresztszülei Aloisio Beltrame, bolti eladó és Maria Copetti voltak. *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XZGN-GRS>, letöltve: 2019-04-27.

⁸⁵ *A magyar ipar almanachja I.*, 205.; *Hungary Civil Registration, 1895–1980*: 1899-ben kelt házassági anyakönyvében miskolci lakosként szerepel. <https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9P61-9HP1?cc=1452460&wc=92SD-VZ9%3A40678101%2C50177701%2C44735902>, letöltve: 2019-08-05.

⁸⁶ *A magyar ipar almanachja, II.*, 145.

statisztikája szerint 1906-ban az Osztrák-Magyar Monarchiában 43 élelmiszeripari jellegű friuli cég működött,⁸⁷ azon magyarországi szalámigyárakat is magában foglalva, melyek kialakulása a szezonális emigráció egy sajátos rétegét alkotó csoporthoz, a szalámiárusokhoz, szalámikészítőkhez kötődött.

2.2.1 Vándor szalámiárusok és szalámikészítők

Az élelmiszerek és a hús tartósítása a legrégebbi korokba nyúlik vissza, hiszen ez az eljárás biztosíthatta az alapvető feltételeket az éhezés elkerüléséhez az ínséges időkben. Ebből a keretből kilépve azonban a 19. században a szalámi készítése a szükséglet szintjéről az élvezeti cikkek előállításának sorába emelkedett egyra nagyobb területen terjedve el.⁸⁸ Az olasz értelmező, etimológiai szótárak a szalámit főképpen darabolt vagy darált sovány sertéshúsból szalonna hozzáadásával készült sós, borsozott, esetleg más fűszerekkel ízesített, bélbe töltött, szárított és érlelt húsetelként nevezik meg. Nevének eredetét (első említése 1446-ban) a latin *sal*, azaz só jelentésű főnévre vezetik vissza, mely ebben a formában sós dolgok együttesét jelenti.⁸⁹ A magyar nyelvű szótárak a szalámit olasz kolbászféleségként említik, „salam, salami” néven, az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* „szallami” formában 1788-tól kezdődően jegyzi.⁹⁰ A *Magyar nyelv történeti etimológiai szótára* első előfordulását 1790-re teszi; magyarázata alapján a szó a szalámikészítés mesterségéhez hasonlóan olasz területről terjedt el és esetleges német közvetítéssel került át a magyar nyelvbe.⁹¹ Ezt megelőzően a szalámit olasz kolbásznak is nevezték, melyre a forrásokban szintén több utalás található. A *Magyar nyelvtörténeti szótár* kiegészítése, a *Magyar oklevél-szótár* „olaz kolbaz” megnevezéssel 1544-es említését közli.⁹² A két kifejezés kapcsolatát támasztja alá egy 1771-es magyar nyelvű szakácskönyv is, mely a szalonnával készülő marha- és sertéshúsból készítendő marhabélbe töltött, füstölt szalámi legkorábbi fellelt receptjét tartalmazza és az ételt szintén az olasz kolbász megnevezéssel látja el.⁹³ Az 1888-as *Magyar Lexikon* „*Salámi vagy szalámi*” címszava szintén

⁸⁷ Ermacora (2005), 115–134.

⁸⁸ Capatti–Montanari, 80.

⁸⁹ Treccani, <http://www.treccani.it/vocabolario/salame/>, *Il Nuovo De Mauro*, <https://dizionario.internazionale.it/parola/salame>; Sabatini–Coletti: *Dizionario della Lingua Italiana*, https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/S/salame.shtml, *Dizionario di Italiano*, Hoepli, <https://dizionari.repubblica.it/Italiano/S/salame.html>, és Garzanti, <https://www.garzantilinguistica.it/ricerca/?q=salame>, letöltve: 2020-07-25.

⁹⁰ *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, XII. kötet, https://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_12_01.pdf, letöltve: 2020-07-25.

⁹¹ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 659.

⁹² *Magyar oklevél-szótár*, 709.

⁹³ *Szakácskönyv*, 148–149. A recept szerint a fő összetevők: inaktól és kövérjéltől megtisztított két rész disznóhús, egy rész marhahús, az összmennyiség nyolcadrészének megfelelő szalonna. Az elkészítésre vonatkozó utasítás szerint a keveréket előbb sózni és 4–5 napig állni hagyni szükséges, majd a keletkező húslevet kinyomkodni. Ezt követi a húsok darabokra vágása, majd salétromsóval meghintve nehezék alá helyezése egy napnyi időtartamra. A

olasz kolbászként definiálja a fokhagymás, borsos, erősen fűszerezett, füstölt húskészítményt.⁹⁴ *A magyar élelmiszeripar története* a szalámi első fennmaradt receptjét 1780-ra datálja,⁹⁵ leírását azonban nem közli. Szalámi vagy olaszkolbász néven a kolozsvári *Vasárnapi Újság* egy 1839-es száma is közli a korábban említetthez hasonló, ám bor hozzáadásával kiegészített receptjét.⁹⁶ A források alapján tehát következtethetünk a szalámi 17. század végi, egyre szélesebb körű elterjedésére, mely többek között a vándor szalámiárusok tevékenységével hozható kapcsolatba. A *veroneser salamiként* említett veronai szalámi budapesti forgalmazásáról a helyi lapok már a 19. század első felétől tudósítottak.⁹⁷

A szalámigyárak létrejöttének kezdeteit azonban a Monarchia fővárosában kell keresni, hiszen számos friuli kivándorló elsődleges célpontja ez a város volt. Bécs a legkülönbözőbb nemzetiségű, boldogulását a fővárosban kereső embertömegeket fogadta be. A nagyarányú bevándorlás következtében lakossága a 19. század folyamán több mint hatszorosára emelkedett. 1857-ben már a lakosság fele nem bécsi születésű volt, 1880-ra arányuk pedig elérte a 60%-ot is, köztük 3400 olasszal. Az ipar és a kereskedelem archaikus formáját űző vándoriparosok és házalókereskedők a város utcáit róva tört németiséggel, jellegzetes, dallamos kiáltozással hívták fel a figyelmet áruikra és szolgáltatásaikra; a '*Salamudschi-*' vagy '*Salamutschi-mann*' néven emlegetett itáliaiak olasz szalámit és sajtokat árultak.⁹⁸

Május első vasárnapjával kezdődött a szezon a Praterben. Ekkor jelentek meg a fekete kabátot és keményített fehér inget viselő olasz árusok, s kínálták a parkba érkezőnek sajt- és szalámi-különlegességekből álló ínycségeiket. A tarcentói és gemonai szalámiárusok Mária Teréziától kapott engedéllyel működtek, tehát már a 18. században is jelen voltak Bécsben. A szájhagyomány szerint tevékenységük miatt összetűzésbe kerültek a helyi nagykereskedőkkel, s egy per eredményeképpen hivatalos igazolványt kaptak az általuk folytatott vándorkereskedelem folytatásához. Privilegiumukat Mária Terézia erősítette meg.⁹⁹ Működési engedélyüket örökíthették, ám fenntartásáért éves díjat fizettek, s a 19. század derekára a Praterből tovább terjeszkedhettek a város más, forgalmas tereire, utcáira is.¹⁰⁰ A montenarsi Sebastiano Isola

műveletet a bors hozzáadása és a marhabélbe történő szoros töltés követi. Ezt követően ismételt salétromsózás, majd kétnapi állás után ugyanennyi szárítás következik; a folyamatot a füstölés zárja le.

⁹⁴ *Magyar Lexikon*, 458. Érdekesség, hogy a lexikon is említi azt a feltételezést, mely szerint a szalámit kezdetben számrhúsból készítették. Ezt már az 1929-en *Finom hentesárúk könyve* is cáfolta, de a legenda a mai napig fennmaradt. Érdekes megjegyezni, hogy kisebb mennyiségben jelenleg is készül szalámi mind Magyar- mind Olaszországban számrhús hozzáadásával.

⁹⁵ *A magyar élelmiszeripar története*, 312. E recept esetében azonban a töltelékárut főzést követően füstölik.

⁹⁶ *Vasárnapi Újság*, 6. évf., 294. szám, 1839. december 15., 792.

⁹⁷ Deiller Antal a Sárkányhoz címzett kereskedésében: *Hazai 's külföldi tudósítások*, 1. félév, 33. szám, 1834. április 23., 264.; Weisz B. és Társánál: *Pesti Hírlap*, 128. szám, 1842. március 24., 209.; továbbá *Hetilap*, 3. évf., 207. szám, 1847. december 24., 1654.

⁹⁸ John-Lichtblau, 34–36.

⁹⁹ *Tarcint e valadis de Tór*, 159.

¹⁰⁰ *Bollettino dell'emigrazione*, 13.; Cosattini, 16.

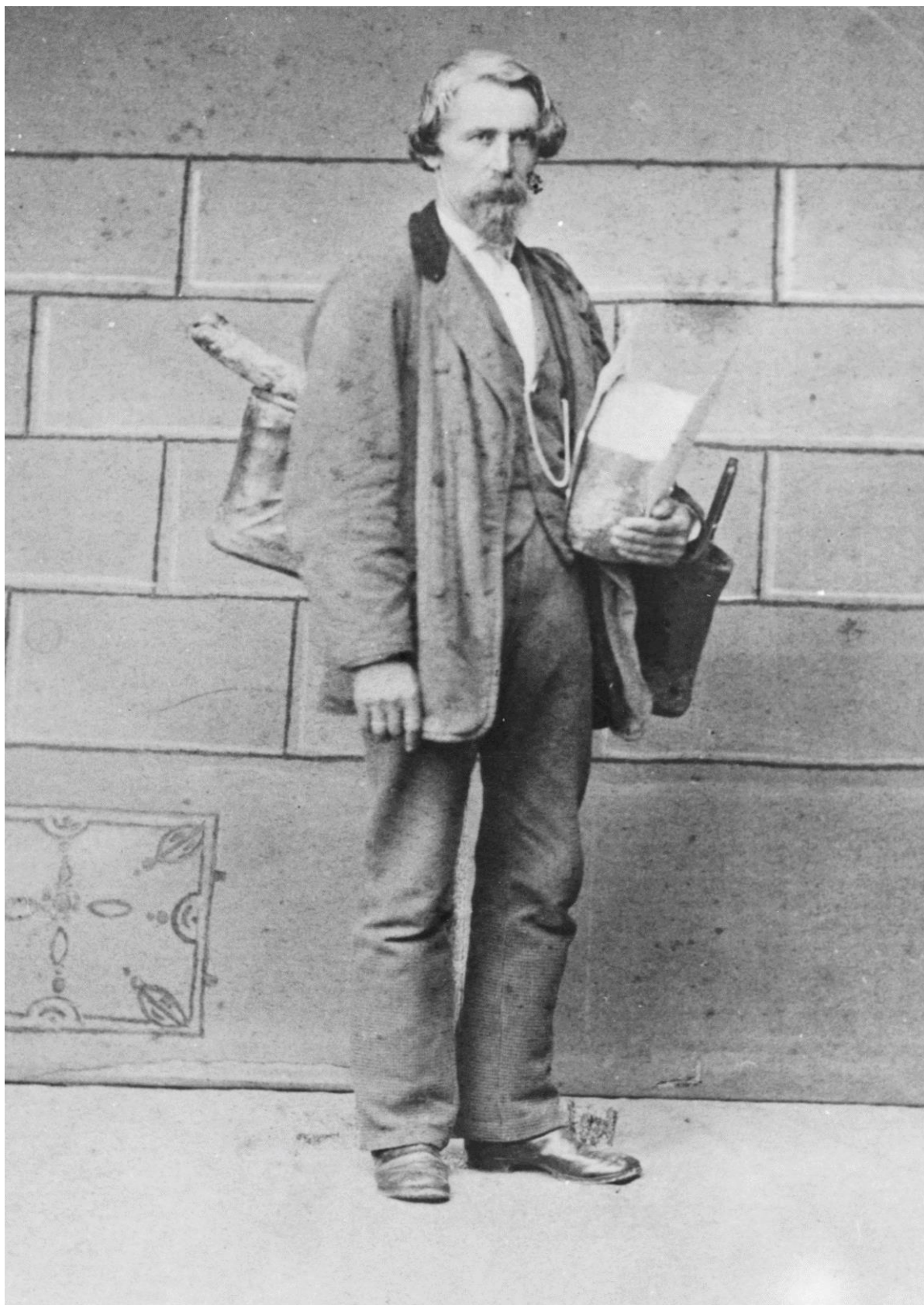
1848-ban¹⁰¹ cipésmesterségét felváltva vasárnaponként az elsők között értékesítette portékáit sörözőkben és kávézókban, tehát a század közepén már nem korlátozódtak kizárólagosan az utcai árusításra. Kiváló termékeikkel pedig olyan elismertséget szereztek, hogy a vándorárusok hamarosan más városokban is feltűntek. Portékáikkal hamarosan Budapesten is megjelentek, ahol a városban élő Romboldi nevű itáliai *botularius* (kolbászkészítő, hentes) üzlete mellett a mesterséghez köthető külföldiek jelenlétéről tanúskodik egy 1828-ban elrendelt nyomozás dokumentációja. Az irat néhány katona panasza nyomán felsorolta a városban található szalámiárusokat, akik mind friuli származásúak voltak.¹⁰² Jókai Mór 1900-ban így ír róluk: „... a salamuccio nagy szatyorral a vállán ügetett végig a gyalogjárón, ez egyetlen szóból álló programmal: „kező”, ami olaszul valószínűleg sajtot jelent.”¹⁰³ Tevékenységük hosszú időn keresztül töretlen népszerűségnek örvendett, ám a 20. század negyvenes éveiben íródott cikk szerint ekkorra már eltűntek a városból a mesterséget űző olaszok: „Nyoma sincs már a vándorló olasz salamucci-nak, a házaló szalámisnak, aki ékes Salmi! (sic!) Salamucci! Mortadella! Signori e Signore! kiáltással kínálgatta valódi „Veronese”-jét, azaz veronai szalámiját és mortadella nevű pástétomait?”¹⁰⁴ Utolsó képviselőik tehát körülbelül a második világháború idejéig működtek.

¹⁰¹ Corbanesi, 1983.; Zanini, L. (1934), 27.

¹⁰² A szerző nem jelöli meg az iratanyag lelőhelyét. Zanini, L., 88.

¹⁰³ Jókai Mór: *A hajdani hangos Budapest (1900)* <http://mek.oszk.hu/00800/00834/html/jokai25.htm>, letöltve: 2015-12-23. Érdekes, hogy több magyar irodalmi mű is említi a szalámmal kereskedő vándorárusokat a termékre vonatkozó megnevezés, azaz *salamuccio* néven. A gúnyvév az osztrák szóhasználatból ered. *La Panarie. Rivista d'arte e di cultura della Venezia Giulia*, 11. évfolyam, 61. szám, 1934, 25. (Lodovico Zanini cikke *Una storia di salami e di formaggi* címmel).

¹⁰⁴ Hetényi, 12.

Olasz szalámiárus Bécsben¹⁰⁵

¹⁰⁵ John-Lichtblau, 34., további fotók MELLÉKLET: 5. tábla.

Tevékenységük szoros kapcsolatban állt a hentesek és szalámikészítők mesterségével, hiszen többek között az ekkor létrejött szalámikészítő műhelyek, szalámigyárak termékeit árulták, hacsak nem foglalkoztak ők maguk is a termékek előállításával. A korábban említetteknek megfelelően az Udinetől északra fekvő domb- és hegyvidéki terület településeinek egyik legjellemzőbb mestersége ugyanis a szalámikészítőké lett, akik a téli hónapokra szegődtek el szezonális munkásként közép- és kelet-európai, nagyrészt honfitársaik által alapított, illetve vezetett üzemekbe. Az artegnai, bujai, osoppói, gemonai, San Daniele-i és spilimbergói szalámikészítők (*salamârs*) legnagyobb részben földművesek voltak, akik kis földterülettel rendelkeztek, földet béreltek vagy feles gazdálkodást folytattak, de mivel minden háznál tartottak sertéseket, már gyerekkoruktól kezdve elsajátították a húsfeldolgozás technikáját.¹⁰⁶ A téli időszakban, az aratási munkák lezárulása után három-négyhónapos időtartamra 400–600, a disznóhús feldolgozásában jártas munkás emigrált a területről, akik osztrák, magyar és horvát gyárakban találtak munkát.¹⁰⁷ A mozgalom jelentőségét a debreceni szalámigyáros család neves tagja, Rinaldo Vidoni is megerősíti egy 1932-ben írt cikkében:

„Ennek az iparágnak a jellegzetessége az volt, hogy szinte kizárólagosan friuli munkásságot foglalkoztatott a mesterségbeli tudásuk miatt, s ez a szokás mintegy ötven éven keresztül meg is maradt, azaz egészen a világháború kitöréséig. Száz és száz friuli hentes talált itt munkát a téli hónapokban szétszóródva aztán tavasszal Közép- és Kelet-Európában, mint kőműves vagy tégláégető munkás.”¹⁰⁸

A jól dolgozó mestereket akár már a nyár folyamán zajló toborzás során igyekeztek megnyerni a gyárak. Ezt a szezonális kivándorlást a friuli — szintén emigráns — vállalkozók motiválták, akik néhány bizalmi emberüket elküldve munkaerő-toborzást végeztek. A munkaerő-toborzás ilyen módon szervezett formában zajlott és a korszakban kialakult fokozódó kereslet a szaktudás iránt jócskán megnövelte a szalámit készítő munkások értékét. A Monarchia területén működő szalámigyárosok egymással versengve licitáltak a munkaerő megnyerése érdekében. Támogatták utazásukat, szállást biztosítottak részükre, kiemelkedő bért fizettek és akár jelentős összegű fizetés-előleget is felajánlottak a hozzájuk elígérkezőknek.¹⁰⁹

Szorgalmuknak és vállalkozó kedvüknek köszönhetően a korábbi szalámimunkások közül többen is társtulajdonosok lettek egy-egy üzemben vagy új gyárakat nyitottak. Az értékesítési lehetőségeket jól ismerve és az otthonról hozott szakmai ismeretek birtokában néhány, korábban vándorárusként működő vállalkozó is szalámigyártási tevékenységbe fogott. Jó példa erre az alábbi, 1865-ben kelt újságcikkben említett tarcentói Giovanni Fadini és

¹⁰⁶ Filipuzzi, 482.; Renato Contessi visszaemlékezése alapján. Gubiani (2010), 40.

¹⁰⁷ Davide et al., 8.; Cosattini, 67. és *Bollettino dell'emigrazione*, 61.

¹⁰⁸ Vidoni, 132–133. (Ford. Blaskó Barbara)

¹⁰⁹ Gubiani (2010), 38.

családja, akik a szalámigyártás mellett is folytatták árusító tevékenységüket a bécsi Praterben. Az írás nemcsak a mesterségek összefonódását szemlélteti, de a friuli emberről alkotott sztereotípiáknak is megfelel, mely szerint mindamellet, hogy becsületesek és dolgozók, a megtakarításban is élen járnak.

„Egy salámis olasz, Fadini Giovanni, ki a práterben árulta salámiját, e krajcáros jövedelemből 180,000 ftot gyűjtött össze és — 21 házat. Nem régiben halt meg, s fiára maradt a szép örökség, de oly föltétel mellett, hogy az üzletet apja modorában folytassa. Fadini, nagy vagyona dacára, minden este ott volt a práterben széles ernyőjü, kopott sipkában, vászontarisznyával oldalán, éles késsel és szalámival kezében, s a legalázatosabban kínálhatta áruját.”¹¹⁰

A források szerint Budapesten tevékenykedett több, az említett *salamucció*val azonos vezetéknevű, feltételezhetően vele rokoni kapcsolatban álló iparos is: Fadini Jakab 1872-től kezdve foglalkozott szalámi előállításával, 1882-től ráadásul már gyárosként említik.¹¹¹ Fadini Rudolfot és Károlyt hentesként tartják nyilván a források,¹¹² míg Fadini Jánost 1878-ban szintén a fővárosi szalámikészítő iparosok között találjuk.¹¹³

¹¹⁰ *Fővárosi Lapok*, 2. évf. 153. szám, 1865. július 7. 582.

¹¹¹ BFL VII. 175. 1882. 611 t. és VII. 175. 1882. 0622 t.; *A Hon*, 10. évf. 201. szám, 1872. szeptember 1. 5.

¹¹² BFL VII. 105. 1872. 198 t.; *Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 518.

¹¹³ BFL VII. 107. 1878. 95 t.

3. GYÁRALAPÍTÁSOK, A MAGYAR SZALÁMIIPAR SZÜLETÉSE

A magyar szalámigyártás kezdeteinek történetéről Rinaldo Vidoni korábban említett cikkében egy rövid áttekintést is nyújt, melyben a friuli vállalkozásoknak kiemelt szerepet tulajdonít. Mivel az írás számos értékes és más forrásokkal is alátámasztható adatot közöl a tevékenység magyarországi kezdetével kapcsolatban, érdemesnek tartjuk egy részletét magyar fordításban ismertetni.

„A múlt század közepén egy Grünhut nevű budapesti kereskedő százszámnyi kétkerekű kordéval indult Itáliába, Udine volt a célja. Burgonyát, babot és kukoricát hozott magával, amit később a piacon cserélt el gesztenyére, citrusfélékre és egyéb árukra. A vétel-eladásnál Giovanni Piazzoni segédkezett neki, aki 1854-ben — Grünhut termékeny magyar földről szóló elbeszéléseitől megigézve — megrakta szekerét néhány zsák gesztenyével és Budapestre indult szerencsét próbálni. A hosszú (jó 40–50 napig tartó) út alatt a magyar nyelv alapjait a bárdolatlan alföldi kocsisoktól sajátította el.

Alighogy megérkezett, nem állván rendelkezésére elegendő pénz, felállított egy sütödét a Király utca egyik kapuja alatt és elkezdte sütni a Friuliból hozott gesztenyét. Télen, ahogy mindig is szokása volt, Piazzoni Budapesten is vásárolt egy sertést, melynek húsából gondosan szalámit készített. A nyár beköszöntével a barátok és ismerősök ízletesnek találták ezt a számukra újdonságnak számító különlegességet és sokan közülük arra is megkérték, hogy az ő költségekre is készítsen belőle.

Egy nap tudomására jutott, hogy csemegekereskedő szomszédja azon sopánkodik, hogy tavaszra és nyárra nem tudja nagy mennyiségben tartósítani a szalonnát és a zsírt, mivel nincs lehetősége a megmaradó húst felhasználni. Ekkor Piazzoni beteljesülni látta két nagy vágyát: egyrészt, hogy befektesse a gesztenyesütéssel megtakarított pénzét, másrészt, hogy otthagyja a sütödét és olyan mesterségnek szentelje magát, amely kedvére való. Rögtön meg is egyezett a szomszédjával a sertéshús szerény áron való átvételéről. A terve friuli szalámi előállítására volt, melyet aztán szándéka szerint, a nyár folyamán hazájába vitt volna értékesíteni. Piazzoni kis üzeme így kezdett működni. Azonban minden gondossága és erőfeszítése ellenére az előállított szalámi nem felelt meg az elképzeléseinek, mivel egyáltalán nem hasonlított a friuli szalámira; ezért fel kellett adnia azt a tervét, hogy az áruval együtt Grünhut karavánjával Friuliba induljon. Viszont miután látta, hogy Magyarországon a kóstolást követően mindenki vásárolt belőle, felkeresett egy csemegekereskedőt és megkérte, árulja szalámiját a boltjában. A kereskedő könnyűszerrel értékesítette az összes árut, ami Piazzoni rendelkezésére állt, a következő évre rögtön jóval nagyobb mennyiséget rendelve meg tőle.

Ott, ahol egy évvel azelőtt Piazzoni még a gesztenyét sütötte, egy kis műhelyt létesített a magyar szalámi (*salame ungherese*) gyártására. Mivel évről-évre nőtt a termelés, arra kényszerült, hogy egy igazi üzemet nyisson. De amikor látta, hogy még ez sem tudja kielégíteni a szükségletet, egy társának, Giuseppe Medunának némi tőkét adott, hogy az Budapest környékén egy hasonló gyárat alapíthasson.

Friuliban szintén érdeklődni kezdtek ezen ipar után, mely kedvező jövőt ígért, így 1860 körül Magyarországon a friuli hentesek egyik gyárat a másik után nyitották meg, úgymint a Del Medico testvérekét, a Guglielmini, a Suberca, a Molinari és a Boschetti gyárat, melyek mára szinte mind elenyésztek.

Követve a friuliak vállalkozó kedvét, az évek múlásával a magyarok is nyitottak új gyárat, szinte mindig friuliakra bízva az irányítást és a munkát. Épp a magyar gyárok egyikének volt a

vezetője a frisancói lovag Dozzi Dávid, aki mintegy negyven éven át tevékenyen járult hozzá a magyar szalámiipar fejlődéséhez.”¹¹⁴

Eszerint tehát Giovanni Piazzoni 1854-ben érkezett Friuliból, hogy gesztenyesütéssel foglalkozzon, majd egy szalámikészítő műhelyt, s 1875-ben egy üzemet létesített.¹¹⁵ Az egyre növekvő kereslet kielégítése érdekében egy társa, a levéltári források szerint castelcuccói (Treviso megye) származású Giuseppe Meduna¹¹⁶ kápolna utcai vállalkozásának beindítását is elősegítette, ami a rendelkezésre álló iratanyag alapján 1877-ben alakult és 1899-ig működött.¹¹⁷

Barbe Nane műhelye Budapesten, előtérben két szalámival a frisancói Giuseppe Dozzi¹¹⁸

¹¹⁴ Vidoni, 132–133. (Ford. Blaskó Barbara), a szalámigyártás olasz gyökereit és Dozzi, valamint Vidoni nevét említi még: Nánási–Nagy, 235.

¹¹⁵ BFL VII. 174. cs. (1876) 0192. t.

¹¹⁶ BFL IV. 1411. b. 106/1895.; más forrás montecuccóiaként (Firenze) tünteti fel:

<http://www.fszek.hu/sirkert/album/Fiumei%20%C3%BAti%20S%C3%ADrkert%201/26-0%20Parcella/Montecuccoli%20Meduna%20J%C3%B3zsef/index.html#>, letöltve: 2020-07-25.

¹¹⁷ *Központi Értesítő*, 2. évf., 95. szám, 1877. szeptember 30., 2.; 17. évf., 91. szám, 1892. november 10., 1564. és 24. évf., 61. szám, 1899. július 23., 1.

¹¹⁸ Teja, 9.

Frangini korabeli leírásából pedig kiderül, hogy a frisancói Giuseppe Dozzi is nagybátyja, Piazzoni révén jött Budapestre 1873-ban, akitől annak halálakor, 1888-ban átvette Vörösmarty utcai gyárát.¹¹⁹ A köztudatban a budoiai *barbe Nane*¹²⁰ neve maradt fenn, aki kőfaragóként érkezett Budapestre majd szalámikészítő műhelyt hozott létre, ahol többek között a Frisancóból 1872-ben érkező Dozzi fivérek¹²¹ is munkát vállaltak, Giuseppe ráadásul a veje lett. A hasonlóság nem lehet véletlen: a Nane becéző alak a Giovanni keresztnévből ered, míg a *barbe*, azaz "(nagy) bácsi" rokonsági viszonyra utaló megnevezés. A két forrásban közölt mindkét mesterség idényjellegű volt, azaz Piazzoni felváltva is folytathatta mindkét tevékenységet. A történetben említett *barbe Nane* tehát nagy valószínűséggel azonos Giovanni Piazzonival. Ezt megerősíteni látszik a Beltrame család kutatása során előkerült korabeli dokumentum, mely összezseng a Vidoni által leírt történettel. Eszerint Daniele Dozzi garibaldistát a brassói börtönben meglátogatta a rokonságához tartozó *barbe Nane*, aki Budapesten különféle árucikkkel kereskedett, melyet szalámikészítéshez használható hússal cserélt, ám a nagy havazás miatt a városban rekedt és ott kezdett szalámikészítésbe. Sikerének köszönhetően hamarosan 12 munkással dolgoztatott, előbb a Dalnok utcán működött, majd Rákospalotán építtetett gyárát.¹²²

A Dozzi fivérek hamarosan sikerre vitték a vállalkozást. A *Központi Értesítő* adatai szerint Giuseppe Dozzo 1891-ben jegyeztette be immár önálló, Dalnok utcai üzemét, s nevét még ugyanabban az évben Dozzira változtatta.¹²³ Dozzi József Szalámigyára néven működő ipartelepe 1911-ben már 88 fővel (ebből 54 olasz) működött és Palotaújfalura települt át, ahol tevékenységének végleges beszüntetéséig, a második világháború időszakáig üzemelt.¹²⁴ 1921-ben részvénytársasággá alakult,¹²⁵ működésének tetőpontján, az 1930-as években a legjelentősebb hazai gyárak közé tartozott.¹²⁶ Érdeemes továbbá megjegyezni, hogy a Dozzi József Szalámigyár egyik igazgatósági tagja és hitelezője is volt a debreceni cav. Giovanni Vidoni (lovag Vidoni János).¹²⁷

¹¹⁹ Piazzoni 78 évesen, 1888-ban hunyt el. *Pesti Hírlap*, 10. évf., 93. szám, 1888. április 3., 7.

¹²⁰ *La vera storia dell'ungherese*, http://www.ilfriuli.it/articolo/Archivio/La_vera_storia_dell-ungherese/29/89373. Letöltve: 2019-03-05. Maniagóban (Udine megye) a régi hagyományokat megőrizve, Noe Antonini hentesüzletében 'Barba nane szalámija' néven kapható felvágott, melyet a *salame ungherese* (magyar szalámi) elődjének tartanak.

¹²¹ Zanini, L., 88.; BFL VII. 193. 1911. 17 t. továbbá Teja, 8. Giuseppe 1857-ben, Filippo 1859-ben, Davide pedig 1869-ben született.

¹²² Teja, 41–42.

¹²³ *Központi Értesítő*, 16. évf., 109. szám, 1891. december 31., 2215.

¹²⁴ MNL OL Z 19 4. d. Dozzi József Szalámigyár Részvénytársaság és MNL OL Z 36 Dozzi József Szalámigyár Rt. (1931–1932); MSK (1913) I., 1016–1017.; *Központi Értesítő*, 36. évf., 44. szám, 1911. június 1., 1346.

¹²⁵ BFL VII. 2. e. 16637/1922

¹²⁶ Reklámtábláját lásd: MELLÉKLET: 6. tábla.

¹²⁷ MNL OL Z 19 4 d.-1010; MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 11. cs. 535a-d., 1342. cs. 7703.; *Központi Értesítő*, 58. évf., 44. szám, 1933. november 2., 692–693. Igazgatósági tagságáról lemondott: BFL VII. 2. e. 16637/1922

A Dozzi szalámigyár épülete¹²⁸

A Rinaldo Vidoni cikkében említett Davide Dozzi a Herz Ármin Fiai szalámigyárban töltött be vezető pozíciót négy évtizeden keresztül és Giovanni Forgiarini erzsébetfelvai szalámigyár részvénytársaságának is tagja volt.¹²⁹ Filippo Dozzi pedig Sinaiában alapított gyárat, amelyhez a Romániában jelenleg is gyártott, híres szebeni szalámi (*Salam de Sibiu*) előállítása fűződik. Üzemének megnyitását megelőzően szintén Budapesten tevékenykedett.¹³⁰ A fivérek Magyarországon mintegy harminc frisancói munkást foglalkoztattak, akik közül név szerint ismert Angelo és Silvano Luisa-Cont, Antonio Dreon Del Bus, Ennio és Pietro Beltrame és Rodolfo Rosa Rizzotto.¹³¹

¹²⁸ A kép forrása: <http://muemlekek.info/media/19>, letöltve: 2020-04-10.

¹²⁹ 1897-től nagyközség, 1924-től Pesterzsébet, 1932-től Pestszenterzsébet, ma Budapest része. 1919-ben átmenetileg a Leninváros nevet viselte, a MNL OL K70 1919. B. 10/32285 jelzetű, Forgiarini üzemmel kapcsolatos iratában ezen a néven szerepel. *Központi Értesítő*, 45. évf., 32. szám, 1920. április 18., 419.

¹³⁰ Frisancói születésű szalámikészítőként említi fia születési anyakönyvi bejegyzése 1893-ban, neje Fersch Alojzia, keresztszülők Dozzi József, gyáros és Dozzi Terézia, Dalnok utca 11.: *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSZW-YNX?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AXZHJ-WBT>, letöltve: 2020-03-21.

¹³¹ Grossutti (2018), 278.

Frisancói munkások a budapesti Dozzi-gyárban, 1900-as évek eleje¹³²

Rinaldo Vidoni cikke említi még a tarcentói Pietro Del Medico-féle szalámigyárat, melyet több forrás is elsőként alakult, 1850 és 1912 között működött szalámigyárként említ Budán.¹³³ Mivel a cég hivatalos bejegyzésre sohasem került, az alapítás dátumát nem lehetséges pontosabban meghatározni. Annyi viszont tudható, hogy amikor Pietro Del Medico üzletét fia, Ágoston kívánta folytatni, kérelmében csatolta születési anyakönyvi kivonatát, melyen apja foglalkozásaként 1860-ban *salami confector* (szalámikészítő) van feltüntetve.¹³⁴ Ágoston anyja halálát követően, a tanári pályát elhagyva vette át a cég irányítását az említett kérelemhez csatolt nyilatkozata alapján:

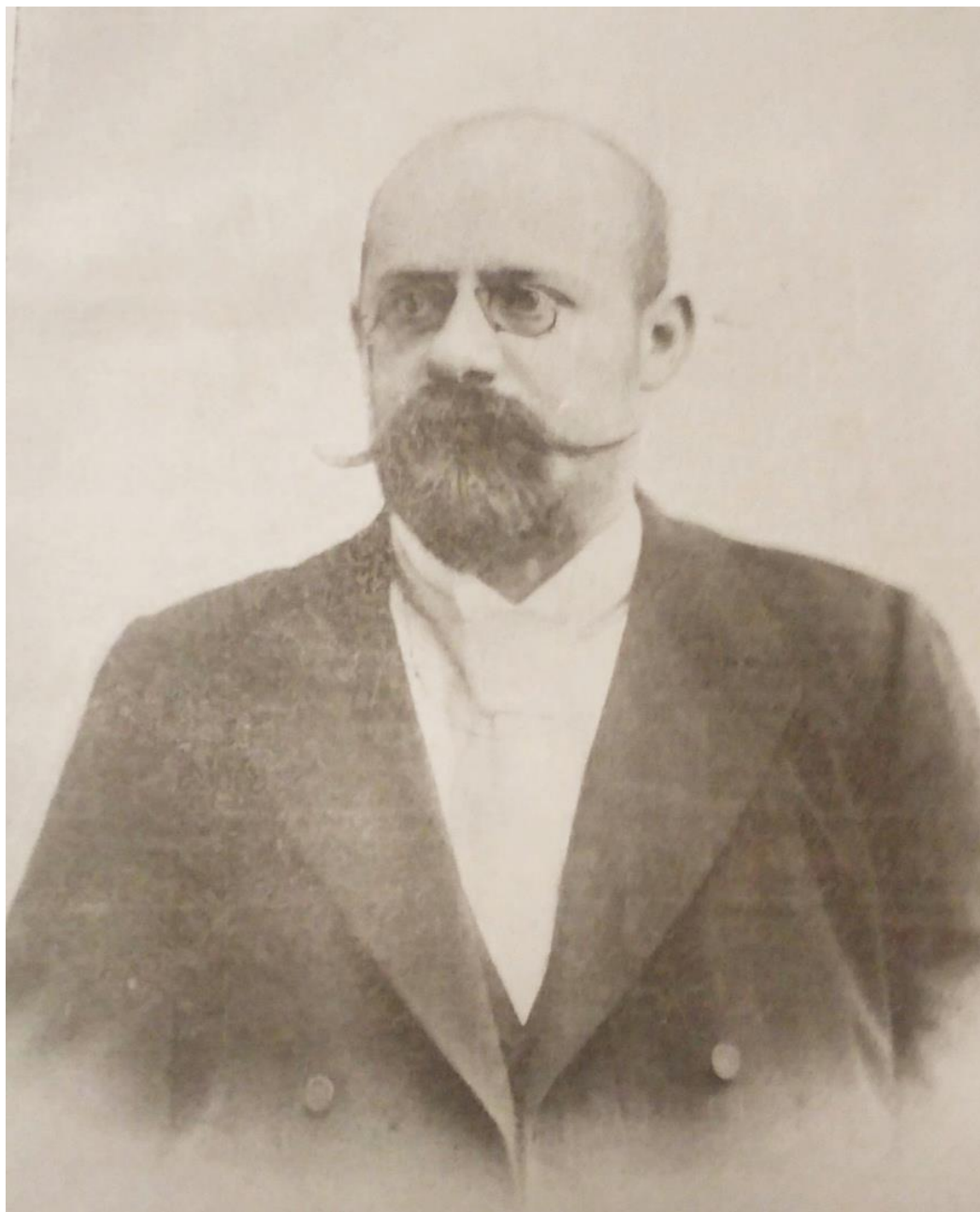
„Én alulírt Del Medico Ágoston a Budapesten, Budán II. ker. viziváros Batthyány utca 7. sz. a. édes atyám Del Medico Péter czim alatt eddig fennállott és kizárólagos tulajdonába átment szalámigyárat a kitett helyen ezen túl is vezetendem és pedig Del Medico Péter fia németül Peter Del Medico Sohn czim alatt és az ebbeli aláírásokat az alantabb kitett módon jegyzendem. Budapest, 1882. október 26.”

¹³² Grossutti (2018), 120. Giuseppe, Filippo és Davide jobbról az első. Teja, 11. szerint a kép Filippo Dozzi sinaiai üzemében készült.

¹³³ *Magyarország*, 2426.; Del Medico, 7.; 1904-ben 70 fővel és 2500 mázsával említi: Cosattini, 61.

¹³⁴ BFL VII. 2. e. 267 (1882).

1890-ben már Dozzival, Pickkel és Herzcel együtt állíthatott ki a párizsi világkiállításon. Érdekes adat a szalámigyárak és alapítóik kapcsolataira vonatkozóan, hogy Ágoston elhalálása miatt a hagyatéki eljárás befejeztéig felesége, özv. Del Medico Ágostonné Vidoni Mária kapott cégjegyzési jogosultságot.¹³⁵ Édesanyja, Vidoni Mária annak a Giuseppe Vidoninak volt a lánya, aki a század első felében Pietro Del Medicóval együtt hagyta el Olaszországot, majd Bécsben telepedett le.¹³⁶

Del Medico Ágoston (1860-1901)¹³⁷

¹³⁵ *Központi Értesítő*, 26. évf., 54. szám, 1333. és 29. évf., 33. szám, 602.

¹³⁶ *A megátalkodott sajtólevelező (Interjú Del Medico Imrével)*, *Magyar Nemzet*, 55. évf., 303. szám, 1992. december 24., 20.

¹³⁷ *A Galilei páholy főmestere, 1898–1901-ig. Del Medico Ágost: a Galilei Páholy főmestere*, Budapest, 1901.

A szerző által megnevezett további vállalkozókra szintén utalnak a korabeli dokumentumok: míg a levéltári forrásokban — Vidoni megjelölésével ellentétben — veronai származásúként feltüntetett Guglielmini Péter tevékenységét 1871-ben jegyezték be,¹³⁸ a milánói¹³⁹ Molinari (Molináryként is szerepel) Lajossal és Füzér utcai¹⁴⁰ üzemével kapcsolatban 1891-ből származik az első hivatalos adat. Suberka György szalámikészítő esetében pedig értékes információval szolgál egy korabeli dokumentum, mely szerint az 1895-ös kőbányai gyárvásárlását rögzítő szerződés feltételként említi néhány munkás továbbfoglalkoztatását, akik között olaszokat — a vezetéknevek földrajzi előfordulása alapján feltételezhetően Friuliból származókat — is találunk; Micheluzzi Giovanni, Dal Negro és Orlando Osvaldo név szerint szerepelnek.¹⁴¹ A szalámikészítéssel kapcsolatba hozható továbbá az udinei Braida–(De) Paul és a valószínűleg szintén Friuliból származó Merluzzi család is.¹⁴²

A fővárosi iparosok mellett több magyar városban alakultak hasonló vállalkozások a helyi állattenyésztésre, nyersanyag-felvételi lehetőségekre alapozva. Szegeden Orlando József az első, akit a szalámigyártással kapcsolatban említene az 1840-es években,¹⁴³ illetve Leonardo Facini, aki 1824-től foglalkozott ezzel a mesterséggel. Noha a pontos dátumot az eddigiek során fellelt hivatalos dokumentáció nem tartalmazza, a korabeli anyakönyvekből kiderül, hogy Facini Péter — fia (Antal Lajos) születésének idején — 1846-ban 'olasz salami készítőként' szintén ezt a tevékenységet végezte.¹⁴⁴ A szalámigyártás történetét érintő irások számos esetben egy Rolando Péter nevű cinöntőt (azaz ónművest) jelölnek meg első szegedi szalámikészítőként, ez az adat viszont nem támasztható alá. Az Orlando-, illetve Facini-féle háziipari jellegű tevékenységet mintegy négy évtizeden át nem követte nagyobb, olaszokhoz köthető szalámiüzem. Noha a Pick vállalat 1869-re teszi megalakulásának kezdetét, hivatalos irattal nem támasztható alá létrejöttének pontos dátuma, Pick Márk szalámigyártásra csak 1886.

¹³⁸ *Budapesti Közlöny*, 5. évf., 166. szám, 1871. július 22., 3799., Guglielmini 1892-ben hunyt el: BFL IV. 1411. b. 1635/1892.

¹³⁹ *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-N46K-L?cc=1743180>, letöltve: 2020-03-20.

¹⁴⁰ *Központi Értesítő*, 16. évf., 29. szám, 1891. április 9., 1.; BFL VII. 185. (1891) 2887 és (1892) 1107. Többek között a Molinari és Guglielmini családra és kapcsolatukra vonatkozóan közöl adatokat Horváth Csaba hely- és családtörténeti jellegű kutatómunkája alapján a szerző [rakospalotaanno.hu](http://rakospalotaanno.hu/guglielmini%20csal%C3%A1dfa.pdf) című honlapja: <http://rakospalotaanno.hu/guglielmini%20csal%C3%A1dfa.pdf>, <http://rakospalotaanno.hu/molinari%20csal%C3%A1dfa.pdf>, letöltve: 2020-07-14.

¹⁴¹ BFL VII. 175. 1895. 0496 t. Redlich Dávid bankár és gyáros szalámigyárát veszi meg (Bánya tér 7.), Dal Negro esetében a keresztnév nem került feltüntetésre

¹⁴² Azonosításuk Horváth Csaba kutatómunkájának köszönhető. A tevékenység Braida esetében 1853 és 1866 között, Merluzzi esetében 1865 és 1874 között igazolható biztosan. <http://rakospalotaanno.hu/braida%20paul%20csal%C3%A1dfa.pdf>, <http://rakospalotaanno.hu/merluzzi%20csal%C3%A1dfa.pdf>, letöltve: 2020-07-14.

¹⁴³ A cikk szerzője az Orlandity vezetéknev olaszosított változatának tartja: Heka, 86.; Lele, 46.; MVA 3. Szeged, 91.

¹⁴⁴ *Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895*, <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9396-CBWS-T?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AX295-QLR>, letöltve: 2020-03-19.

november 2-án kapott iparigazolványt, nagyobb mennyiségben csak a 20. század elejétől kezdve termelt, míg a kizárólagos szalámigyártást csak az I. világháború után kezdte meg.¹⁴⁵ Ezt megelőzően, 1887-ben jött létre Haris János a gemonai származású Luigi Brollóval¹⁴⁶ létrehozott társasága, majd a *Brolló és Társai* önálló vállalkozás 1889-ben, ezek a cégek viszont csak rövid ideig tevékenykedtek.¹⁴⁷ A korábban említett Del Medico családnév egy változata 1922 és 1927 között azonban a szegedi cégjegyzékben is feltűnik *Del Medico Jób Antal és Lóránd Gyula Szalámigyára* néven, ám mindössze ötéves működés után ez az üzem is beszüntette tevékenységét.¹⁴⁸

Az említetteknel jelentősebb volt azonban a szintén gemonai származású Giovanni Forgiarini 1899-ben bejegyzett szalámigyára, mely a szegedi Maros utca 27. szám alatt (volt Felmayer-ház) folytatta tevékenységét a csak 1902-ben üzemelő műjéggyárával egyetemben.¹⁴⁹ Érdekeség, hogy a szegedi Forgiarini-üzem 1899-es telekrajzain a Krausmann-Forgiarini megnevezés szerepel.¹⁵⁰ Krausman budapesti cégét pedig Cosattini a friuliakat nagy számban foglalkoztató üzemek között jegyzi 1904-ben.¹⁵¹ Giovanni Forgiarini 1905-ben a bécsi Francesco Tianinak és társainak — Alfonso Crovatto bécsi kereskedőnek, Francesco Valzacchi bécsújhelyi kereskedőnek, Giuseppe Pittini,¹⁵² és Luigi Isola gemonai kereskedőknek, Giovanni Battista Madile gemonai vállalkozónak és Francesco Patat szintén gemonai földbirtokosnak — adta el cégét, akik az üzemet tovább működtették.¹⁵³ Az adásvétel szokatlan előzményeiről és annak körülményeiről egy korabeli cikk tudósítását közöljük:

„A múlt év őszén országos föltűnést keltett a kereskedelmi világban, hogy Forgiarini János, a szegedi nagy szalámigyár tulajdonosa eltűnt, itthagya virágzó gyártelepét, ifjú hitvesét, Pittoni Klotildot (helyesen: Pittini Adél) és kétéves fiacskáját. Forgiarini, a ki azóta nem hallatott magáról, váratlanul jelentkezett a budapesti olasz konzulátuson s az odahívott közjegyző előtt eladta gyárát Tiani Franceszkó és társai cégnek, a kik a szegedi gyárban tovább folytatják az

¹⁴⁵ MNL CsML XI. 35. A szegedi Pick Szalámigyár iratai (1893–1949); *A magyar élelmiszeripar története*, 313.

¹⁴⁶ Marjanucz, 348.; *Központi Értesítő*, 13. évf., 19. szám, 1888. március 4., 146. és MVA 3. Szeged, 92. Több forrás említi Valentino és Leonardo Brollo tevékenységét is, akik közül utóbbit az 1883-as gemonai sorozási lista is szalámikészítőként említi: ASU Archivio dell'Ufficio di leva di Udine, Distretto: Gemona, 1883, coll. 342. N. 9.

¹⁴⁷ MNL CsML VII. 2/d. Ct. 215. A Haris és Brolló társulásával létrejött gyár 1899 októberéig működött. A cégjegyzékből csak 1942-ben törlik.

¹⁴⁸ MVA 3. Szeged, 93. A Del Medico és Jób család kapcsolatára vonatkozó információt tartalmaz a BFL VII. 192. 834 és 824, illetve 0823/1906 jelzetű iratanyag, mely szerint Del Medico Antal budapesti lakos lányának férje Jób Antal, tarcentói származású, győri illetőségű magánhivatalnok.

¹⁴⁹ MNL CsML IV. B. 1407. b.; MVA 3. Szeged, 93.

¹⁵⁰ MNL CsML XV. 2. c. 68. d.

¹⁵¹ Cosattini, 61.

¹⁵² Pittini Klotild apja, Forgiarini apósa.

¹⁵³ BFL VII. 217. a. 205/1905. A vételár 140 ezer korona, amely jelzáloghitel törlesztésére fordítandó. Továbbá: *Szeged és vidéke*, 3. évf. 344. szám, 1904. december 4., 313. Társaságukat 1904. november 30-án hozák létre és december 27-én már kiállított iparigazolvánnyal rendelkeztek. A cégből előbb Madile, Isola és Patat lépett ki, majd Pick Márkné Weisz Katalin és Pick Jenő belépése mellett a tovább itagok, Tiani, Crovatto és Valzacchi is kilépnek. MNL CsML VII. 2/d. 52/1904.

üzemet. Forgiarini azt mondja, hogy Amerikában és Párisban volt és Genovában (helyesen: Gemonában) a Szegedről odaköltözött feleségét is meglátogatta, a ki a szökése miatt megbocsátott neki. Forgiarini éppen jókor jelentkezett, mert a gyárát már e hónap 10-én el akarták árverezni. Arra nézve, hogy miért szökött meg, minden fölvilágosítást megtagadott, de azt mondta, hogy, Amerikában való rövid tartózkodása alatt annyit tapasztalt, hogy e tapasztalatokat nagyobb értékűnek tartja szegedi gyáránál. Forgiarini szökése azért keltett föltűnést, mert rendkívül virágzó gyár élén állott, nagyműveltségű és a becsületesség, emberi jóság és szorgalom mintaképe volt.”¹⁵⁴

A gyártelep eladásának okaira sem a korabeli sajtó cikkei, sem a Csongrád Megyei Levéltárban fennmaradt iratanyag nem adott választ. Az üzem azonban hamarosan ismét gazdát cserélt és 1907-ben a Pick család tulajdonába került, akik a gyártást az ekkor megvásárolt épületbe telepítették.¹⁵⁵ Az igen korai, ismételt adásvétel kapcsolatban állhat a cégvezető, Tiani halálával, akinek bécsi üzletét özvegyétől ebben az időben a Vidoni vásárolta meg a családi levelezés tanulságai szerint.

Az olasz munkások foglalkoztatása Szeged esetében szintén igazolható, Torossy János, pesti fűszerész szalámiüzemében már 1853-ban dolgozott egy „olasz szakértő”,¹⁵⁶ s a *Szegedi Híradó* egyik 1864. évi száma is tudósít róluk: „minthogy az olaszkolbász készítése rendkívüli elővigyázatot, tiszta eljárást és tapasztalt kezelést igényel... hogy minden hiba ki legyen kerülve, élelmes henteseink már ez évben a legügyesebb olaszokat szerezték meg a kolbászgyártás vezetéshez...”¹⁵⁷ Az 1910-es ipari statisztikák pedig 17 olasz állampolgárt tartanak nyilván a Pick szalámigyárban,¹⁵⁸ akik számára az üzem területén egy kis kápolna is rendelkezésre állt. Szintén az olasz szakmunkások jelenlétével kapcsolatban maradt fenn az alábbi emlék:

„Érdekességként megemlíjtük, hogy egy barátunk és felesége 1967-ben Rómában autóját parkolóhelyen hagyta. Az öreg olasz ör magyar beszédük hallatára magyarul, szögedi tájszólásban szólalt meg. Kiderült, hogy olasz szalámimunkás fiaként gyermekkorát Felsővároson töltötte.”¹⁵⁹

A 20. század közepén továbbá a Pick szalámigyár neves szalámimesterei között szerepelt a fentebb említett Dozzi család sarja, József is, aki a gyártási folyamat modernizálásában kiemelkedő szerepet játszott.

¹⁵⁴ *Forgiarini gyáros megkerült* címmel cikk jelent meg az esetről: *Budapesti Hírlap*, 25. évf., 124. szám, 1905. május 6., 10.

¹⁵⁵ MNL CsML VII. 2/d. 52/1904, továbbá Bálint, 115.

¹⁵⁶ Palugyay, 254.

¹⁵⁷ *Szegedi Híradó*, 6. évf., 9. szám, 1864. január 30., 34.

¹⁵⁸ MSK, (1913) I., 1010–1011.

¹⁵⁹ Bálint, 115.

Dozzi József, a Pick szalámimestere¹⁶⁰

A szegedi létesítményen kívül a cégbejegyzések alapján működött egy Forgiarini-üzem Győrben is, mely 1867-ben kezdte meg működését, s vezetőségi tagjainak sorában Forgiarini Ferenc gemonai, Cedaro Amadio Antonio és Vidoni Tobia győri lakosokat nevezik meg a források. A cég hivatalos bejegyzésére azonban csak 1892-ben került sor.¹⁶¹ Ezt követően, illetve ezzel párhuzamosan további gyárak is alakultak a városban. A győri szalámigyártás jeles képviselőjeként számon tartott Halbritter Károly 1903-ban vásárolt meg egy szalámigyárat a belvárosban (Rákóczi-Pálffy és Csatorna utca között) többségi osztrák tulajdonból — Redlich

¹⁶⁰ Fénykép a szegedi Pick Múzeum kiállításának anyagából.

¹⁶¹ BFL VII. 217. 1905. 0205 t. és VII. 186. 1905. 0629 és 0630 t., továbbá *Központi Értesítő*, 17. évf., 21. szám, 1892. március 1., 333.

és társától, mely 90%-ban Ausztriába exportálta termékeit — és Győri Magyar Szalámigyár néven céget alapított. A budapesti Herzcel fennálló kartellmegállapodás értelmében termelt, zsírt és szalonnát is árusított 1912-ben történt eladásáig. A Halbritter és társai cég működésével kapcsolatban ismeretes, hogy 65 udinei munkást foglalkoztatott.¹⁶² Az udinei megjelölés ebben az esetben valószínűleg Udine megyére, illetve az Udine vonzaskörzetében fekvő településekre értendő. A kutatás során azonban a munkások származásának pontosabb meghatározása nem volt lehetséges.

A fentnevezett gyárakon kívül Cosattini több, a Monarchia területén működő, friuliakhoz köthető üzemet is említ, melyek 1904-ben termeltek. A magyarok között szerepel a győri Redlich üzem 50 fős munkáslétszámmal és a budapesti Kreische-féle cég is 80 fővel.¹⁶³ Táblázata azonban pontatlan, a rendelkezésre álló iratanyag tanulságai szerint a cég-, illetve személynevek a magyarországi gyártók esetében az alábbiak szerint korrigálhatók:

Név és hely	Javított megnevezések	Létszám (fő)
Forgiarini Giovanni, Szegedin	Forgiarini János Szalámigyára, Szeged	60
Fratelli Vidoni di Artegna, Debreczin e Vienna	Vidoni Testvérek és Társuk, Debrecen és Himberg (1926-tól)	60
Dozzi, Budapest	Dozzi József Szalámigyára, Budapest	40
Dal Medico Giovanni, Budapest	Del Medico Péter Fia, Budapest	70
Creisser Rodolfo, Budapest	Kreische Antal, Budapest	80
Hermann Härz und Sohn, Budapest	Herz Ármin Fiai, Budapest	150
Grausmann u. C., Budapest	Krausman Ferenc, Budapest	40
Rüdlich, Raab	Magyar Gőz-szalámigyár, Krausman (Ferenc) és Redlich (Lipót), Győr ¹⁶⁴	50

A létszámadatok kerekítettek, de az ismert források alapján az arányokat hűen tükrözik. A táblázatban szerepelnek a Monarchia más területein működő szalámigyárak is, melyeknek részletesebb leírására jelen munkában nem térünk ki.

¹⁶² Havas, 78. és 191–192.

¹⁶³ Cosattini, 12–23.

¹⁶⁴ *Központi Értesítő*, 19. évf. (1. félév), 21. szám, 1894. március 15., 400.

3.1 Debrecen a 19. századi magyar iparban

Az előző fejezetben áttekintettük a Magyarországra érkező kivándorláshoz vezető különböző okokat röviden utalva arra a fejlődésre, mely a kivándorlókat a Monarchia területére vonzotta. Megismerhettük a friuliból érkezők tevékenységét és az első szalámigyárak megalakulását, melyek esetében természetesen a főváros kapott vezető szerepet, ám egyedi jellemzőikből fakadóan olyan vidéki városok is jelentőssé válhattak a gyártási lehetőségek szempontjából, mint Szeged vagy Debrecen. De mi motiválta az alföldi városba, Debrecenbe érkező itáliai vállalkozókat? Ennek megértéséhez érdemes röviden felvázolni a korabeli iparosodási tendenciák legfőbb jellemzőit.

Magyarországon hagyományosan a mezőgazdaság által nyújtott nyersanyagot feldolgozó iparágaknak voltak a legjobb lehetőségeik. Így a 19. század közepén a magyar ipari fejlődés mozgatórugója az élelmiszergyártás lett, ugyanis a Monarchiában az osztrák-cseh ipar és a magyar-bukovinai-galíciai mezőgazdaság fejlődése szorosan összekapcsolódott és ez a kölcsönhatás hazánkban az élelmiszeripart emelte az iparosítás középpontjába.¹⁶⁵ Az 1850-es 60-as évektől 1880-ig az élelmezési ipar fejlődése minden más ágazatot megelőzött és megközelítette az össztermelés egyharmadát. 1913-ra már ennek 40%-át is elérte, a századfordulón pedig a gyáripari termelésből már majdnem 50%-ban részesedett.¹⁶⁶ Ezt legnagyobb részben a világszínvonalú magyar malomipar képviselte, amely azonban az 1880-as évektől kezdve veszíteni kezdett súlyából, miközben a többi iparág a folyamatos fejlesztéseknek köszönhetően egyre nagyobb jelentőségre tett szert.

A nagyipari vállalatok létrejöttét segítette elő, hogy a 19. század közepén a korszerű ipari tevékenység kialakulásával párhuzamosan a céhek már nem tudták korábbi szerepüket betölteni, elavulttá váltak, a század végére pedig elveszítették jelentőségüket és fokozatosan megszűntek. Az 1872. évi ipartörvényt követően az ipartársulatok és az érdekképviseleti szervként működő ipartestületek vették át a főszerepet a termelés összefogásában.¹⁶⁷ A gyáripar kifejlődése így a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve a 20. század első feléig fokozatosan haladt előre. A korszakban bekövetkezett iparfejlődés következtében már 203 különböző élelmiszeripari vállalat működött az országban, melyek között megtaláljuk a már említett szalámigyárakat is. A nagyobb mértékű gyártásban rejlő lehetőségekre tehát a 19. század utolsó harmadában figyelhettek fel igazán a magyar terménykereskedők is, így 1885-ben 27 önálló szalámikészítő termelt, 1898-ban pedig már 13 üzemnek volt fő profilja a szalámigyártás,

¹⁶⁵ *Magyarország gazdaságtörténete*, 280.

¹⁶⁶ Berend–Ránki (1987), 385–412.

¹⁶⁷ Kövér, 177.

melyeknek termelése alapvetően a Monarchia piacaira épült. (1–1 Brassóban, Debrecenben, Győrben, Károlyvárosban, Medgyesen, 2–2 Nagyszébenben és Szegeden, valamint 4 Budapesten). Az 1890-es és 1899-es ipartámogató törvények a szalámigyártásban kedvező feltételeket teremtettek, s a munkások számát többszörösére emelték, a munkaadókat az állandó munkások foglalkoztatásának irányába terelték.¹⁶⁸ A sertéspestis és az emelkedő hú árak ellenére a világháború kitöréséig minden üzemben növekedhetett a gyártás, így az iparág is gyors ütemben fejlődött. A legfontosabb húsiipari gépek szintén a szalámigyártásban terjedtek el.¹⁶⁹ Ezek főként a szalámikészítés folyamatában használt húsvágó gépek voltak.

3.1.1 Debreceni hentesmesterek

„... mert Debrecenben még a hentes is doktorból lesz, s a doktorok is hentesek...”¹⁷⁰

A 19. században Debrecen sajátos földrajzi elhelyezkedéséből adódóan fontos kereskedelmi csomópont volt, egyre városiasabb külsőt öltött, amihez a század közepétől hozzájárult a várost érintő vasútvonalak kiépítése is: elsőként az 1857-ben létesített Szolnok-Debrecen, majd a Debrecen-Miskolc-Kassa, végül az 1871-ben kialakított Debrecen-Nagykároly szakasz készült el, továbbá érdemes megemlíteni a helyi jelentőségű hajdúnánási vonalat is, melyet 1884-ben adták át. A vasútépítéseknek köszönhetően folyamatosan alakult át az infrastruktúra, főként az idegen tőke bevonása és az ipartámogatás megindulása révén. Korábban a fejlődés gátja volt az 1867-ig fennálló kamatszabályozó rendelet, mely akadályozta a magyar pénzügyi hálózat kiépülését, de problémát jelentett a szakmunkások hiánya is, továbbá a város gyenge belső piaca.¹⁷¹ Az 1880 és 1900 közötti időszakban azonban a nagyipar fejlődése egyre erőteljesebbé vált, mely által a város társadalmi struktúrája is módosult. A 19. század utolsó harmadában a legtöbb adót fizetők összetétele, ezzel párhuzamosan a város gazdasági élete is gyors ütemben változott, melynek során a tőkések száma nagy arányban növekedett, amely a város polgárisodását mutatta.¹⁷² Emellett a népességnek egyre nagyobb hányadát adták az iparban foglalkoztatottak. A gyáriparban dolgozók létszáma ekkor hétszeresére nőtt és az élelmezési ágazat került az első helyre. Mindemellett minőségi változás is megfigyelhető a termelésben, mivel a cégek már nemcsak a helyi szükségletek kielégítésére törekedtek, hanem az egész

¹⁶⁸ Mann–Sipos, 10.; *A magyar élelmiszeripar története*, 313.; 1887-ben 26 üzemet említ Telkes, 472–473.

¹⁶⁹ Forrás: az Országos Húsiipari Kutatóintézet honlapja, <http://www.ohki.hu/muzeum/index.htm>, letöltve: 2011-10-14.; *A magyar élelmiszeripar története*, 309–314.

¹⁷⁰ A szerző dr. Szabó Mihályra utal, aki diplomásként a hentesmesterséget választotta hivatásul. Móricz Zsigmond: *Pillangó*, <http://vmek.niif.hu/04400/04417/04417.htm>, letöltve: 2020-01-04.

¹⁷¹ *Debrecen története* 3., 68. és 233.

¹⁷² *Debrecen története* 4., 100.

Monarchiában és a világpiacon is képviseltették magukat termékeikkel.¹⁷³ A századfordulót megelőző és az ezt követő két évtized ennek következtében a gyors városiasodás korszakává vált. A városfejlődéshez, építkezésekhez kapcsolódóan elengedhetetlen volt a téglagyártás megerősítése, az üzemek kapacitásának növelése, mely ezekben az évtizedekben olyan méreteket öltött, hogy a történelmi Magyarország téglatermelésének már 10%-át Debrecenben állították elő.¹⁷⁴

Emellett Debrecenben, az országos viszonyokhoz hasonlóan a földrajzi adottságok, kiterjedt termőterületek, valamint a tradicionális állattenyésztés révén a mezőgazdaság által megtermelt nyersanyagokat feldolgozó iparágak telepedtek meg és fejlődtek. A rendelkezésre álló gyártási alapanyagok főként a kefégyártás, a malomipar és a húsfeldolgozás létrejöttét, illetve fejlődését mozdították elő. Debrecen gazdaságában ez utóbbi különösen fontos szerepet kapott, ezért szívesen telepedtek meg a városban a Nagyváradon tanult mesteremberek. Már a 17. században elkülönültek a marhahússal foglalkozó mészáros és a sertés vágására, feldolgozására szakosodott szakemberek. A hentes céhek a városiasodáshoz és a városi iparhoz kapcsolódva jöttek létre és csak a 19. század elejétől kezdve végezték egyre nagyobb számban tevékenységüket, s szereztek egyre többen céglevelet a mészárosokhoz hasonló elismerést érdemelve ki.¹⁷⁵ Érdekesség, hogy Debrecenben a sertésvágó henteseknek már a 17. század végén megalakult a céhe, míg Pesten ugyanez a szervezet csak 1835-ben kezdte meg működését.¹⁷⁶ 1850-re azonban a szakma képviselői termékeikből már igen nagy választékot kínáltak a fortélyokat olasz mesterektől lesve el.¹⁷⁷

A 19. század legelején még a marha és lótarítás volt jelentősebb Debrecenben, ahogyan azt egy 1804-ben készült korabeli leírás is említi,¹⁷⁸ a sertésenyésztés nagyarányú növekedése a hentes szakma előretörésével párhuzamosan csak ezt követően indult meg. A nagy kiterjedésű, mocsaras legelőknek köszönhetően a szatmári területek mellett a Hajdúságban alakult ki az országban a legnagyobb arányú disznóhizlalás, mely még mindig elsősorban a paraszti gazdaságok foglalatossága volt.¹⁷⁹ A debreceni sertéshizlalók a városkörnyéki erdőkben makkoltattak és nagy mennyiségben termesztettek kukoricát is, amely az állatállomány ellátásában egyre nagyobb szerepet kapott. Így a 19. század közepére Debrecen a sertésenyésztés hazai központjává vált, szinte minden háznál tartottak sertéseket.¹⁸⁰ Ehhez

¹⁷³ *Debrecen története* 3., 249–250.

¹⁷⁴ Berend–Ránki (1955), 233–34., illetve *Debrecen története* 4., 24.

¹⁷⁵ Magyar Néprajz III., <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/38.html>, letöltve: 2020-07-10.

¹⁷⁶ *A magyar élelmiszeripar története*, 85.

¹⁷⁷ *A magyar élelmiszeripar története*, 293.

¹⁷⁸ Muskatirovics, 15. A sertésenyésztés korabeli fejletlenségére utal továbbá *A magyar élelmiszeripar története*, 291. A dualizmus idején létrejött debreceni méntelepét említi: Kövér, 170.

¹⁷⁹ *Magyarország gazdaságtörténete*, 291.

¹⁸⁰ Ecsedi, 62.

nagyban hozzájárult a város sertésállománya, amely 1835 és 1845 között megduplázódott, majd 1851-ig ismét kétszeresére emelkedett. Ezt a folyamatot — noha nem gazdasági szempontú elemzésként —, Petőfi is érinti egyik levelében, korhű képet adva a korabeli Debrecenről. 1847 májusában a következőképpen jellemzi a várost egyik úti levelében:

„Voltál már Debrecenben, barátom? Láttad-e a pusztai várost, vagyis e városi pusztaságot? ha porba vagy sárba akarsz fúladni, csak ide jőj, itt legkönnyebben célt érhetsz; de az orrodát jól befogd, mert különben, mielőtt megfúlnál, a guta üt meg a szalonnaszagnak miatta. Mennyi szalonna, mennyi hizott disznó van itt! a szellem mégis oly sovány, hogy csak úgy csörög a bordája, épen mint az idevaló híres talyigás lovaknak. Itt, ha vesznek is könyvet, tán csak azért veszik, hogy bele szalonnát takarjanak.”¹⁸¹

A 19. század második felében elkezdett csökkenni a kis- és háziipar túlsúlya a húsfeldolgozás területén, így a fontosabb hentes dinasztiák eredete is ide vezethető vissza.¹⁸² A nagyipari gyártás ismertetését megelőzően ezért elengedhetetlen a magyar származású, debreceni székhellyel működő hentesek rövid bemutatása, akik a rendelkezésre álló jó minőségű alapanyagra építve működtették vállalkozásaikat Debrecenben. A növekvő igényekhez alkalmazkodva 1894-ben alakult meg a vágóhíd is,¹⁸³ melyet később, az 1925 és 1927 között felvett Speyer-kölcsönök révén újíttak fel.¹⁸⁴

A szalámi és kifejezetten a debreceni szalámi kivitelét „Bécsbe s több más helyekre” már egy 1878-as áruismereti kiadvány is kiemeli Vilmos Lajos, Bánki István, Szabó Mihály, Boschetti András és Strauss J. (sic!) nevét említve.¹⁸⁵ A konkrétan szalámikészítéssel is foglalkozó cégek között az első híres hentesárugyáros és szalámikészítő Szabó Mihály¹⁸⁶ volt, aki mint céhlegény Triesztben tanulta meg a szalámikészítés mesterségét.¹⁸⁷ 1867-ben kezdte meg tevékenységét és a korabeli tendenciáknak megfelelően hamarosan az ország egész területére, valamint külföldre is szállított szalámit, kolbászt és császárszalonnát. A cég termékeinek kiváló minőségét szemlélteti, hogy 1883 és 1914 között országos és nemzetközi kiállításokon egyaránt számos díjat nyert el. 1908-ban a második generáció tagja, dr. Szabó Mihály lett a cég tulajdonosa, aki hamarosan beszüntette a téliszalámi készítését, feltehetően a Vidoni szalámigyár nagy konkurenciája miatt.¹⁸⁸ Az új vezető 1924-től több éven át a hentes szakosztály, s az általa alapított Tiszántúli Húsiparosok Szövetségének elnöke volt 1926-os

¹⁸¹ Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez III.*, Debrecen, 1847. május 14. <http://mek.niif.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html>, letöltve: 2019-04-19.

¹⁸² *Debrecen*, 736.

¹⁸³ *Debrecen története 3.*, 245.

¹⁸⁴ *Debrecen története 4.*, 16.

¹⁸⁵ Koós, 18.

¹⁸⁶ Bornyi, 9. Adatközlője Szabó Pál, nyugdíjas, a cégalapító unokája, volt hentes, orosházi lakos. 1977.

¹⁸⁷ *Debreceni Képes Kalendárium*, 17. évf., 1917., 117.

¹⁸⁸ Bornyi, 11. Adatközlője Szathmári Kálmán, 85 éves nyugdíjas hentes, Debrecen, Bercsényi út 79. szám alatti lakos, 1977. június 3. Amikor 1911-ben a céghez szegődött inasként, szalámit már nem gyártottak.

megalakulásától kezdve és a *Tiszántúli Húsiparosok Lapjának* létrejötté is az ő nevéhez köthető 1927-ben. 1933-ban bekövetkezett haláláig aktívan részt vett a szakmai életben. Az 1930-as évek elején Szabó Pál vette át az üzletet, de a gazdasági világválság okozta helyzetből Fábrián Károly betársulása sem tudta megmenteni a céget, mely 1936-ban megszüntette működését.¹⁸⁹ A századforduló nevesebb húsiparosai között találjuk rajta kívül a hentesek között az 1870-es évektől kiemelkedő Kuczik család tagját, Gábort, aki elsősorban paprikás füstölt szalonnát és száraz kolbászt szállított a Monarchia piacaira és külföldre. A cég Ausztria mellett exportált Franciaországba, Angliába, Egyiptomba, Olasz-, Német- és Törökországba is.¹⁹⁰ A már 1880-ban is említett ifj. és id. Bánki István szalámikészítő iparosok,¹⁹¹ továbbá Debreczeni Lajos¹⁹² műhelye szalámi előállításával is foglalkozott, bár Debreczeni elsősorban szalonnát, zsírt és füstölt húst¹⁹³ állított elő a Werbőczy utca 8–10. szám alatt. Rajtuk kívül Medgyasszay Sándor és József, Takács József és a *Fehér és Horváth utóda* cég képviselőjében Horváth Gábor¹⁹⁴ Kossuth utca 13. szám alatt működő üzeme ismertek. Érdekes adat, hogy a *Debreceni Vágóhíd és Húsfeldolgozó Vállalat* az 1948-as államosításokat követően ez utóbbi üzemében kezdte meg a hentesáru-gyártást, ugyanis a vágóhídon csak elsődleges feldolgozás történt.¹⁹⁵ Az 1910-es évektől Bikfalvi András, a Péterfia utca 60. szám alatti hentesüzlet tulajdonosa, töltelékárú-készítő specialista nagyobb volumenű termelése révén kisebb henteseknek is szállított. Szintén foglalkozott szalámikészítéssel Kozma Gábor (Petőfi tér 12.) és utóda 1902-től, továbbá Somogyi József 1932-től 1940-ig, évente mindössze 120–150 kilogrammnyi terméket állítva elő.¹⁹⁶ Megemlítendő továbbá Paneth Lajos szalámigyártó üzemén¹⁹⁷ kívül Szilágyi József (Simonffy út 2.) az 1930-as években, valamint a szintén ugyanekkor működő Wirth Károly hentesek, akik közösen gyártottak a Vidoni szalámihoz hasonló, minőségi felvágottat. A termék minőségét Giovanni Vidoni (Vidoni János) cégvezető is elismerte, amikor egy alkalommal Szilágyi üzletét személyesen kereste fel, mivel az már nem rendelt szalámit a gyárból.¹⁹⁸ Szintén próbálkozott szalámi előállítással Szücs Béla hentes, aki 1926-ban Nagytétényben egy szalámigyárat is létesített, vállalkozása azonban kudarcba fulladt. Noha a Vidoni üzemből

¹⁸⁹ Bornyi, 11–12.

¹⁹⁰ *Debrecen története* 3., 252.

¹⁹¹ Szilágyi, 32.; *Debrecen története* 3., 244.

¹⁹² Bornyi, 13. Adatközlője id. Bakóczy László, 84 éves nyugdíjas hentes, 1977.

¹⁹³ *Debrecen*, 740.

¹⁹⁴ *Debrecen*, 24. és Szilágyi, 27.

¹⁹⁵ Bornyi, 13. Adatközlője Pethő Sándor, 68 éves nyugdíjas hentes, Debrecen, Budai Ézsaiás utca 60. szám alatti lakos, a '20-as évek második felében a cég alkalmazottja. 1977, Déri Múzeum.

¹⁹⁶ Bornyi, 13. Adatközlője Somogyi József, 70 éves nyugdíjas hentes, Debrecen, Teleki út 73., 1977. március.

¹⁹⁷ *Debrecen története* 4., 17.

¹⁹⁸ Bornyi, 13. Adatközlője Szilágyi János, 72 éves nyugdíjas üzemvezető, Debrecen, Maróthy György utca 15. szám alatti lakos, 1977 májusa.

sikerült szerződtetnie egy kötözömunkást, az elkészült áru már a gyártási időnyben megromlott. Emiatt a gyártással felhagyott és vágóiparosként dolgozott tovább Debrecenben.¹⁹⁹

Böde Gyula a Kossuth utca 55–57. szám alatt folytatott többek között szalámikészítő tevékenységet. A téliszalámi gyártását Németh József üzemvezető tanácsára vezette be és a termelést 1937-től az üzem 1948-as megszűnéséig folytatták. Bár az első próbálkozások nem hoztak sikert, miután a Vidoni gyárból egy szakmunkást jobb fizetéssel munkahelyváltásra ösztönöztek és művezetővé tették, a gyárihoz hasonló, jó minőségű árut tudtak előállítani kisebb mennyiségben. Ez a termék a Vidoni szaláminak konkurenciát azonban csak helyben jelenthetett, ugyanis külföldre egyáltalán nem szállítottak. Nyersanyagát környékbeli településekről, helyi vásárokról, feketeföldi gazdálkodóktól, tenyésztőktől szerezte be, az uradalmak birtokosai közül a Semseiek, a Mándiak, a Mocsáriak és Nemes János voltak beszállítói. Nagyvágóktól is rendszeresen szerzett be alapanyagot, így Ábrahám Lászlótól, Fábrián Károlytól és Rácz Gábortól is vásárolt. Budapesten a Hársfa utca 8. szám alatt lerakatot tartott fenn, innen szolgálta ki a fővárosi fűszerkereskedőket.²⁰⁰ Böde Gyula hentesárugyáros, 1934-ben közel 50 ezer pengős jövedelemmel ötvenedikként szerepelt a virilistajegyzéken.²⁰¹

3.2 Friuliak Debrecenben, a Boschetti család

Az idegenek debreceni tevékenységével kapcsolatban az 1750 előtti időszakból csak néhány görög kereskedő jelenléte ismert a városban, s 1750 és 1850 között is csak 10%-ra tehető az árukereskedők között az idegen származású családok aránya, noha ez volt az a tevékenységi forma, mely a külföldiek debreceni megtelepedésének alapját képezhette volna. Ekkor két oláh eredetű magyar nemest, egy olaszt, kilenc görögöt, és nagyobb számú szláv és német kereskedőt tartottak nyilván a források.²⁰² Habár az 1850-es népszámlálás mindössze két olasz személyt regisztrál a városban,²⁰³ az 1870-es összeírás pedig az 1881-eshez hasonlóan nem közöl adatokat a debreceni olasz nemzetiségű lakosokra vonatkozóan, a fennmaradt adatfelvételi ívek az 1870-es év esetében már használható adatokkal szolgálnak. Emellett az ipari statisztikák is mérvadók, melyek 1881-re vonatkozóan 19 (16 férfi és 3 nő) olasz lakost mutatnak ki a városban.²⁰⁴ Két friuli vállalkozó család tevékenységéről továbbá számos adatot szolgáltatnak a korabeli források és a családi visszaemlékezések. A 19. század második felének figyelemre

¹⁹⁹ Bornyi, 12–13. Adatközlője Arnold Ferenc, a Vidoni gyár egykori alkalmazottja, 1977.

²⁰⁰ Bornyi, 13–14. Adatközlője Dr. Végh Gyuláné szül. Böde Piroska, a cégtulajdonos lánya, Debrecen, Vígkedvű Mihály utca 17. szám alatti lakos, 1977 márciusa.

²⁰¹ *Debrecen története 4.*, 114.

²⁰² Bákay, 199.

²⁰³ Dányi, 64–65.

²⁰⁴ MSK (1891) I., 56.

méltó húsipari vállalkozásai között ugyanis olyan debreceni cégeket is találunk, melyeket Friuliból érkezett családok működtettek.

Boschetti 1830-ban alapított bécsi gyára²⁰⁵ a család emlékezetében nem szerepel, Debrecenbe érkezésük körülményeiről és itt végzett tevékenységükről viszont néhány információ fennmaradt. A Boschetti-testvérek (Mária, András, Domokos, József és Pál) 1850 körül érkeztek a városba Mária második férjével, Ceschia Pállal együtt az Udine melletti Collaltóból (ma Tarcento része), miután egy, a földjükön áthaladó vasútépítés miatt kialakult pereskedés során a család elszegényedett.²⁰⁶ Boldogulásukat az erre alkalmasnak tűnő Debrecen városában remélték megtalálni, ahol szülőföldjükön, Friuliban már hagyományokkal rendelkező ipari tevékenységek folytatásába kezdtek. Ennek megfelelően Boschetti Andrást a források terménykereskedőként említik,²⁰⁷ a szikgáti cserépvető bérlőjeként pedig előbb selyemhernyó-tenyésztéssel,²⁰⁸ majd téglá- és cserépgyártással²⁰⁹ foglalkozó vállalkozóként tartják számon. Téglagyára, melynek gépeit lójárgánnyal hajtották meg, évi 250 ezer darabos termelését 25 munkással (20 férfi és 5 nő, napi 15 órában) érte el mindössze 180 nap alatt, ugyanis a téli időszakban a termelés szünetelt. A berendezés része volt 4 darab cseréppréselő, egy agyagyúró és tisztító, továbbá három kemence is.²¹⁰

Az 1870-es adatok három szalámikészítőt említenek a városban, összesen 5 alkalmazottal, melyek közül Boschettiék szalámigyára emelkedett ki.²¹¹ Boschetti Andrást és Józsefet az 1870. évi népszámlálás során egyaránt szalámi készítésével foglalkozó személyként nevezik meg; Józsefet a források kőbánya tulajdonosként is említik.²¹² 1863-ban alapított üzemében kezdetben kétezer, 1880-ra viszont már négyezer mázsa árut készített és 20 munkással dolgoztatott²¹³ kézi erővel hajtott két darab húsvágó és egy töltőgép működtetésével.²¹⁴ Mivel a szalámigyártás a téli időszakban zajlott, a téglagyárban felszabaduló munkaerőt átcsoportosíthatták a szalámikészítésre, folyamatos munkalehetőséget biztosítva itt tartózkodó honfitársaiknak, vállalkozásaikban ugyanis számos Friuliból érkező munkavállalót is foglalkoztattak. A szalámigyártó tevékenységgel a család más tagjai is kapcsolatba hozhatók, 1881-ben az iparos ifjúsági vándorgyűléssel együtt megrendezett debreceni ipari kiállításon —

²⁰⁵ Zanini, L., 284.

²⁰⁶ Csapó Katalin, a Boschetti család leszármazottjának kutatómunkája és Vörös Ilona (Boschetti Mária dédunokájának) visszaemlékezése alapján közölt információk.

²⁰⁷ *Központi Értesítő*, 1. évf., 82. szám, 1876. szeptember 14., 592.; *Czégek kézikönyve*, 177.

²⁰⁸ Szücs (1992), 244.

²⁰⁹ Szendiné, 207.; Szücs (1977), 50–63.; Szücs (1979), 225.

²¹⁰ *Debrecen története* 3., 242.

²¹¹ *Debrecen története* 3., 240.

²¹² Mózes, 146.; *Központi Értesítő*, 18. évf., 100. szám, 1893. december 7. 1987., és 20. évf., 15. szám, 1895. február 17., 259.; *Debrecen története* 3., 244.

²¹³ *Debrecen története* 3., 240.

²¹⁴ Szilágyi, 31.

melynek a segédek és tanoncok munkáinak kiállítása volt eredeti célja, viszont ebben az időszakban már önálló iparosok termékeit is kiállította — Boschetti Pál debreceni szalámija is szerepelt.²¹⁵

Az 1869. december 31-i állapot szerint elkészített népszámlálás²¹⁶ adatlapja a Boschetti András tulajdonában lévő Szent Anna utcai földszintes házban végzett tevékenységre és az ott lakó személyekre vonatkozóan értékes adatokkal szolgál. Amellett, hogy az összeírás megjelöli a szalámikészítő tevékenységet, a család vállalkozásaihoz kötődő magyar munkavállalókat is feltünteti és tartalmazza az ott élő, alkalmazásukban álló lakosok adatait is. Az alábbi lista a friuliak neveit tartalmazza az eredeti adatfelvételi sorrendet megőrizve. A táblázat a vezetéknevek esetében az olasz, a keresztnevéknél a magyar helyesírást szem előtt tartva, a foglalkozások megnevezésénél szintén az eredeti, magyar írásmódot megtartva készült. A születési év és hely esetében az ív kizárólag az évszámot és a település nevét regisztrálta, melyeket az egyébként minden esetben megjelölt "Udine" elhagyásával közöljük, kiegészítve — a hiányos megnevezések mellett — a településrészeket magukba foglaló községek nevével.

	Név	Foglalkozás	Születési év és hely	Mai település neve
1.	Boschetti András	szalámis mester	1816 Collalto	Tarcento
2.	Boschetti András	szalámis segéd	1851 Debrecen	
3.	Boschetti Domokos	tégalakészítő mester	1830 Collalto	Tarcento
4.	Boschetti Pál	kovácsmester	1835 Collalto	
5.	Ceschia Péter	szalámi csináló segéd	1835 Magnano	Magnano in Riviera
6.	Ceschia János	kereskedő segéd	1852 Magnano	Magnano in Riviera
7.	Ricci Pál	kereskedő segéd	1851 Magnano	Magnano in Riviera
8.	Anzil Lajos	kereskedő tanuló	1853 Collalto	Tarcento
9.	Marini Péter	szalámis segéd	1835 Collalto	
10.	Danielis József	szalámis segéd	1850 Collalto	
11.	Revelant Bálint	szalámis segéd	1840 Magnano	Magnano in Riviera
12.	Palmino Lőrinc	téglavető cseléd	1848 Brazzacco	Moruzzo

²¹⁵ *Műszaki hetilap*, 1. évf., 25. szám, 1881. szeptember 4., 190.

²¹⁶ MNL HBML IV. B 1109/1 102. d.

13.	Facchini József	téglavető cseléd	1848 Brazzacco	
14.	Sabbadini János	téglavető cseléd	1849 Brazzacco	
15.	Lavia Nándor	téglavető cseléd	1848 Brazzacco	
16.	Driussi Péter	téglavető cseléd	1854 Brazzacco	
17.	Driussi Cézár	téglavető cseléd	1849 Brazzacco	
18.	Driussi Bálint	téglavető cseléd	1838 Brazzacco	
19.	Fantini Angyal	sütő legény	1820 Cividale	Cividale del Friuli

A felsorolásban a következő magyar munkások szintén szerepelnek. Esetükben a név, foglalkozás, a születési idő, illetve kor és születési hely mellett a megjegyzés mező is informatív adatokkal szolgál.

	Név	Foglalkozás	Születési év és hely	Megjegyzés
1.	Marinka János	szalámis segéd	1846 Bihar, Kaba	szabadságos katona
2.	Zsiga János	téglavető cseléd	1845 Szabolcs, Balmazújváros	balmazújvárosi illetőségű
3.	Zsiga Péter	téglavető cseléd	1848 Szabolcs, Balmazújváros	balmazújvárosi illetőségű
4.	Komádi István	téglavető cseléd	1849 Debrecen	apja lakik a Boschetti tanyáján
5.	Monori Bálint	cserépvető cseléd	1838 Hajdúböszörmény	hajdúböszörményi illetőségű
6.	Stanz József	cserépvető cseléd	1843 Székesfehérvár	székesfehérvári illetőségű
7.	Komádi András	cserépvető cseléd	1852 Debrecen	Apja kint lakik Boschetti tanyáján.
8.	Komádi János	kocsis	1852 Debrecen	Apja kint lakik Boschetti tanyáján.
9.	Kapitán István	szőlőműves cseléd	1813 Debrecen	Az neje lakik Hatvan utcai külváros Bihari István házában.
10.	Kapitán István	szőlőműves cseléd	1840 Debrecen	
11.	Szabó Sámuel	szőlőműves cseléd	1835 Debrecen	
12.	Ladics János	kocsis cseléd	1844 Sáros m. Bajorvágás (ma Bajerovce, Szlovákia)	Sáros m. Bajorvágás illetőségű tartalékos közlegény
13.	Sebők György	tehenész cseléd	1834 Szatmár, Nagykároly	

			(ma Carei, Románia)	
14.	Marinka Sára	gazdasszony cseléd	1836 Bihar, Kaba	
15.	Csiha Zsuzsánna	szolgáló cseléd	1846 Hajdúböszörmény	

Munkásaik túlnyomó többsége tehát a honfitársaikon kívül debreceni vagy a környező települések valamelyikéről származott és a felvett adatok alapján megállapítható, hogy mindössze két nőt foglalkoztattak. A munkamegosztást jól szemlélteti, hogy a magyar munkavállalók között mindössze egy szalámikészítőt találunk és téglakészítéssel is csak a magyarok összlétszámának fele foglalkozott, tehát a gyártás elsősorban a friuliak szaktudására alapozott. Három esetben is említik viszont Boschetti tanyáját, mely magyar munkásai lakhelyeként van feltüntetve és a már említett tevékenységi körök mellett egyéb javaira, vagyosságára is következtetni enged.

A család információi szerint Boschettiék a főutcán, a régi posta mellett nagy csemege üzletet nyitottak négy segéddel, ahol a családhoz tartozó két lány, Ceschia Teréz és Lujza is a pénztárban dolgoztak. Itt a szalámi mellett saját pékjükkel süttetett péksüteményt, Olaszországból hozatott palackos bort, sajtot és déligyümölcsöt árultak. A bolthelyiség meg-, illetve hollétét egy korbeli hirdetmény is alátámasztja, a forrásban közölt Várad utca ugyanis a Piac utca korábbi megnevezése. A forrás emellett egy korábbi üzletet is megnevez, mely a Cegléd utcán működött. Az üzlet megnyitásának időpontja nem ismert, de 1865 előttre tehető.

„Bolti helyiség-változtatás. Alólírt tisztelettel tudatom a nagyérdemű közönséggel, hogy bolthelyiségemet megváltoztatván, azt a Derecskeyné asszonyság házából czeglédutczáról, nagy-varadutzára a t. Jasztrabszky Ignác úr házába tettem át.

Ez újonnan felszerelt, s minden fűszer, - keleti gyümölcs és külföldi aszalvánnyal stb. ellátott boltomat ajánlom minden rendű t. cz. közönség becses figyelmébe. Boschetti József. Ugyancsak nálam hideg étkek is állanak a t. cz. közönség rendelkezésére.”²¹⁷

Giuseppe Boschetti²¹⁸ feleségével és gyermekeivel külön háztartásban lakott az Egyháztér utca 340. szám alatt, ahol egy szalámi készítő műhely is működött. A földszintes lakásban a szalámikészítés és árusítás mellett borméréssel is foglalkoztak, viszont a családfőn kívül itt már csak egy friuli származású személyt tüntet fel a házösszeírás. Boschetti Józsefről és feleségéről a család tulajdonában korabeli fénykép is fennmaradt.

²¹⁷ *Hortobágy*, 4. évf., 23. szám, 1865. június 4., 93.

²¹⁸ MNL HBML IV. B. 1109/l. 89. d. 340. és 102. d. 2535.

Giuseppe Boschetti és felesége, Csíkrákosi Székely Amália²¹⁹

	Név	Foglalkozás	Kor és születési hely	Település
1.	Boschetti József	szalámi készítő mester	35, Collalto	Tarcento
2.	Székely Amália	háztartást vezető	30, Debrecen	
3.	Boschetti Amália		8, Debrecen	
4.	Boschetti Etelka		4, Debrecen	
5.	Boschetti Irma		6, Debrecen	
7.	Dreussi Bálint	cseléd pincér	15, San Daniele	San Daniele del Friuli

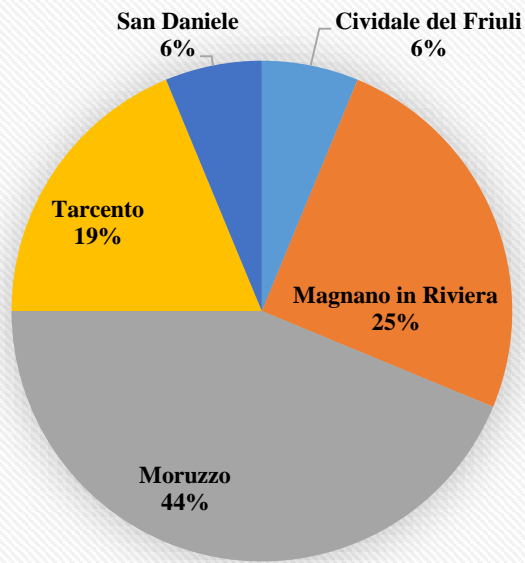
A Boschetti József házában feltüntetett magyar munkások között is találunk egy szalámikészítőt, egy női munkavállalót és további két napszámost. A lakók létszámából és foglalkozásából megállapítható, hogy a család üzleti tevékenységének központja Boschetti András háza volt.

²¹⁹ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, <https://hu.museum-digital.org/index.php?t=objekt&oges=34101&navlang=pt>, letöltve: 2019-01-20.

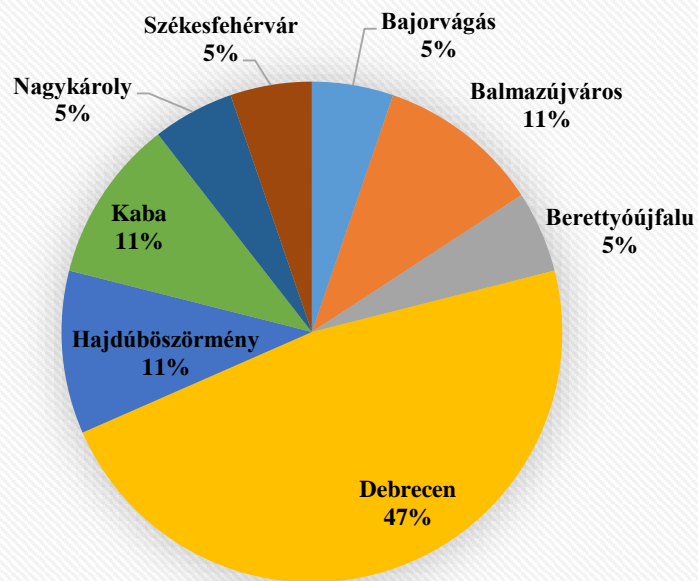
		Név	Foglalkozás	Kor és születési hely	Megjegyzés
1.		Berki Zsuzsán (?)	cseléd főző	17, Bihar, Debrecen	
2.		Pap Mihály	szalámis inas	20, Bihar, B. újfalu	
3.		Bodó Lajos	napszámos	24, Bihar, Debrecen	
4.		Berki István	napszámos	24, Bihar, Debrecen	szabadságos közlegény

A két háztartásban élő munkások származási helyének megoszlását a következő diagramok szemléltetik, melyek alapján megállapítható, hogy a Friuliból érkezők legnagyobb része Moruzzo településről érkezett, továbbá a Magnano in Rivierából és a Boschetti család lakhelyéről kivándorolt tarcentóiak voltak jelen nagyobb számban. A magyar munkások legnagyobb része helyi, azaz debreceni illetőségű volt és csak kevesen érkeztek nagyobb távolságokra fekvő helységekből.

Olasz munkások származási hely szerint

Magyar munkások származási hely szerint

Boschetti Andrászt Ceschia János követte volna a családi üzlet irányításában, mivel őt tartották a legrátermettebbnek, s a munkások bizalmát is kiérdemelte. Korai halála miatt azonban a cég ifj. Boschetti András irányítása alá került. Ő azonban felhagyva a szalámikészítő tevékenységgel Máramaroszigetre (ma Románia) költözött feleségével, a szintén olasz, Debrecen első cukrászdáját létrehozó Kaderász családból származó Kolda Terézszel. Itt a továbbiakban ingatlan-bérbeadással foglalkoztak.²²⁰ Nagy-Péterfia utcai (887. szám) házukat Marjai Péter és neje, Nagy Ida vette meg 13 500 forintért.²²¹ A családi tevékenységek egyikének megszűnéséről tanúskodik az alábbi, 1889-ben feladott hirdetés:

„Eladó téglá és cserépgyár. Közel a városhoz egy teljesen jó karban lévő, szárító szinnekkel ellátott téglá és cserépgyár Debrecen határán a városhoz alig ½ órányi távolságban, eladó. A 18 kath. hold területen fekvő téglá- és cserépgyár mindenféle épületekkel gazdagon fel van szerelve. Értekezhetni a tulajdonossal: Boschetti Andrászal. Nagy-Péterfia utca 887. sz. a.”²²²

Hasonló hirdetés tanúsítja a tulajdonukban lévő, Debrecen határában fekvő szepesi-pusztai földterület kiadásának szándékát, mely szintén a család távozásához köthető:

„Kiadó birtok. A szepesi-pusztán 17 nyilas tanya birtokom volt (Móricz András-féle), továbbá eladó: mindenféle gazdasági eszközök és 200 drb 6 méteres akácza, valamint vágott akácza is. Értekezhetni N.-Péterfia-utcán 887. sz. a. Boschetti Andrászal”²²³

Több évtizedes jelenlétük alatt a család tagjai bekapcsolódtak a város társadalmi életébe, mellyel kapcsolatban kevés forrás áll rendelkezésre, elsősorban a leszármazottak információi adnak eligazítást. Egy, a korabeli sajtóban megjelent cikk alapján tudható, hogy az 1892-es hortobágyi állatkiállítás alkalmával az ellátó bizottság tagja volt egy Boschetti is, aki „vigkedélyével tűnt ki” a többi résztvevő között.²²⁴ Szintén korabeli cikk tanúsítja, hogy Boschetti József a debreceni Zenedeegyletnek is tagja volt,²²⁵ Boschetti Ferencet pedig gyógyszerészként jegyezték.²²⁶ A családi krónikák szerint továbbá gyakran fogadtak előkelő vendégeket otthonukban, rendszeresen érkezett ebédre a prépost és a polgármester is.

A már említett családtagok mellett egy más településeken is tevékenykedő Boschettiről árulkodnak a források, aki szintén a téglá-és cserépgyártásban volt érdekelt. Több hirdetés is

²²⁰ Kálnási, 248.; *Központi Értesítő*, 1. évf. 116. szám, 1876. november 11., 1.

²²¹ *Debreczen-Nagyvárad Értesítő*, 50. évf., 42. szám, 1892. október 16., 2.

²²² *Debreczen-Nagyvárad Értesítő*, 47. évf., 52. szám, 1889. december 29., 3.

²²³ *Debreczen-Nagyvárad Értesítő*, 50. évf., 34. szám, 1892. augusztus 21., 4.

²²⁴ *Debreczen-Nagyvárad Értesítő*, 50. évf., 25. szám, 1892. június 19., 2.

²²⁵ *Hortobágy*, 1862. május 30. 1. évf. 5. sz. 37.

²²⁶ *Czégek kézikönyve*, 177.

említi a korabeli sajtóban Boschetti Krisztiánt,²²⁷ Ceschia Lujza (Boschetti Mária lánya) férjét is, aki Debrecen (1883) mellett Kabán (1892) és Püspökladányban (1894–1895) is érdekeltségekkel rendelkezett. Ezekhez kapcsolódóan a korabeli sajtóban több hirdetés is olvasható: „Eladó téglák és cserép! Péterfiai külváros 3596. számú háznál lévő raktárunkon a legjobb minőségű és czélszerűnek talált épület és mindennemű szegletű téglák és cserepek a legjutányosabb árban kaphatók. Boschetti Krisztián Debreczen, Kohn Henrik Szóvát.”²²⁸

A családi legendáriumban fennmaradt adatok szerint miután gyárát művezetőjére bízta, Boschetti Krisztián családjával együtt hazatért Friuliba, ahol 11 évet töltöttek. Ezt követően visszatértek, s a gyárat az említett művezetőnek eladva Püspökladányban egy kisebb üzemet vásároltak. A történetet a korabeli sajtóban feladott hirdetések is megerősítik. „Búcsúzó. Kabáról való távozásom alkalmával ezen uton kívánom magamat az érdemes előjáróságtól és közönségtől elbúcsúzni, és kérem engemet továbbra is jó emlékezetben tartani. Boschetti Krisztián, téglagyáros.”²²⁹ Továbbá: „Eladó laposcserép. Első rendű lapos cserép a helybeli indóházig szállítva ezenként 14 forintért megrendelhető a gyár tulajdonos Boschetti Krisztiánnál Püspök-Ladányban vagy helyben Zicherman Herman urnál.”²³⁰ Az első esetben az 1892 körüli távozásukra következtethetünk, a második esetben pedig püspökladányi jelenlétükről adnak hírt már 1895-ben. A két dátum között mindössze 3 év a különbség, mely rövidebb itáliai tartózkodást feltételez, esetleg az új gyár termelésének beindítása nem kapcsolódott Boschetti Krisztián személyes jelenlétéhez.

²²⁷ Gyászjelentések, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, https://library.hungaricana.hu/en/view/Gyaszjelentések_DebreceniRefKollNagykovnyvtara_MEC_MOLD/?pg=157&layout=s, letöltve: 2020-04-11.

²²⁸ *Debreczen-Nagyvárad Értésítő*, 41. évf., 23. szám, 1883. június 10., 3.

²²⁹ *Debreczen-Nagyvárad Értésítő*, 50. évf., 48. szám, 1892. november 27., 2.

²³⁰ *Debreczen-Nagyvárad Értésítő*, 53. évf., 17. szám, 1895. április 28., 5.

4. VIDONI TESTVÉREK ÉS TÁRSUK: ÚT A CÉGALAPÍTÁSIG

„Így olvastam például a Vidoni Szalámigyár óriási pingált betűit egyik sétánk alkalmával Vidmi Szalmagyárnak, egyszerre keltve derűt és aggodalmat sétáló szüleimben, kik melletttem beszéltek meg, mi istencsudája válhatik egy olyan kislányból, aki szemében a gazdag Vidoniék üzeme szalmagyár...”²³¹

— írja Szabó Magda visszaemlékezve a gyermekkorában még az utcájukban működő üzemre. De miként kerültek a Vidoni fivérek Debrecen városába és hogyan kezdtek szalámigyártásba? A cégalapításról és annak előzményeiről több forrás is közöl adatokat. Bornyi munkája tárgyalja többek között a letelepedés és a cégalapítás történetét: ennek alapja az üzem egykori munkásával, Arnold Ferencsel készült interjú.²³² Eszerint az alapításra vonatkozó információkat cav. Giovanni Vidoni az 1930-as évek derekán mondta el a gyár irodai dolgozói előtt. A leírás alapján az idősebb Giovanni Vidoni vándor kőfaragóként érkezett a városba 1884-ben, s a Kossuth utca 60. szám alatt működő sírkőfaragó mesternél jelentkezett munkára. Itt került kapcsolatba Móricz Ferenc²³³ hentesiparossal, aki egy alkalommal kereslet híján nem tudott túladni több mázsa megavasodott füstölt húson. Ekkor figyelt fel Vidoni a szalámikészítésben rejlő lehetőségekre, hiszen Artegnában a háznál tartott sertések húsát szaláminak dolgozták fel, mely a hentesmestereknél megmaradó hús kérdését megoldhatta. Bornyi leírása szerint Vidoni ekkor Debrecenbe hívta két testvérét Ausztriából és Franciaországból, akik ott ezzel a szakmával foglalkoztak és megvették a Kossuth és Kandia utca sarkán lévő hosszú, keskeny telket. Társuk Móricz Ferenc hízaldás és sertéskereskedő²³⁴ lett, akinek kapcsolatait felhasználva az alapanyagot hitelre is megvásárolhatták a tenyésztőktől. Móricz közreműködéséért cserébe a tőle átvett hús kilogrammjáért a másoknak kifizetett napi maximum árnál mindig 2 krajcárral többet fizettek.²³⁵ Szilágyi szerint, aki a témát szintén feldolgozta, s az adatok nagy részét valószínűleg Bornyitól vette át, Móricz vásárolt Vidoniéktól sóznivaló hájakat nagy tételben.²³⁶ A műhely termelése Bornyi adatai alapján 1885-ben indult meg.²³⁷ Kísérteties azonban a hasonlóság a korábban említett Piazzoni történetéhez, így valószínűsíthető, hogy esetleg annak elemeivel keveredett az azt leíró emlékezetében vagy a szerző véthetett hibát. Móricz cégbeli tagságáról nem tanúskodik

²³¹ Szabó M., 242.

²³² Bornyi, 17.

²³³ Tevékenységét említi: Kocsár, 101., továbbá Kossuth utca 60. (majd 61.) szám alatti birtokosként, majd hentesként szerepel az 1899-es, az 1905-ös virilisjegyzékben, majd az 1908-as évtől folyamatosan. MNL HBML IV.B. 1406/b 487.

²³⁴ Szilágyi, 26.

²³⁵ A krajcár 1892-ig volt forgalomban Magyarországon, Móricz közreműködése tehát a gyár alapításának legelső éveire tehető.

²³⁶ Szilágyi, 27.

²³⁷ Bornyi, 20.

egyetlen forrás sem, az említett együttműködés azonban nem kizárható. A letelepedés és cégalapítás történetéhez ezért egy olasz szerző, Lodovico Zanini korabeli munkáját vesszük alapul, melyhez adatokkal maga *barbe Zanin*, a cég egyik alapító tagja szolgált. Leírását más források is alátámasztják, így az eredettörténet felvázolásához ez a munka hitelesebbnek tekinthető.

Zanini leírása alapján a fivérek városba érkezésének előzményei egészen 1800-ig nyúlnak vissza. Giovanni Vidoni (*barbe Zanin*) nagyapja ekkor ugyanis juhsajt előállításával és eladásával foglalkozott a magyar pusztán, mely mesterséget az apjától örökölte. (Érdekes megjegyezni, hogy szülőfalujában, Artegnában ennek a tevékenységnek nagy hagyományai voltak, s a településen élők ragadványneve, a *pignots* is a köpülő [*pigne*] szóból származik.) Az ő példáját követve indult útnak Giovanni, aki nem volt még tizenkét éves, amikor Magyarországon, majd Bajorországban megismerte a téglágető mesterséget, télen pedig sült gesztenyét árult. 1863-ban nagybátyjaihoz hasonlóan, akik már 30 éve dolgoztak Bécsben, ő is munkát kapott a Praterben. Inasként helyezkedett el a *Braunen Hirschen* vendéglőben, másik tizenöt friuli társához hasonlóan. Giovanni hamarosan kitűnt a többi *salamuccio* közül, eleganciájával és ügyességével rövidesen elismerést szerzett. A szalámit vékonyra szeletelve és mesteri módon elrendezve 2–3 dkg áruval úgy megtöltötte a tálcákat, hogy a feltálatl étel mintegy kétszer akkora mennyiségűnek látszott. Domenico Vidoni visszaemlékezése alapján Giovanni mellett az egyik legügyesebb bécsi szalámiárus Michele Vidoni volt.²³⁸

Giovanni két unokatestvérével Boschetti debreceni gyárának termékeit árulva elhatározta, hogy hasonló vállalkozásba kezd.²³⁹ A szezonzárást követően mindannyian Debrecenbe mentek, ahol kezdetben azon dolgoztak, hogy a Práterbe visszatérve már a saját gyártmányukat árulhassák, majd Boschetti visszavonulása után, az alapismeretek birtokában megszerezték annak felszereléseit is. Gyárukat 1886-ban alapították meg közkereseti társaság formájában. Az alapító okirat november 8-án, Gemona del Friuli²⁴⁰ városában keletkezett. A társasági szerződésben foglaltak szerint a *Fratelli Vidoni e Compagni* (Vidoni Testvérek és Társaik) megnevezésű, debreceni székhelyű céget 15 ezer lírás tőkével hozta létre Giovanni Battista Vidoni, Eugenio és Giovanni Vidoni. Társaik az iparigazolványokon már debreceni lakosként szereplő artegnai Giovanni Fab(b)ro²⁴¹ és a treppo carnicói Osvaldo Moro²⁴² voltak.

²³⁸ Zanini, L., 278.

²³⁹ Zanini L., 296.

²⁴⁰ ASU Archivio notarile di Udine, Atti dei notai, Parte moderna, Pontotti Pietro, Busta 676., fasc. 1090.; Portuzza városrész, 50. szám.

²⁴¹ MNL HBML VII. 4/d 2788/1890.

²⁴² Iparigazolványaik 227, 665, 666, 667 és 668 (2788/1890) és (6371/1886) szám alatt bejegyezve. Osvaldo Moro a ljubljanaí Andretta-gyár egykori munkása. Zanini, L. (1934), 28.

2388 szám,
r.f.k. 1890.

Iparigazolvány.

Vidoni Bolytist Ot:ú 99 sz. i lakos kellően bejelentette,
hogy Debreczen sz. kir. város területén
Moró Oswald ültel vezetése mellett a szá.
lími készítés ipart szándékozik üzni.

Miután az 1884. XVII. t. cz. által előirt kellekkel igazolta azt, hogy ezen ipar üzésére
jogosult folyamodó nevét A. lajstrom
665 szám alatt bejegyeztük iparlajstromunkba és részére ezen iparigazolványt kiadtuk.

Kelt Debreczenben 1890 April 11 é. n.

Socskolannay

rendőr-főkapitány,
mint elsőfoku iparhatóság.

Ipart. végreh. rend. I-só minta.
9-dik raktári szám.

Ezen igazolvány bélyegmentes.

Debreczen, 1857. Nyomtatott a város könyvnyomtatóságban. — 1449.

Giovanni B. Vidoni részére kiállított iparigazolvány²⁴³

²⁴³ MNL HBML VII. 4/d. 96. d.

A szerződés 10 éves időtartamra szól, mely ennek letelte után a tagok közös beleegyezésével meghosszabbítható, az alapszabályokat 24 pontban határozták meg.²⁴⁴ A *Debreczen–Nagyvárad* *Értesítő* már 1887 szeptemberében tudósít az új szalámigyár megalakulásáról, amelyet a város akkori polgármestere, Simonffy Imre is támogatott: „Uj vállalat. Nagyszabásu szalámi-gyár felállítását tervezik városunkban udinei gazdag szalámi-gyárosok. A vállalat élén — melynek mindenesetre nagy jövője van, a jó hírnévnek örvendő Vidomi-testvérek (sic!) állanak.”²⁴⁵

Mivel a korabeli törvények szerint Magyarországon csak olyan gyár működhetett, amelyet helyben hoztak létre, ezért az alapító tagok az 1886-ban, Gemonában kelt alapító okirat mellé 1890-ben egy pótlólagos szerződést kötöttek. A szerződés alapján elkészülhetett a társaság hivatalos magyar cégbejegyzése 1890. április 15-i dátummal, ezt követően a kereskedelmi bíróság döntése alapján a társas cégek jegyzékébe is felvételt nyert. A gyár Vidoni Testvérek és Társaik néven kezdte meg működését, igazgatási és aláírási jogát a telephelyen, azaz a Debreczenben felváltva tevékenykedő tagok kapták meg.

„Vidoni Testvérek és Társaik, Fratelli Vidoni et Cie. Közkereseti társaság; a társaság a Genuában (helyesen Gemonában) 1886. évi november 8-án közjegyző előtt létrejött szerződés szerint ettől számított 10 évre keletkezett. Tagjai: Vidoni Baptist János, Vidoni Jenő, Vidoni János, Fabbro János és Moro Oswald debreczeni lakosok és szalámi gyártást üző kereskedők, kik mindannyian a Debreczenben, 1890. február 10-én közjegyző előtt kelt pótszerződés értelmében külön-külön cégjegyzésre és üzletvezetésre egyenként is feljogosítottak.”²⁴⁶

A Vidoni fivérek Debreczenbe költözését a Boschettivel és a cégben társtagokká váló, a húsfeldolgozás terén már tapasztalatot szerzett honfitársaikkal fenntartott kapcsolaton túl a város megfelelő adottságai motiválhatták, hiszen a korábban említetteknek megfelelően a Debreczenben nagy hagyományokkal bíró sertésstenyésztés különlegesen jó húst, kiváló alapanyagot szolgáltatott a húsipari vállalkozások számára.²⁴⁷ Mivel majd minden háznál hizlaltak, a város lakóinak nagy része a hússzükséglet terén önellátó volt, így erre az alapanyagra nem volt nagy kereslet. A szalámi-alapanyaghoz kereslet híján olcsón hozzá lehetett jutni, mivel az 1890-es években elsősorban a szalonna-árúknak volt jó piaca, mely népi élelmezési cikként, különösen az ipari bányavidékeken igen kelendőnek számított.²⁴⁸ A

²⁴⁴ MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028 Vidoni Testvérek és tsa, Debreczen 1890–1950, 1890/589 Végzés cégbejegyzésről. és 5846/900 Közjegyzői okirat.

²⁴⁵ *Debreczen–Nagyvárad* *Értesítő*, 45. évf.; 36. szám, 1887. szeptember 4., 2., valamint a *Debreczeni Ellenőr*, 1886. szeptember 5.-i cikke „Uj szalámi gyár Debreczenben. Mint a D.N.É. írja, nagyszabásu szalámi gyár felállítását tervezik városunkban udinei gazdag szalámi gyárosok. A vállalat élén — melynek mindenesetre nagy jövője van — a jóhírnévnek örvendő Vidomi-testvérek (sic!) állanak.” Korompai, 137. alapján.

²⁴⁶ MNL HBML VII. 4/d 1900. április 9., valamint *Központi Értesítő*, 5. évf., 38. szám, 1890. május 4., 453.

²⁴⁷ *Debreczen*, 25.

²⁴⁸ Bornyi, 19., illetve *A magyar élelmiszeripar története*, 85.

debreceni hentesek a téli időszakban levágott sertések szalonnáját besózták, majd a tavasz folyamán elsősorban a Felvidéken, többek között Diósgyőrben és Salgótarjánban is értékesítették. Debrecenben a hús piaci ára a hajdú-bihari és a szabolcs-szatmár-beregi uradalmak bőséges felhozatala révén egyébként is néhány fillérrel alacsonyabb szinten stabilizálódott a fővároshoz viszonyítva, mely szintén üzleti előnyt ígért a cég számára.

A rendelkezésre álló lehetőségeket kihasználva a Vidoni üzem termelése folyamatosan növekedett, s termékeikkel országos, majd nemzetközi elismerést szereztek, melyről már egy 1908-ban írt cikk is megemlékezett.

„Óriási üzeme van a Vidoni Testvérek szalámigyárának. A tulajdonosok megmagyarosodtak, érzésben és gondolkodásban igaz magyarokká váltak. Hatalmas húsfeldolgozó telepük érdemes a megtekintésre. Gyártmányaik messze földön híresek és mivel rengeteg sertéshúst használnak fel, a sertéskereskedelem emelésére a gyár nagy hatással van.”²⁴⁹

Sikerüket a Debrecenben rendelkezésre álló alapanyag mellett a Friuliból hozott munkások szakértelmének és a speciális gyártási folyamat alkalmazásának együttese adta, melyeket a rendelkezésre álló források alapján az alábbiakban ismertetünk.

4.1 A gyár munkásai

A nagy hírnévre szert tett debreceni Vidoni szalámi megalkotásához nagyban hozzájárult a 19. század második felének emigrációs hulláma, melyet az első fejezetben részletesebben tárgyaltunk. Az ekkor kivándorló szezonális munkások tömegeből ugyanis Debrecenbe is többen érkeztek Udine vonzaskörzetéből és elsősorban a helyi iparba kapcsolódva tevékenykedtek. A Vidoni család tulajdonában fennmaradt levelezésből pedig azt is megtudjuk, hogy a minőség biztosítása érdekében a gyár működésének első időszakában számos friuli munkást alkalmazott:²⁵⁰ „Ma egy magyar sem dolgozik, talán majd a jövő héten.”²⁵¹ Elsősorban az Artegna körüli településekről toboroztak és az aratási munkák lezárulása után, a szalámikészítési idényre szerződteték munkavállalóikat. Így igen nagy számban érkeztek hentesek Debrecenbe többek között Gemonából, Tarcentóból és Castelnovo del Friuliból is.²⁵² A Vidoni-gyár ugyanis népszerűnek bizonyult az emigránsok körében, így azok egyre nagyobb számban érkeztek Debrecenbe. Egy-egy idény alatt a gyári munkások annyi húst ehtettek, mint

²⁴⁹ *A város*, V. évf., 2. szám, 1908. január 11., 5.

²⁵⁰ Blasoni, 16.

²⁵¹ Giovanni Battista levele fivérének 1906. december 8-án. „*Oggi nessun ungherese in servizio speriamo la settimانا ventura.*”

²⁵² Ellero (2002), 29.; Cosattini, 67.

egy egész földműves család egy otthon töltött év alatt, egy jobb szezonban pedig annyi pénzt vittek haza, amennyiből egy jelentősebb méretű földet is megvásárolhattak.²⁵³

„A friuli munkaerő, a tapasztalt mesteremberek hiánya miatt igen keresett, munkások százai találnak állást: viszont mivel igen kevés legényt foglalkoztatnak, a mesterség a védelmi intézkedések következtében, újoncok hiányában hanyatlásnak indulhat. Noha a friuli henteseket csekély számban foglalkoztatják Csehszlovákiában csakúgy, mint Jugoszláviában: mindig kelendőek rátermettségük és megbízhatóságuk miatt.”²⁵⁴

A szezonális emigrációt ilyen módon más, Friuliból származó, szintén emigráns vállalkozók is motiválták, akik néhány bizalmi emberüket kiküldve munkaerő-toborzást végeztek. Megbízottaik házról házra jártak alkalmas és készséges embereket keresve, hogy a téli idényben szalámikészítő tevékenységet folytassanak, többek között a magyarországi szalámigyárak számára. A munkaerő-toborzás tehát szervezett formában zajlott és a kibontakozó igény, a fokozódó keresettség a szaktudás iránt jócskán megnövelte a szalámit készítő munkások értékét. A Monarchia területén működő szalámigyárosok egymással versengve licitáltak a munkaerő megnyerése érdekében akár jelentős összegű fizetés-előleget is felajánlva a hozzájuk elígérkezőknek. Munkásaikat a Vidoni fivérek is toborzás útján gyűjtötték össze, melyben egy gemonai hentes család, a Contessik voltak segítségükre, akik megőrizve a családi hagyományokat, a mai napig tulajdonosai egy gemonai hentesüzletnek. Renato Contessi, hasonlóan apjához és nagyapjához minden év augusztusában sorra járta a település családjait, hogy szalámikészítőket toborozzon Magyarországra, Bécsbe és más kelet-európai területekre. Egyik nagybátyja (Antonio Giuseppe vagy Michele) a debreceni gyárban vezető beosztásban dolgozott, apja, Tarcisio pedig szintén a Vidoniak szolgálatában állt. Mivel a *purcítâr* (hentes) Gemona környékén gyakori mesterség volt, a toborzóknak nem volt nehéz dolga megfelelő számú jelentkezőt találni.²⁵⁵ A mesterség generációkon át öröklődött, a jó munkások szakértelmét magas fizetéssel és jó ellátással honorálták. A szalámigyárak ezáltal százaknak adtak munkát, akik az idény lezárultával szétszéledve Közép- és Kelet-Európában elsősorban kőművesként és tégláégetőként helyezkedtek el. Egészen az első világháború kitöréséig folyamatos volt a munkások beáramlása.²⁵⁶

A munkások számát az 1891-es statisztikák 30 főre teszik,²⁵⁷ egy 1904-es adat viszont már körülbelül 60 főre becsli a Vidoni munkáslétszámát, melyet alátámaszt az 1910-ben készült statisztika 58 fős adata is. A friuli munkások nagyarányú jelenlétét rendkívül jól mutatja, hogy

²⁵³ Gubiani (2010), 47.

²⁵⁴ A világháború után és főképp az 1390-as években ugyanis csökkenni kezdett a külföldi munkavállalók száma. Vidoni, 132–133. (ford. Blaskó Barbara)

²⁵⁵ Interjú a gemonai Renato Contessivel. Gubiani (2010), 40–49.

²⁵⁶ Vidoni, 132–33.

²⁵⁷ MSK (1893) II., 476.

az itt megjelölt teljes létszámból 42 fő olasz nemzetiségű volt és mindössze 3 fő beszélt magyarul.²⁵⁸ Az első világháború idején orosz hadifoglyokkal dolgoztattak a gyárból bevonult munkaerő pótlására,²⁵⁹ ezt követően általában 30–35 fő olasz munkást alkalmaztak, majd az 1930-as évek elején (a magas munkanélküliségi ráta következtében) a külföldiek munkavállalási jogának megvonása miatt Bornyi adatai szerint számuk 8–10 főre csökkent. Ekkor a létszámot szegedi kötöző munkásokkal egészítették ki, akiknek munkásszállást biztosítottak. Ez a lépés azonban nézeteltérésekhez vezetett a szegedi Pick gyárral.²⁶⁰ Az 1930-as években a Vidoni már 25–30 ezer nehéz félsertés húsát dolgozta fel, így helybéli munkásainak száma 60–80-ra emelkedett, a főszezonban pedig 100–200 alkalmazottat is foglalkoztatott.²⁶¹ Munkásainak száma ekkor tartósan magas szinten maradt, majd a II. világháború idején csökkent újból. 1943-ban átlagosan 40 fő, az 1944. év átlagában 30 fő dolgozott az üzemben.²⁶² Más forrás ezt a létszámot 50–60 főre teszi.²⁶³ A Magyar Közellátási Minisztérium 1945-ben a fontosabb budapesti és vidéki üzemek munkásait központi ellátásba vonta, ezért 1945 augusztusában kérte az érintett gyárak munkás és családlétszámának megadását. A felmérés szerint a gyár nehéz testi munkásainak száma mindössze 4 fő, egyéb alkalmazottja 2 fő és a családtagok száma 10 fő volt.²⁶⁴ A munkásokat egy ideig a Népmozgalmi Hivatal biztosította munkajegyek alapján történő behívásokkal a törvényben megállapított munka- és órabérek ellenében.²⁶⁵ Az infláció idején azonban megszűnt a termelés, mely csak 1946 őszén indult meg újra. Ekkor körülbelül 80 fő dolgozott az üzemben.²⁶⁶

A munkások száma a téli időszakban volt nagyobb, mivel ez volt a legmegfelelőbb a szalámi előállítására. Az év további részében főként a raktározási, szállítási és értékesítési munkák zajlottak. Összességében véve a különböző források más-más adatot tartalmaznak a létszámra vonatkozóan, abban viszont megegyeznek, hogy a gyártási időnyben jelenlévő munkáslétszámot 100 fő fölé becsülik. Az üzem működésének tetőpontján összesen 100–120 főre²⁶⁷ tehető a munkások száma, akik 70 vagon sertéshúst dolgoztak fel.²⁶⁸ Szezonzárást

²⁵⁸ MSK (1913) II., 1044–1045., az 1904-es *Kiviteli Cimtár* ugyanakkor 55 főt tüntet fel.

²⁵⁹ Bornyi, 31–33.

²⁶⁰ Mann–Sipos, 24.

²⁶¹ MNL OL Z19 17 d 6 t; Hajdúvármegye 258.

²⁶² MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189-I-30.

²⁶³ MNL HBML XXIV. 301/a 2. cs. Kimutatók Pataky József miniszteri tanácsos gyárlátogatásairól.

²⁶⁴ MNL HBML XXIV. 301/a 2. cs. 805. sz., a Vidoni gyár adatlapja.

²⁶⁵ MNL HBML XXIV. 301/a 1. 201–400. Kimutató a debreceni iparfelügyelői kerülethez tartozó és nyilvántartott gyári jellegű és erőgép nélkül, de legalább 20 munkást foglalkoztató üzemben lévő ipartelepekről, 1945. május 12. (eszközök felsorolása)

²⁶⁶ Bornyi, 23.

²⁶⁷ MNL HBML XXIV. 301/a 2. cs. Kimutatók Pataky József miniszteri tanácsos gyárlátogatásairól.

²⁶⁸ MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6., Hajdúvármegye, 258., Bornyi, 31. MNL HBML IV. B. 1406/b., 1939. június 9.

követően ez a létszám töredékére, körülbelül 10%-ára esett vissza, ugyanis minden év március 15-én, a gyártási idény végeztével, felmondási idő nélkül bocsátották el alkalmazottaikat, kivéve a körülbelül 15 főnyi stabil állományt.²⁶⁹ A gyárban dolgozók nagy létszámát az egykori Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumában fennmaradt korabeli fényképek is demonstrálják, ahol a tulajdonosok mellett 50–100 főnyi munkásgárda került megörökítésre.

A gyár tulajdonosai és munkásaik az 1930-as években²⁷⁰

²⁶⁹ Bornyi, 32.

²⁷⁰ Fényképek az Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumának anyagából. A további fotókat lásd: MELLÉKLET: 8–11. tábla.

Az olasz szakmunkások mellett azonban a helyi szakembereknek, betanított munkaerőnek (főként kőműveseknek, akiknek ebben az időben kevesebb munkalehetősége volt) is lehetőséget kínáltak, törzsmunkásaik közülük kerültek ki.²⁷¹ A debreceni üzem működésének első szakaszában fokozatosan növelte alkalmazottjainak számát, így már 40–50 helyi munkást is foglalkoztatott.²⁷² A Bornyi által összegyűjtött adatok szerint állandó debreceni munkásaik között találjuk a már említett Arnold Ferencet 16 év szolgálati idővel, Bodonovics Jánost, aki 20 évig, Szilágyi Mihályt, aki 30 évig és Szoboszlai Ferencet, aki 25 évig dolgozott szalámi kötözőként a gyárban. P. Nagy Sándor kötöző és portás munkakört is betöltött munkaviszonya 30 éve alatt, Pólcsin László pedig 25 éven át szintén kötöző és ringavágó pozíciót látott el az üzemben. Cseke József 30 éven át volt a gyártelep gépésze, Komádi János pedig mindeneként töltött el 30 évet a Vidoni Szalámigyár szolgálatában. Idénymunkásaik között a legmagasabb szolgálati idővel rendelkezők a következő szalámikötözőként tevékenykedő munkások voltak: Bályi Imre és Kocsis Lajos 30, Babics György, Szoboszlai István és Snopper Lajos pedig 25 gyártási idényben.²⁷³ Más forrásokból ismert Sári Lajos, Nagy József, Piros Gyula, Lakatos Ferenc és Pétervári György neve. Az áttekinthetőség kedvéért a különböző forrásokban említett munkásokat névsor szerinti táblázatban foglaljuk össze.

1. Állandó magyar munkások

	Név	Évek száma, ill. ismert dátum	Foglalkozás
1.	Arnold György	1923–1926 (4 év)	főkönyvelő
2.	Arnold Ferenc Miklós	1928–1944 és 1946 (18 év)	gyári tisztviselő, 2 évig főkönyvelő
3.	Bodonovics János	20 év	szalámikötöző
4.	Cseke József	30 év	gépész
5.	Komádi János	30 év	mindenes
6.	P. Nagy Sándor	30 év	szalámikötöző és portás
7.	Pólcsin László	25 év	szalámikötöző és ringavágó
8.	Szilágyi Mihály	30 év	
9.	Szoboszlai Ferenc	25 év	szalámikötöző

²⁷¹ Szilágyi, 35.

²⁷² Munkásainak száma 45 fő: *A város. Közigazgatási, közművelődési és közgazdasági hetilap*, V. évfolyam, 46. szám, 1908. november 14., 1.

²⁷³ Bornyi, 32. és 37.

2. Idénymunkások

	Név	Évek száma, ill. ismert dátum	Foglalkozás
10.	Babics György	25 év	szalámikötöző
11.	Bályi Imre	30 év	szalámikötöző
12.	Kocsis Lajos	30 év	szalámikötöző
13.	Snopper Lajos	25 év	szalámikötöző
14.	Szoboszlai István	25 év	szalámikötöző

3. További munkások

	Név	Évek száma, ill. ismert dátum	Foglalkozás
14.	Lakatos Ferenc ²⁷⁴	1945	munkás
15.	Nagy József ²⁷⁵	1941	órabéres szalámikötöző
16.	Nagy Sándorné ²⁷⁶		szervezett munkás
17.	Pétervári György ²⁷⁷	1929	
18.	Piros Gyula ²⁷⁸	6 év	hentesinas
19.	Sári Lajos ²⁷⁹		segéd

Igen értékes forrás a munkásokra vonatkozóan, s a Vidoni cég szerteágazó tevékenységéhez kapcsolódó adatokat is tartalmaz a család artegnai otthonában megőrzött főkönyv, melyben a debreceni gyárhoz kötődő pénzügyi bejegyzések is szerepelnek.²⁸⁰ Ez alapján több mint harminc, Friuli területén jellemző családnévvel rendelkezőt találunk alkalmazottaik között, akik legnagyobb részben Artegnából, Buiából, Gemonából, Majanóból, Tricesimóból és Udinéből érkeztek gyárunkba. A kifizetésekhez kapcsolódóan a nevek mellett gyakran a családi viszonyokat tükröző megjegyzések, illetve a ragadványnevek is feltűnnek, melyek az egyértelmű megkülönböztetést szolgálják. Szinte kivétel nélkül feltüntetik a dolgozók lakóhelyét, az egyes bejegyzések melletti dátumokból pedig a gyárban, illetve a család szolgálatában végzett tevékenységük időbeli kereteiről is tájékoztatnak. Több mint húsz esetben található meg a foglalkozást, illetve beosztást feltüntető bejegyzés is. A legelterjedtebb *salamaio*, *salamajo*, *salamario* megnevezés mellett néhány egyéb formát is találunk: „*lavoro*

²⁷⁴ *Néplap*, 194. szám, 1945. augusztus 31., 4. A lap munkásellenes besúgóként említi, mivel a tulajdonosokat segítette.

²⁷⁵ Órabéres szalámikötöző, hentesárugyártásra osztották be mint vezető hentessegédet, mivel az 1941. szeptember 5-én kelt 354.448/K.e./41.1.4-sz. rendelettel a M. Kir. Közellátási miniszter betiltotta a szalámigyártást. Ezért 43 pengő és heti 30% fizetés járt, majd 15 napra felmondás, mivel az üzem működését nyersanyaghiány miatt be kellett szüntetni. Ezt elfogadta, de később mégis 3 havi felmondást követelt. MNL HBML IX. 201/b 914 k. I. 350 32889, Vidoni Testvérek és Társuk, Nagy József felmondási ideje. Levél kelte, 1942. július 13.

²⁷⁶ *Hajdú-Bihari Napló*, 2. évf., 121. szám, 1957. május 26., 3.

²⁷⁷ *Néplap*, 160. szám, 1951. július 12., 1.

²⁷⁸ *Hajdú-Bihari Napló*, 36. évf., 57. szám, 1979. március 9., 3. Szül. 1904. március 15., balmazújvárosi hentes, a szalámigyárban 6 évig inaskodott.

²⁷⁹ Hentes- és mézszármester, született Kabán 1898-ban. Iparát Debrecenben tanulta. Segédként a Vidoni szalámigyárban, valamint Budapesten tevékenykedett. Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város Adattára. Személyi Adattár <http://kerszofit.hu/szepesi/hbadat/adattar.htm>, letöltve: 2015-08-02.

²⁸⁰ A család tulajdonában álló dokumentációból nyert adatok Barbara Vidoni hozzájárulásával kerültek közlésre.

salami”, „lavorante”, „lavorante di salami” és „lavorante e servo”, melyek mind azonos, a gyárban végzett szalámikészítő tevékenységre utalnak.

Az alábbi táblázat a főkönyvből kinyert munkavállalók neveit az ott megadott, eredeti formában tartalmazza. A tevékenységek megnevezését magyarra fordítva, a kifizetések kezdő évét és utolsó, illetve záró éveit lakóhely és betűrend szerint összegezve közli. A legtöbb esetben lakóhelyként feltüntetett településrészek mellett az átláthatóság érdekében az azt magába foglaló mai településnév is feltüntetésre került.

	Név	Foglalkozás/ tevékenység	Időtartam	Megjelölt lakóhely	Település
1.	Boezio Antonio fiai, Francesco és Angelo	szalámikészítő	(1902–22)	(Borgo) Zucco Borgo Zuch	Artegna
2.	Colaone Giovanni és testvére	szalámikészítő Debreczen	(1907–20)	di Mont(e)	
3.	De Monte Marcello ²⁸¹	szalámi-munka	(1907–13)	Artegna	
4.	Goi Giovanni	munkás és cseléd Debreczenben	(1906–13)	Sornico	
5.	Goi Giuseppe	szalámikészítő	(1913–14)	Sornico	
6.	Jacuzzi Maria		(1902)	Artegna	
7.	Menis Giovanni	szalámikészítő	(1905–14)	Artegna	
8.	Menis Pietro és testvére Co(g)gio	szalámikészítő	(1905–14)	Artegna	
9.	Valza(c)chi Giuseppe és lánya Eugenia		(1902–17) (1914–19)	Sornicco	
10.	Giacomini Luigi ²⁸²	munkás Debreczen	(1907)	Buja	
11.	Alessi testvérek	szalámikészítők Debreczen	(1907–8)	Colosemano (sic!)	
12.	Piemonte Giovanni	szalámikészítő	(1915–17)	Buja	
13.	Blasotti Pietro	szalámikészítő	(1913–14)	Campo	Gemona del Friuli
14.	Copetti Emilio Angelo	munkás	(1905–12)	Gemona	
15.	Copetti Francesco	szalámikészítő	(1912–15)	Gemona	
16.	Cucchiero Luigi	szalámikészítő	(1911–14)	Gemona Campo	
17.	Gubiani Leonardo	munkás Debreczenben	(1907)	Gemona	
18.	Lepore Giovanni Moschion	szalámikészítő	(1913–14)	Goud	
19.	Marchetti Lorenzo	szalámikészítő	(1913–23)	Gemona Campo	
20.	Toffano Ferdinando	munkás; szalámikészítő; szalámimunkás Debreczenben	(1905–14)	Gemona	

²⁸¹ 1919–1940-ig Marcello De Monte művezető, Giovanni Battista Vidoni sógora.

²⁸² A Giacomini családban a hentesmesterség generációkon át öröklődött, Tarcentóban jelenleg is üzemeltetnek egy hentesüzletet, ahol a debreceni szalámigyárban készült két fenyképét is őrzik.

21.	Bertoldi Francesco Bertoldi Francesco	szalámikészítő	(1913–14) (1907–13)	Beivars (Chiavris Udine) Felettano	Udine Tricesimo
22.	Tosolini Antonio	szalámikészítő Debreczen	(1906–22)	Felettano	Tricesimo
23.	Mattioni Giuseppe	szalámikészítő Debreczenben	(1914)	Zovello?	
24.	Calligaro Tomaso	szalámikészítő Debreczen	(1907)	–	

Néhány esetben nincs megnevezve a foglalkozás és a feljegyzések sem tartalmazzák az elvégzett tevékenység konkrét megjelölését. A pénzügyi jellegű bejegyzésekből — debreceni kifizetések, számlák — azonban következtethetünk a személyek gyárhoz való kötődésére, ám a közreműködés jellegének pontos meghatározásához nem áll rendelkezésre elegendő adat:

	Név	Időtartam	Megjelölt lakóhely	Település
1.	Adami Sebastiano	(1893–1911)	Artegna	Artegna
2.	De Monte Giovanni Battista	(1908–21)	Artegna	
3.	Foschia Luigi	(1912–14)	Sornico	
4.	Goi-Dreulin Giacomo és Isidoro testvérek	(1902–20)	Sornico	
5.	Picco Giuseppe	(1907–25)	Artegna	
6.	Comoretti Domenico	(1903–22)	Buja	Buja
7.	Sava Arturo	(1906–10)	Buja	
8.	Lepore Antonio Barbin	(1898–1914)	Borgo - Gemona	Gemona
9.	Madile Giuseppe	(1904–13)	Maniaglia	
10.	Madile Ottavio Margarit	(1916–23)	Maniaglia	
11.	Sangoi Leonardo	(1895)	Ospedaletto	Majano
12.	Plos Giacomo	(1909–20)	Treviaco (sic!) Majano	

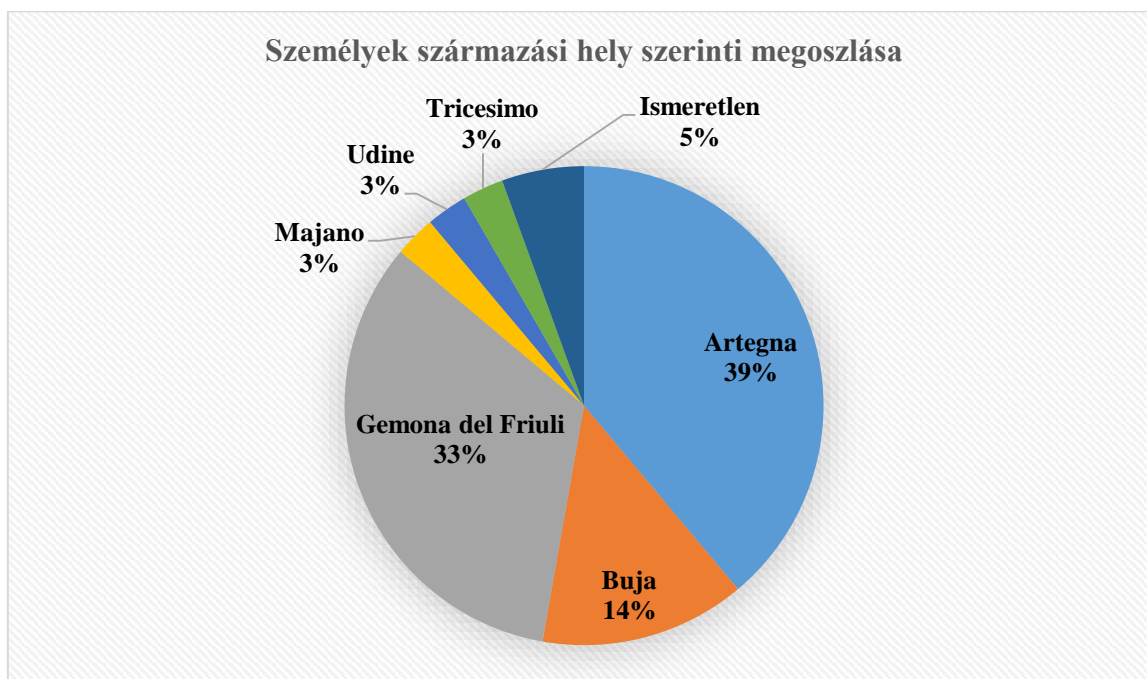
A főkönyvön kívül más források is tartalmaznak adatokat a gyár munkásaira vonatkozóan. Ezek révén a lista kiegészíthető a korábban említett Contessiken kívül Ca(n)doni Vilmos szalámi szakmunkás²⁸³ nevével, aki a működés utolsó éveiben jelen volt a debreceni üzemben, továbbá megemlítendő az artegnai születésű Giacomo Copetti is, aki a dokumentáció szerint himbergi szalámikészítő volt.²⁸⁴ Gubiani kutatómunkájának köszönhetően ismert továbbá Antonio Forgiarini neve, akinek munkában töltött évei mind a Vidoni cég alkalmazásában teltek el és fia, ifj. Antonio Forgiarini is a Vidoni szalámigyár dolgozója volt.²⁸⁵ A gyár egyik

²⁸³ MNL HBML IV. B. 1406/b.

²⁸⁴ ASU Partito Nazionale Fascista Busta 7. fasc. 44.

²⁸⁵ Alfonso Forgiarini visszaemlékezése alapján, Gubiani (2010), 48.

alkalmazottjáról, a Pra Jacu²⁸⁶ néven ismert (godo di) gemonai földművesről, Giacomo Leporéről ráadásul egy anekdota is fennmaradt, ugyanis sokakhoz hasonlóan hitt a babonákban és élen járt a megtakarítás érdekében vállalt lemondásban is. A miséken kötelességtudóan részvevő, a keresztény hagyományokat buzgón követő munkás, aki becenevét éppen Magyarországon érdemelte ki, úgy vélte, hite egyszer megmentheti életét. Fiatalon ment a Vidoni szalámigyárba munkát vállalni, ahová házasságkötését követően is többször visszatért. Egy alkalommal, debreceni tartózkodása idején a megtakarítás reményében egy olyan pár cipőt tervezett megvenni, melynek előző tulajdonosa nem sokkal azelőtt hunyt el betegségben. Már éppen azon volt, hogy megvásárolja, amikor feleségétől, Maria Gubianitól egy levelet kapott. Ebben azt írta, hogy férje álmában haldokolt egy használt cipő miatt, amit előtte egy fertőző betegségben elhunyt ember viselt. „Honnan tudhatta az a nő ott, hogy én éppen cipőt készülök venni?”— tette fel a kérdést magában és ezek után inkább lemondott a megvásárlásukról. Attól a naptól fogva azontúl, hogy minden imaalkalomra meghívták, *pra Jacu*nak nevezték, egyenlőnek ismerve el egy pappal, akinek mintegy helyettesítője is lett.²⁸⁷

A diagram adatai alapján szemléletesen rajzolódik ki a gyárhoz köthető munkavállalók származási hely szerinti megoszlása. Legtöbben Artegnából (14), a Vidoni család lakhelyéről érkeztek, ezt követi a szomszédos település, Gemona (12) és Buja (5), tehát az innen érkezők

²⁸⁶ A friuli nyelvben a *pra* urat, papot jelent, a *Jacu* pedig a Giacomo megfelelője.

²⁸⁷ “*Ce puedie savei ché femine li se jo o stavi par comprâ un pâr di scarpis?*”— hangozhatott a kérdés az eredeti nyelven. A történet Boezio Rosától, Lepore Giacomo unokájától kapott információk alapján került lejegyzésre. Gubiani (2010), 47–48.

alkotják a létszám 86%-át, és néhány fő más településekről, melyek összesen 9%-ot tesznek ki. A munkások 5%-ának származási helye nem állapítható meg.

4.1.1 Munkakörülmények

A fivérek levelezésükben több alkalommal is említették a munkások jóléte érdekében tett intézkedéseiket, így találhatunk néhány utalást a munkások szállásával kapcsolatban, a szobák rendbetételére és a fűtésre, valamint ennek költségére vonatkozóan is.²⁸⁸ Ingyenes munkásszállás állt ugyanis rendelkezésre a nem helyi származású munkavállalók részére. A dolgozók sodronyos tábori vaságyon alhattak, mely matraccal és fejbánkossal, két meleg takaróval és egy fehér lepedővel állt rendelkezésre, valamint hideg-meleg vizes mosdó is kiépítésre került a szálláson. A fűtés szénkályhával üzemelt, a szállás rendben tartásáért a portás felesége felelt. Továbbá térítésmentes üzemi ellátást is biztosítottak részükre, mely napi háromszori meleg húsételt — reggelire 7 órakor, ebédre 12 órakor, vacsorára a műszak befejezése után —, érkezésnél egy adag forró kávét és 3 cl fehér pálinkát, a napközbeni étkezésekhez 2–2 dl bort tartalmazott. Mindenki étvágya szerinti mennyiséget ehetett egyrészt, hogy jó erőben legyen, másrészt, hogy a tiltott árufogasztás mérséklődjön. Fizetésen kívüli járandóságaik voltak továbbá a kézi munkaeszközök; védőruházatot nem kaptak, de a saját munkaruha mosásához mosószappant igényelhettek. Az 1930-as években a 8 órás munkaidő bevezetésével minden juttatást megszüntettek, a munkásszállást a szegedi szalámikötözők számára fenntartott helyek kivételével 1936-ban számolták föl.²⁸⁹ A munkaidő ekkortól 7–12-ig és 13–16 óráig tartott, túlóra bérrel 18 óráig folyt a munka.

1936. december 6-án megalakult egy, a munkások érdekeit védő helyi szervezet, a Magyarországi Húsiipari Munkások Szövetsége debreceni csoportja, amely megalapításakor 20 taggal rendelkezett, választott elnöke pedig Szoboszlai Ferenc mészáros volt, a Vidoni gyár egyik munkása.²⁹⁰ Ennek a csoportnak is meghatározó szerepe lehetett abban az 1937. január 15-én kiéleződött, a gyár tulajdonosaival folytatott vitában, melyet végül Kölcsey Sándor polgármester közvetítésével sikerült lezárni. A gyár munkatársai a juttatások megvonása miatt léptek sztrájkba 20%-os béremelést követelve. A *Népszava* beszámolója alapján január 9-én tárgyalások zajlottak a béremelésről; mivel a bérminimum rendezésénél a munkásokat nem

²⁸⁸ „*Abbiamo già messo a posto le camere dei friulani come d'accordo....*” azaz „Már rendbe hoztuk a friuliak szobáit, ahogy megegyeztünk....” – Giovanni levele bátyjának, Eugeniónak Artegnába, 1908. július 7. (Levelek a család magántulajdonában, felhasználásuk Barbara Vidoni beleegyezésével történt.)

²⁸⁹ Bornyi, 33–34.

²⁹⁰ MNL HBML X.301. 10. d/174.

vették figyelembe, 15–20%-os emelést követeltek. A gyár vezetősége azonban nem kívánt a szegedi szalámigyárban kapható juttatásnál magasabb összeget fizetni.²⁹¹ Az üzem 70 munkása 6 szavazat ellenében úgy döntött, hogy munkabeszüntetéssel reagál a tulajdonosok elutasítására.²⁹² A munkabeszüntetés 10 napon keresztül tartott, s ezalatt a termelés szünetelt. Mivel a gyár ígéretet tett a sztrájkoló munkások visszavételére és a béremelés megfontolására, a munkások a munkafelvétel mellett döntöttek.²⁹³ Végül sikerült mérsékelt béremelést kiharcolniuk, bár ez közel sem fedezte azt az étkezési költséget, melyet ezután maguknak kellett viselniük.²⁹⁴ Érdekes adalék, hogy a Szegeden valamivel korábban, 1936. december 1-jén kitört sztrájk kezdeményezőit nem vették vissza a Pick gyárba, s fő szervezőjének, Gera Józsefnek a Vidoni Szalámigyárban sikerült újra elhelyezkednie.²⁹⁵

A munkakörülmények legfőbb jellemzői közé tartozott a szigorú fegyelem, a minőség szerinti bérezés, valamint a teljesítményorientáltság is. A nyersanyag-ellátottság folyamatos biztosításával, továbbá mivel a munkásokat — többretű szaktudásuk révén — a legkülönbélebb munkafolyamatokba tudták bekapcsolni, lehetővé tették a munkaidő maximális kihasználását. Minőségre törekvésüket jelzi, hogy a hibát elkövető dolgozó már az első alkalommal elbocsátást kilátásba helyező figyelmeztetést kapott.²⁹⁶ A lopáson ért dolgozót azonnal elbocsátották, az alapanyag munka közbeni fogyasztása felett azonban szemet hunytak. Akivel nem voltak megelégedve, a következő időnyben már nem kaphatott náluk munkát. A munkaidő az 1930-as éveket megelőzően hajnali 3-kor kezdődött és este 7 óráig tartott, kétszer fél óras fizetetlen étkezési szünettel a hét hat napján. Pihenőnap csak vasárnapra és karácsony ünnepére járt, szabadságot pedig csak egy évi folyamatos munkaviszony elteltével adtak ki, így a szezonális alkalmazottaknak ez nem járt. A fizetést órabérrendszerben állapították meg és hetente folyósították a végzett munka jellegének megfelelő bérskála szerint. Az olasz munkásoknak lírában fizettek, bérük összegét nem hozták nyilvánosságra. Az Országos Társadalombiztosítási Intézetnél minden alkalmazott be volt jelentve, a dolgozókat terhelő biztosítási díjakat és kereseti adót a heti fizetésből levonták.²⁹⁷

²⁹¹ *Népszava*, 65. évf., 7. szám, 1937. január 10., 16.

²⁹² *Népszava*, 65. évf., 8. szám, 1937. január 12., 9.

²⁹³ *Népszava*, 65. évf., 12. szám, 1937. január 16., IV.

²⁹⁴ Rajki, 350. és 34.

²⁹⁵ Mann–Sipos, 33.

²⁹⁶ Bornyi, 31. és 43.

²⁹⁷ Bornyi, 32–34.

4.2 „Bár, ebből volna sok!” A gyártási folyamat sajátosságai

„... A kis királyi gyerekeknek... nem szabad válogatni, finnyáskodni, illetlenül kedvenc falatok után turkálni, hanem amit kapnak, az mind finom és jó!... Mégis egyszer... volt olyan nagy örömük, hogy a kicsi főhercegek és főhercegnők... gyermeki módon szintvallottak és nagyon, de nagyon megörültek a debreceni Vidoni szaláminak, amelyet egy «bécsi főherceg» hozott nekik... A debreceni szalámi annyira ízlett nekik, hogy ez egyetlen esetben még véleményt is nyilvánítottak: — Bár, ebből volna sok!...”²⁹⁸

— írja a korabeli sajtó egy 1928-as cikke Zita királyné gyermekeinek véleményéről. A Vidoni szalámi kitűnő minőségéről több forrás is tanubizonyságot tesz, a következőkben ezért a gyártási folyamat sajátosságai kerülnek ismertetésre, melyek a termék jellegének és kiváló minőségének biztosítékául szolgáltak.

A gyártási folyamat első fontos eleme a nyersanyagbeszerzés volt. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy a gyár dolgozói a nagy uradalmakhoz is csak kivételes esetben mentek ki áruátvételre, ez jórészt csak a konkurens cégek telephelyeihez közelebb eső vidéken történt gyakrabban. A II. világháborúig az üzem az előállításához szükséges húsmennyiség teljes egészét felvette a környéken, másnak eladható fölösleget nem hagyva a termelőknél. Ha a gyártási kapacitást meghaladta a felvett nyersanyag mennyisége, a később megalakult himbergi fiókgyárnak továbbították a felesleget. Az első években akkora volt a túlkínálat, hogy 120–150 napra szólóan kamatmentes hitelre vásárolhattak, ráadásul az eladók a gyártelepre szállítottak.²⁹⁹ A nyersanyag beszerzése ennek megfelelően nagyrészt helybéli tenyésztőktől történt és személyes megkeresés útján zajlott: az üzem a korábban már említett Komádi Jánost fogadta fel mindenesnek, akinek egyik teendője volt, hogy rendszeresen értesítse a debreceni vágóiparosokat, mikor kezdenek meg a vágást és a beszállítást a Vidoni Szalámigyárba.³⁰⁰ A téli időszakban zajló termelés kezdetét az évek óta naponta feljegyzett hőmérséklet szerint választották ki. Az időjárás ugyanis, — melyről szinte minden levelükben említést tesznek — nagymértékben befolyásolta a gyártási folyamatot és az előállított áru minőségét is. A nyersanyagellátást ezen kívül hirdetés útján is igyekeztek biztosítani: a *Tiszántúli Ipar és Kereskedelem* című hetilapban például a következő felhívás olvasható: „Szaláminak való sertéshúst nagytételekben vásárol a Vidoni Szalámigyár. Debrecen, Domb u. 5. sz.”³⁰¹ Több alkalommal közölt felhívásuk szintén a nyersanyagbeszerzésre irányult: „Vidoni Testvérek

²⁹⁸ *Aki három hónapig élt a királyi család körében. Beszélgetések egy péceli uriaszonnal. Magyarság*, 9. évf., 185. szám, 1928. augusztus 15., 7.

²⁹⁹ *Bonyi* 20. és 25.

³⁰⁰ Később Komádi bizalmasuk lett, akit mint szervezőt alkalmaztak, s idős korában is 10–20 pengő juttatást kapott. *Bonyi*, 20. és 37.

³⁰¹ *Tiszántúli Ipar és Kereskedelem*, 2. évf., 47. szám, 1926. november 21., 4.

szalámi gyárosok Debreczenben, Domb-utca vesznek élő és leölt sertéseket nagyban, valamint sertéshúst 40 kilótól feljebb bármily mennyiségben, készpénzfizetés mellett, vészmentes helyről, állatorvosi bizonyítvány előmutatásával.³⁰² Illetve:

„Vidoni Testvérek és Társa első debreczeni szalámi gyárosok Domb-utca, tudatják a n. é közönséggel, hogy f. évi november 25-től kezdődőleg vészmentes helyről állatorvosi bizonylattal ellátott sertés húst elkezdve a 2-ik csuklótól, 45 kilótól feljebb csakis elsőrendű minőségűt vesznek. Jelentkezések már mától kezdve elfogadtatnak.”³⁰³

Előfordult azonban olyan eset is, melynek során a város sertésállományából szerezhették be a szalámi alapanyagát, melyről egy korabeli cikk tudósított:

„Debrecen város közfogyasztási célokra száz sertést hízlalt. A mult héten a száz sertést levágták, a sertéshúst azonban nem a közönség között árusították el, hanem eladták Vidoni debreceni szalámigyárosnak, a szalonnát pedig besózták és elraktározták arra az időre, amikor a debreceni piacon hiány mutatkozik.”³⁰⁴

Egyik felhívásuk saját hentesüzletüket is említi, mely a gyár mellett helyezkedett el. A hirdetés így a felhívás mellett egyben reklámként is szolgált: „Vidoni szalámigyár üzemét újból felvette. Szaláminak való sertéshúst a legmagasabb napi áron veszünk. Sertésfej, köröm s egyéb csontos hus Magos-utca 6. sz. alatt saját üzlethelyiségben a legolcsóbb árban mindennap kapható.”³⁰⁵

Mivel a szalámigyártáshoz csak az arra teljesen megfelelő, legjobb minőségű húst használták fel, beszállítóikat gondosan megválogatták. Az átvételnél fontos szempont volt, hogy a legalább két éves, 180–200 kg súlyú mangalica vágás előtt pihentetve, azt követően egy napig szikkasztva legyen. Ha a vágás nem megfelelő körülmények között zajlott, jelentősebb összeget vonhattak le a kifizetésnél, s az ilyen tényezőt a későbbiekben elkerülték.³⁰⁶ Ennek a szigorúságnak mond ellent, s a gyár üzletfeleivel — jelen esetben a Dessewffy-uradalommal — fenntartott jó kapcsolatát támasztja alá az alább ismertetett emlék is:

„Ugyancsak kezdőkoromból való a következő eset. Az első télen a vezetősegédtsit bejelenti, hogy másnap jön a reggeli vonattal négy böllér: ők a Vidoni szalámigyár számára 100 hízó vágna le, elkészítik a féldisznókat szállításra, a szalonnatáblák pedig itt maradnak... – Másnap meg is érkeztek a böllérek és végezték a munkájukat; minden rendben folyt, a féldisznókat és a szalonnatáblákat egy kis tolókosin szállította négy siheder fiú a kb. 150 méterre levő magtárba. Ketten húzták, ketten tolták a megterhelt kocsit. Igen ám, de közben besötétedett: a fiúk a féldisznókat úgy tették a kiskocsira, hogy azoknak farka ill. feje hátra essék, s így az a két fiú, aki a kocsit tolt, nyugodtan leharapdálhatta a fontos részeket. Este nem is vett észre senki semmit, de másnap reggel, amikor az átvevők már teherautóval érkeztek és megkezdődött a

³⁰² *Debreczen–Nagyvárad* *Értesítő*, 53. évf., 48. szám 1895. december 1., 3.

³⁰³ *Debreczen–Nagyvárad* *Értesítő*, 56. évf., 49. szám, 1898. december 4., 4.

³⁰⁴ *Népszava*, 44. évf., 331. szám, 1916. november 29., 8.

³⁰⁵ *Egyetértés*, 6. évf., 247. szám, 1924. október 28., 4.

³⁰⁶ Bornyi, 37–38.

rakodás, azonnal kifogást emeltek a csonkítás miatt. Bizony, csak az volt a szerencse, hogy nem lett kártérítési, levonási huzavona, hogy az uradalom és a szalámigyár régi, szolid üzleti viszonyban állt s nem fújták fel ezt a szabálytalanságot. Számomra mégis kínos, de tanulságos maradt az átvételnek ez a néhány órája.”³⁰⁷

A fentebb említett történet érdekessége továbbá, hogy az alapanyagot a cég szállította el, mivel Arnold Ferenc adatai alapján azt legtöbbször az eladók fuvarozták a gyárba. Az uradalmi szállítók vagy vágóiparost fogadtak fel vagy a gyártól kértek hentest a hús előkészítéséhez, ahogy ez az idézett elbeszélésben is történt. Rendszeres szállítóikhoz a megye területén kívülre és a távolabb fekvő uradalmakhoz megbízottat küldtek a mennyiségi és minőségi ellenőrzés elvégzésére egy adminisztrátorral együtt, aki a kifizetéssel kapcsolatos teendőket intézte. A megbízott 40 pengőnyi havi bére mellé kiutazás esetén további 15 pengő napidíjat kapott. Ezzel a többletjuttatással kívánták megelőzni a visszaéléseket. Mivel egyes esetekben akár 10–15 ezer pengőt vittek magukkal a kifizetéshez, mindkét személynek megbízhatónak kellett lennie.³⁰⁸

A gyárral együttműködő tenyésztők sorában számos helyi és környékbeli gazdálkodó szerepelt. Az 1930–40-es években a debreceni Balogh István és László, Jóna János és István, valamint Polgári Miklós gazdálkodók; Fábián Mihály hizlaldás nagyvágó; Kiss László és Miklós, Korom Gyula, Kálmán és László sertés nagyvágók; Ungvári László hizlaldás; Bornyi Gyula hentes és Kürti N. (sic!) voltak legfontosabb nyersanyag-ellátóik. A Debrecen környéki, illetve távolabbi területekről Nagy József, csökmői sertésnagyvágó és Herz Farkas, berettyóújfalui hentes voltak üzletfeleik. A felsorolt gazdálkodók mellett azonban több környező nagybirtok is alapanyaggal látta el az üzemet: a már említett Dessewffy³⁰⁹ Emil érpataki, Károlyi Gyula pusztateremi (Szabolcs megye), Shwarz N. (sic!) okányi (Bihar), Semsey László balmazújvárosi és a Nagyváradai Római Katolikus Székeskáptalan irázpusztai (Bihar) uradalmából is érkezett nagyobb mennyiségű sertéshús az üzembe. Bornyi említi még Móricz Ferencet és Nagy Lajos teleki utcai nagyvágókat is, akiktől a gyár hitelre kapta a szalámihúst, a vételárat csak szeptemberben egyenlítve ki, amikor az előző idényben gyártott szalámi már el volt adva.³¹⁰

Noha a húsellátás folytonosságának rendszeres hiánya egyes gyártóknál gondot okozott,³¹¹ a Vidonihoz a nyersanyag szállítása — valószínűleg jól kiépített kapcsolatrendszerének köszönhetően — gyártási idényben folyamatos volt, általában kétszáz

³⁰⁷ Dessewffy, 61–62.

³⁰⁸ Szilágyi, 37–38.

³⁰⁹ Bornyi adatai mellett a Dessewffy-uradalomból történő beszállítást említi még: Dessewffy, 33. és 61–62.

³¹⁰ Bornyi, 19.

³¹¹ Szűcs (2000), 26.

darab sertéshús volt készleten.³¹² A szalámigyár számára nevelt, a gyártási követelményeknek megfelelő sertések levágásáról és gyárba szállításáról a következő forrás is tanúskodik:

„Nem akármilyen esemény volt a tanyán, amit a következőkben leírok. Nem egy disznó esett áldozatul, hanem negyven darab jó kövér mangalica hízó, egyenként úgy 160-200 kg-osak. Ugyanis az uradalom rendeztette ezt a disznóölést, melyeknek a húsát a debreceni Vidoni Szalámi Gyár rendelte meg. A gyár számára készült ezeknek a mangalicáknak a meghizlalása, ekkor pedig a leölése...

... Ha elérte a szalonna vastagság az arasznyi méretet, a mangalica akkor volt igazán érett, kihízott. Hát ezek ilyenek voltak. Ekkor aztán a szalonnát minden disznóról szépen lefejtették... lehordták a kastély pincéjébe, s ott... a kőpadozattól kb. 20 cm-re elhelyezett deszkákra rakták máglyába úgy, hogy közben 2 cm vastagságú sót raktak alulra, majd minden sorra. Ezt rakták így egy méter magasságig. Ezek a fél oldal szalonnák így érlelődtek nyárig, hat hetenként átforgatva...

... Jöhettek a cseléd asszonyok a tálakkal, mert a belsőséget (a hurkának valót) a cselédség ingyen kapta. Azután a féloldalas húsokat a már készenlétben álló négy szekerre rakták. Azok ki voltak bélelve szalmával, majd tiszta vízhatlan ponyvával, ezekre rakták a fél disznókat, gondosan betakarták. A szekerek mellé öröket állítottak. A négy szekeret este indították el Debrecenbe. A disznóölés ezzel befejeződött, mindenki szétszéledt, csak az örök maradtak az indulásig.

Engem a számtartó úr megbízott, hogy kísérjem el a szállítmányt Debrecenbe, a Vidoni Szalámi Gyárba, s adjam át... Ez egy újfajta munka volt, nagy izgalommal készültem rá. Édesanyám elkészítette a tarisznyát. A juhász számadótól kért kölcsön egy subát, igaz, hogy enyhe tél volt, de éjszaka felfért a suba. Este tíz órára ott voltam a szekereknél. Már a lovak be voltak fogva, a menet indulásra készen várt engem. Patai Jani bácsi volt az első kocsis, az ő szekeren helyezkedtem el a szekérderékon keresztül tett deszkaülésen — mellette. A kocsisoknak is volt subájuk. Bebujtunk a subákba, s e mellé minden szekéren volt két lópokróc, azokkal a lábunkat tekertük be. A másik három kocsis: Fazekas Józsi, Pap Sanyi bácsi és Csőke Jani bácsi volt. Nagyon rendes, régi emberek voltak az uradalomban.

Megindult a menet lépésben, majd a lépést időnként kocogás váltotta. Egy menet volt a hortobágyi csárdáig...

...Hét óra körül értük el Debrecent, a Kisállomás felé kanyarodva, a Hatvan utcán a Nagytemplom előtt elhajtva mentünk a Csapó utcán, a Burgundia utcán át a Domb utcára. Ott volt a Vidoni Szalámi Gyár. A portás kinyitotta a nagykaput, s mind a négy szekérral behajtottunk a gyár udvarába. Ott rögtön jöttek a hentes legények, s egy-kettőre hordták a mázsára az oldal húsokat olyan gyorsan, hogy az átvevővel alig győztük mérni. Megtörtént az átadás, megkaptam az átvételi papírt, s már kész is voltunk. Kilenc óra tájt értünk a Rákóczi u. 9. sz. alatti bérelt istállóba. (Akkor a Rákóczi utca szinte minden házában volt bérelhető istálló, ahol a tanyákról jött szekeresek, lovasok lovaikkal együtt tanyázhattak.) A mi uraságunknak állandó bérelt istállója volt a 9. szám alatt tíz ló számára...

...Másnap hajnalban három órakor indultunk haza ugyan olyan menetben és pihenéssel, pálinkázással, mint menetben. Másnap délután értünk haza, a számtartó úr megdicsért, hogy jó munkát végeztem. A kocsisok is pihenhetek aznap délután.

Így folyt le a nagy disznóölés a tanyán, ma is kellemes, szép emlékeim között őrzöm.”³¹³

³¹² Bornyi, 37.

³¹³ Kakucsi, 14–26. A debreceni disznóvágásról részletes, szemléletes leírást ad: Ecsedi, 63–87.

A termelés folyamatának első fontos jellemzője tehát a megfelelő minőségű nyersanyag beszerzése volt, melyet szállítás előtt községi állatorvosi vizsgálatnak vetettek alá. Ennek során a húst lepecsételték és származási bizonyítványt állítottak ki. Beszállítás után szintén vizsgálat következett, melyet a városi vágóhíd állatorvosa végzett el.³¹⁴ Az ezt követő feldolgozásra vonatkozóan nemcsak a debreceni gyárban dolgozó Arnold Ferenc és Piros Gyula, hanem a Vidoniak alkalmazásában álló Contessi család egyik tagja is ugyanazon egyedi sajátosságokat említette.³¹⁵ A gyártási folyamat főbb sajátosságai a (téli)szalámigyártás folyamatában később is megmaradtak, melyet többek között egy 1973-ban kiadott áruismereti munka is alátámaszt.³¹⁶

A munka eszerint a kiválogatott hús megtisztításával, kicsontozásával kezdődött, melyet ezt követően ládába halmoztak, majd döntve helyeztek el. A hús lecsepegtetése a 30-as évektől kezdve a korábban használt vesszőkosarak helyett lyukas horganylemezeken történt, melyre ujjnyi vastag rétegben terítették szét a darabolt színhúst.³¹⁷ A darabolás után a gyártási folyamatból kikerült részeket saját üzletükben kínálták eladásra, melynek vezetője Nagy Imre, Mester utcai hentes volt. Az üzletben el nem adott termékeket ő vette át bizományba, s felesége saját üzletükben értékesítette, illetve az üzemben harmadosztályú felvágottat állítottak elő belőle.³¹⁸

A ringókésekkel történő aprításhoz a húst előbb fapultokra helyezték, ahol három darab, tizenkét félhold alakú késsel ellátott vágógép egyre kisebb darabokra szeletelte az alapanyagot. A ringóvágó állandó felügyeletet igényelt, egyrészt, hogy minden darabot ugyanolyan méretűre vágjon, másrészt mivel a perem nélküli, henger alakú tőkéken mindig egy irányba (az óramutató járásával megegyezően) forogtak a kések, ezért egy falapáttal a húsdarabokat a gép közepe felé kellett igazítani. Az alapanyagot a speciális kések segítségével³¹⁹ rizsszem nagyságúra aprították. Az így elkészült húsmasszához a fűszereket papírba csomagolt nehezékek segítségével mérte ki és adagolta az olasz származású üzemvezető, így azok pontos mennyisége még a dolgozók előtt is titokban maradhatott.³²⁰

A Vidoni téliszalámi fűszerezése — mely a gyár legfontosabb terméke volt — egy 30 méteres teknőben történt Arnold Ferenc adatai szerint a következő alapanyagok és arányok felhasználásával: 100 kg sertéshúshoz 280 dkg konyhasó, 2 dkg konzervsó, 2 dkg salétromsó,

³¹⁴ Bornyi, 37.

³¹⁵ Interjú Renato Contessivel, Gubiani (2010), 27. és 40–43. Rövid, általános érvényű leírással szolgál ezen kívül: Petrichevich-Horváth, 747–751. A 'Magyar szalámi (téli)' címszó alatt hasonló arányokat és elkészítési módot ismertet: az 1929-ben kiadott *Finom hentesárúk könyve*, 33–34., a téliszalámi készítését hasonló összetevőkkel és eljárási móddal, ám más arányokkal írja le: Nánási–Nagy, 235–236.

³¹⁶ Nagy, 128–131.

³¹⁷ Bornyi 38., illetve Gubiani (2010), 41–43.

³¹⁸ Lásd: MELLÉKLET: 1. és 2. tábla.

³¹⁹ A ringókés a hentesek vágóeszköze, amellyel a szaláminak való húst aprítják. Kálnási, 487.

³²⁰ Bornyi, 39.

50 dkg tört fehérbors, 5 dkg cukor és 3 dkg fokhagyma. Az adatok hitelességét illetően annyi bizonyosan megállapítható, hogy a hús és a só aránya megegyezik az artegnai lakosok által ismertetett, helyi szalámikészítési eljárás során használt mennyiségekkel³²¹ és Piros Gyula is a fehérborsot emelte ki a szalámi karakterisztikájának leírásánál.³²² A Vidoni féle-paprikás szalámi ugyanilyen mennyiségű húshoz szükséges fűszerei Bornyi adatai alapján már eltérő arányokat mutatnak: 200 dkg konyhasó, 8 dkg salétromsó, 6 dkg cukor, 8 dkg fokhagyma és 40 dkg paprika. A gyárban felhasznált összes alap- és segédanyagról Bornyi részletes táblázatot közöl, mely szintén iránymutató nemcsak az összetevők jellegét, hanem minőségüket illetően is.³²³

Az ilyen módon darabolt és fűszerezett húsmasszát fateknőkbe döngölték levegős részekről mentes tömböt hozva létre, hogy elkerüljék annak elszíneződését vagy megromlását. Mielőtt a szalámikészítéshez felhasználták volna, legalább 2–3 napig, más forrás szerint akár 2 hétig is érlelték a masszát egy erre a célra létesített raktárban, ugyanis a só és a fűszerek kifogástalan konzerválást biztosítottak. A fateknőkről pontos nyilvántartást vezettek, rögzítve a bekeverés napját, az aznapi átlag külső, valamint a füstölés időtartama alatti hőmérsékletet is.³²⁴ A megfelelő idő elteltével a tömböket egy lapát segítségével kisebb darabokra választották és téglalap alakúra formálták, majd 15–20 kg-os ládáknál felvonóval a műhelybe szállították, ahol a töltés következett. Ez a Vidoni téliszalámi esetében kizárólag átvizsgált és sótól kimosott lóbélbe történt, amit végül feszesre kötöttek meg. A szalámi egyenes formájának elérése érdekében — mivel töltésnél a rudak ívessé váltak — a masszát kézi erővel nyomták össze és töltötték be. A bél beszerzése nem volt egyszerű, mivel hatalmas mennyiségre volt szükség és ugyanabban az időszakban számos gyárnak volt hasonló igénye. Emiatt többek között Amerikából is vásároltak, ahonnan az áru hajón érkezett a trieszti kikötőbe, amit azután vasúton juttattak el Debrecenbe. A cég egyik fennmaradt főkönyvének több bejegyzésében is megtalálhatók ilyen tárgyú beszerzéseik, megnevezve üzletfeleiket is.³²⁵ Emellett levelezésükben is többször említést tesznek róla: „Hétfőn vásároltunk 3800 méter lóbelet... amit Debrecenbe küldettünk.”³²⁶

A töltést követően, de még a kötözés előtt a munkások tapintással vizsgálták át a szalámirudakat, melynek során a betöltött massa állagát és tömörségét ellenőrizték annak

³²¹ Adatszolgáltatók: Asterio de Monte (1931), via Luigi Menis 5. és Gianni Palmi (1944), via Guarnerio D'Artegna 43. szám alatti lakosok, Artegna.

³²² *Hajdú-Bihari Napló*, 36. évf., 57. szám, 1979. március 9., 3.

³²³ Lásd: MELLÉKLET, 3. tábla.

³²⁴ Bornyi, 43.

³²⁵ Példa főkönyvi bejegyzésből: „Signor Bianchin Giovanni Treviso 1907. 2/11 fattura budelli £ 132”, (Bianchin Giovanni úr, Treviso, 1907. november 2. számla bélről, 132 líra) 65.

³²⁶ Luigi Vidoni levele 1906. október 24-én Bécsből Artegnába. „*Lunedì abbiamo acquistato metri 3800 di budelli cavallo... che li abbiamo fatti spedire a Debrecin.*”

érdekében, hogy beavatkozhasanak ott, ahol eltérő nyomás alatt lévő részek lehettek. A szakértő kezek ugyanis felismerték a hústöltelék tömörségének különbségeit, melyek megakadályozhatták a sikeres érlelést, penészedést, illetve a hús elszíneződését okozva. A kötözők munkája szintén segítette a szalámi megfelelő formájának elérését, amellet, hogy a feladat gondos és szakszerű elvégzése a sikeres füstölés és érés egyik záloga volt.³²⁷ Az áru későbbi megromlásának elkerülése érdekében a rudak légtelenítéséhez tűkefeket használtak, melyet megtalálunk a gyártáshoz felhasznált eszközök lajstromában is.³²⁸

A kötés végeztével a szalámit kocsikra tették és a füstölőbe vitték, ahol fa rudakra erősített szegekre akasztották egymástól néhány centiméteres távolságban.³²⁹ A füstölés 3–4 napot vett igénybe, melynek időtartama alatt a belső hőmérsékletet nem engedték tíz fok fölé emelkedni. A művelethez szükséges fát már nyár végén előkészítették, hogy rendelkezésre álljon a november első napjaiban kezdődő munkához.³³⁰ A háromujjnyi vastag és fél méter hosszú hasábokra aprított száraz bükkfát (melyről úgy tartották, Vidoniék szalámijának különleges ízét adta) tepsiken mozgatták a teremben az egyenletes meleg füst biztosítása érdekében. A felakasztott szalámikkal teli kocsikat oda-vissza járaták tíz-tíz percre megállítva a füstölő néhány kiválasztott pontja között a füst koncentrációjának megfelelően mindaddig, amíg a kívánt állapotot el nem érték.³³¹ A füstölés menetéről Renato Contessi a következőképpen számol be:

„A parázson kívül apámnak oda-vissza kellett vinnie a füstölendő szalámikat is, amiket erre rendszeresített füstölőkocsikra raktak. Egy előre meghatározott idő elteltével a szalámit másik kocsira helyezték és átvitték az érlelésre használt raktárba. A paraszas és szalámis kocsik oda-vissza mozgását többen végezték egyszerre, amennyiben sok volt az áru és a füstölők tele voltak, folyamatos váltást biztosítva. Hogy a füst hőmérsékletét ellenőrzés alatt tartsák, a terem alsó részében, a padló szintjén ventilátorok fűjtak be hideg levegőt.”³³²

A ventilátorok beszerzése és alkalmazásuk kezdete a debreceni gyárban a fennmaradt családi levelezés alapján az 1908-as évre tehető: „Ami a ventilátorokat illeti, teszünk egy próbát. Nem

³²⁷ Bornyi, 39. és Gubiani (2010), 44.

³²⁸ Lásd MELLÉKLET: 4. tábla.

³²⁹ Bornyi, 40. és Gubiani (2010), 45.

³³⁰ „A héten végzünk a fa rendbetételével, azaz a favágással.” „... in settimana terminiamo di mettere a posto ossia di fare tagliare la legna.” Giovanni Battista Vidoni levele Artegnába 1908. szeptember 15-én.

³³¹ Gubiani (2010), 45.

³³² „Oltre alle brache, mio padre, doveva trasportare avanti e indietro i salami da affumicare che venivano caricati su appositi carrelli per l'affumicazione. Dopo un periodo di tempo prestabilito, i salami venivano rimessi su altri carrelli e trasportati nei magazzini per la stagionatura. Lo spostamento avanti e indietro dei carrelli delle brache e dei salami veniva fatto da più persone continuamente in quanto la merce era tanta e le sale di affumicazione erano ampie a sufficienza per assicurare un continuo ricambio. Per assicurare una temperatura controllata dei fumi, dei ventilatori soffiavano aria fredda nella parte bassa della stanza a livello di pavimento.” Gubiani (2010), 40.

kerülnek sokba, körülbelül 40–50 korona egy darab.”³³³ Használatukat megelőzően a levegő keringetését szellőzőrácsok segítették elő.

A füstölést követően szállító rudakra akasztva vitték át a szalámit a szárítóba, ahol naponként átmozgatva általában 20–30 napig szikkadtak. 1–2 hét elteltével a salétromsótartalom miatt felületükön zöld penész jelent meg, amit száraz, durva ruhával töröltek le, majd ismét helyükre akasztották őket. Ezt követően egy héten, 10 napon belül a rudak felületén nemespenész keletkezett, amely az érlelési folyamatban játszott szerepe mellett a szalámi sajátos megjelenését adta.³³⁴ A termék háromhavi érlelés után érte el a kívánt minőséget.

„A mi ’télünk’ azért megközelíti már a Vidonit.”— nyilatkozta Piros Gyula egy 1979-ben megjelent újságcikkben.³³⁵ A Vidoni szalámi sajátosságairól a korábban említett források szintén tájékoztatnak, mely alapján felfedezhető az említett hasonlóság. A fentebb bemutatott eljárás során előállított, első osztályú szalámi íze jellegzetes, egyedi zamatú volt. Egész rúd állapotában szellős, hűvös helyen, felfüggesztve tárolva tíz hónapon keresztül sem avasodott meg vagy száradt ki, nem romlott meg. Külső megjelenése fehér nemespenésszel bevont, sima, henger alakú, 8–10 cm átmérőjű rúd, melynek felső vége hegyes, alsó része gömbölyded alakú, hosszúsága 60 és 120 cm között mozgott. A tapintásra kissé rugalmas, egy-másfél kg súlyú szalámi ovális vágási felületének színe az érőben lévő meggyre emlékeztetett, negyed-ötöd részben apró, fehér, szalonnás zsírszemcséket tartalmazott. A vékonyra vágott szeletekről a bőr egy szalagban, könnyen lehúzható volt.³³⁶

A minőséget próbaszeleteléssel állapították meg, s a nem tökéletesen konzerválódott, lágy tapintású szalámit 20%-kal olcsóbban értékesítették. Másodosztályú árut nem állítottak elő, ilyen termék készítése csak kivételes esetekben, azaz a nem megfelelő gyártási körülmények következtében fordulhatott elő. Ez a Vidoni sertésszalámi néven ismert termék azonban az évi össztermelésnek mindössze 1–2%-át tette ki, s belföldön, többek között a debreceni henteseknek kínáltak eladásra.³³⁷

A szalámirudak plombanyomatára a cég olasz nevének (*Fratelli Vidoni e Compagno*) rövidítése, F. V. C. jelzés került, címkéjén, mely barna kartonpapírból készült, a következő nyomtatott szöveg állt: Vidoni Testvérek Debrecen. Ennek hátlapján a korábban említett keverőteknő sorszáma volt feltüntetve, mely a szezon végéig folytatólagos számozással haladt előre. A címke ezen kívül tartalmazta a kötöző munkás számjelét is, mely szintén a jobb

³³³ Giovanni Vidoni levele Debrecenből Artegnába 1908. augusztus 19-én. „*Per quanto riguarda i ventilatori faremo una prova. ...costano poco, circa 40–50 corone l’uno.*”

³³⁴ Bornyi, 40.

³³⁵ *Hajdú-Bihari Napló*, 36. évf., 57. szám, 1979. március 9., 3.

³³⁶ Bornyi, 8.

³³⁷ Bornyi, 43.

azonosíthatóságot szolgálta, s egy esetleges minőségi kifogás esetén jó szolgálatot tehetett.³³⁸ Csomagolás előtt a szalámit szalagozták, a rudakra merített papírgyűrűt tettek, mely egy tenyérnyi területen, félkör alakban, fehér alapszínen piros-fehér-zöld csíkozással volt ellátva. A 30-as évektől a kör alakú felületre Debrecen szabad királyi város címere került kék-sárga színekkel, Vidoni szalámi Debrecen körirattal.³³⁹

A Vidoni szalámigyárban jellemző precizitás és minőségre törekvés azonban nem volt egyedül, a korszakban több üzem is azonos módon járt el. A munkások és termékek hasonló nyilvántartását igazolja az alábbi történet is:

„Szalámikészítőként dolgoztam Bécsben 1957-ig. 1958 nyarán alkalmam nyílt meglátogatni Arnoldstein városát barátaimmal, ahol megálltunk egy sörre egy helyi kocsmánál. A kocsmá előtt, az utca másik oldalán szép rálátás nyílt egy hentesáru üzletre különféle magyar szalámikkal a kirakatba kifüggesztve. A kocsmából kilépve, ahol a sörünket fogyasztottuk, közeledve a kirakathoz csodálkozva vettük észre, hogy az egyik felfüggesztett szalámin a Stastnik-gyár szalagja van, ahol néhány hónappal azelőtt dolgoztam. Kíváncsiságból bementem a boltba és kértem egyet a kirakatban kifüggesztett szalámik közül. Kezembe véve megvizsgáltam és láttam, hogy a medáljára a 13-as szám van írva, vagyis az a szám, amellyel a hozzám köthető rudak voltak megjelölve. Mióta befejeztem a munkát, éppen annyi idő telt el, amennyi egy érlelési periódus. Tévedés nélkül állíthattam: Ezt én készítettem!”³⁴⁰

A készáru kiszállítása a megrendelések sorrendjében történt, mindig a legkorábban gyártott árut küldve ki a raktárból. A rudakat faháncs közé téve göngyölegbe helyezték, mely az áru súlyához és hosszúságához volt méretezve. A kartondobozokat kenderzsineggel kötötték át és F. V. C. jelzésű plombával zárták le, a nagyobb mennyiségek esetében használt ládákat acélabroncsozták és kézi géppel pántolták le. A vasút ugyanezen jelzéssel és folytatólagos számozással jelölte a gyári küldeményeket, a rendeltetési hely adatainak feltüntetése mellett.³⁴¹ A szállításhoz szükséges dokumentumokat³⁴² folyamatosan szabályozták: ennek alapján a fuvarlevélhez mellékeltek a származási bizonyítványt, továbbá az elsőfokú közigazgatási hatóság állatorvosának igazolását és feltüntették a „szalámi sertéshúsból” szöveget is. Az 1930-

³³⁸ Gubiani (2010), 45.

³³⁹ A Herz és a Pick gyárakkal szemben a Vidoni azért nem használhatta Magyarország címerét, mert a cég tulajdonosai megőrizték olasz állampolgárságukat. Bornyi, 43.

³⁴⁰ «*Lavorai come salumaio a Vienna fino al 1957. Nell'estate del 1958 ebbi modo di recarmi in visita alla città di Arnoldstein con degli amici dove ci fermammo a bere una birra in un locale della città. Di fronte del locale, nell'altro lato della via, faceva bella vista un negozio di salumi con diversi salami ungheresi appesi in bella mostra nella vetrina. Uscito dal locale dove avevamo consumato la birra, ci avvicinammo alla vetrina e, con meraviglia osservammo che uno dei salami appesi aveva la fascia della ditta Strasnica, dove aveva lavorato fino a pochi mesi prima. Incuriosito, entrai nel negozio e chiesi uno dei salami appesi in vetrina. Preso in mano, lo osservai e vidi che la medaglietta era contrassegnata con il numero 13, ovvero con il numero che contrassegnava i salami che avevo legato io. Il tempo trascorso da quando avevo lavorato l'ultima volta, coincideva con il tempo di stagionatura. E, potei dire, senza paura di smentita: Questo l'ho fatto io!*» Gubiani (2010), 45.

³⁴¹ Bornyi, 44.

³⁴² „498. A m. kir. minisztérium 1915. évi 4.292. M. E. számú rendelete, mindennemű disznózsírnak, szalonnának és sertéshúsnak a magyar szent korona országainak területén kívül eső helyre vasúton, hajón vagy gépkocsin történő szállításához szükséges igazolványokról.” MRT (1915), 1782.

as évektől külön igazolást helyeztek el minden egyes szalámi rúdon a termék trichinella-mentességéről, németországi és svájci szállításnál „*strichina frei*” felirattal. (Érdekesség, hogy a debreceni trichinella-vizsgálat története szoros kapcsolatban van a Vidoni Szalámigyárral, mely a 30-as évek elején úgy kapott engedélyt termékeinek külföldi értékesítésére, hogy az áru trichinella-mentességét igazolja. Ennek köszönhetően kezdődött meg 1932–33-ban ez a típusú vizsgálat a városban.)³⁴³ A feladás portósan vagy bérmentve történt, a szállítási költséget Fiuméig vagy az első tengeri kikötőig a gyár viselte, a szállítással járó kockázatok pedig a célállomásig terhelték a gyártót. A postára, vasútállomásra általában naponta, saját járművükön fuvarozták ki az árut a postai küldemények, illetve a vonat indulásához igazítva, rendszerint délután öt és hat óra között.³⁴⁴ A munkafolyamat a kiszállítással ért véget.

³⁴³ Nemeséri, 206.

³⁴⁴ Bornyi, 44–46.

5. GYÁRTÖRTÉNET (1886–1950)

„Szakember előtt nem kell azt bizonyítani, hogy a Vidoni név és a Vidoni-féle szalámigyártmány ma már fogalom. Előbbi a példátlan üzleti tisztességnek, szorgalomnak és becsületességnek, utóbbi pedig tulzás nélkül mondhatjuk, hogy ma már világmárka, amely talán az egész kontinensen ismert és kedvelt... A Vidoni-féle szalámigyár ipari missziót teljesít Debrecenben, az alföld szívében, mert a hatalmas sertésstenyésztés husfeleslegét feldolgozza és forgalomba hozza. A Vidoni család, amikor közel 40 év előtt szalámigyárát megalapította... Tisztában volt azzal, ... hogy közgazdaságilag sokkal helyesebb a feldolgozott árut exportálni, mint az eleven sertések exportjának ... szokását üzni. A Vidoni Testvérek... belátták, hogy így módon az olasz vezető munkások mellett a magyar szakmunkások egész kis seregét foglalkoztathatják s így bennt marad az országban a munkabér. De bennt maradnak a melléktermékek... ami épp a legszegényebb néprétegek olcsó élelmezését segíti elő. És bennt marad a vállalkozói nyereség, amelyet itt költenek el és amely után itt fizeti a gyár a hatalmas adókat és egyéb közterheket.”³⁴⁵

A Vidoni fivérek Debrecenbe érkezésének körülményeit az előzőekben tárgyaltuk. Jelen fejezetben a cég történetére térünk ki, mely az üzem működésének fontosabb mozzanatait ismerteti a második világháborút követő válságos időszakig, amely a tevékenység végleges megszűnéséhez vezetett. Az üzemtörténet megismerését magyar- és olaszországi levéltári dokumentáció³⁴⁶, a 20. század első évtizedéből fennmaradt családi levelezés, visszaemlékezések és a korabeli sajtó cikkei egyaránt segítik. A források alapján megismerhetők nemcsak a gyár működésével kapcsolatos részletesebb adatok, de felvázolhatók az üzemtörténet mérföldkövei is, melyet a század első felének történelmi eseményei, illetve Debrecen városfejlődésének sajátosságai is döntően meghatároztak.

Az 1886-ban alapított és 1890-ben Magyarországon is regisztrált Vidoni Testvérek és Társaik szalámigyárát tehát a Vidoni fivérek a már Debrecenben tapasztalatot szerzett társaikkal kezdték működtetni. A cég megnevezése azonban a tagok összetételében történt változás miatt hamarosan módosult: Giovanni Fabbro és Osvaldo Moro kilépését követően a testvéreknek csak egy társtagjuk maradt, így a cég nevét 1897-ben Vidoni Testvérek és Társukra módosították.³⁴⁷ A munkát még a Cegléd utcán (Moro lakása),³⁴⁸ illetve a Kossuth utca 57. szám alatti kisebb műhelyben kezdték meg. Tehát a tevékenység első helyszíne a korábban említett társtagok működési helyéhez kötődött. A kis műhely szerényebb nyersanyagigényét kezdetben — noha fennmaradt levelezésükben már nem említik — a

³⁴⁵ *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1928. január 2.

³⁴⁶ MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6.

³⁴⁷ MNL HBML VII. 4/d. 96. d. (20.028) 18905/1897, 1054/1897 és 189. Jegyzőkönyv Vidoni testvérek és Társuk czégszöveg bejegyzése tárgyában; továbbá *Központi Értesítő*, 22. évf., 18. szám és *Központi Értesítő* 23. évf., 2. szám, 22.

³⁴⁸ MNL HBML VII. 4/d. 96. d. (20.028) 1890/589 Végzés cégbejegyzésről, 1897. december 18.

tulajdonosok saját tenyésztésű állatállománya láthatta el. Anna Maria Marini³⁴⁹ ugyanis arról számolt be, hogy a városba érkező fivérek sertésstenyésztéssel és vágással is foglalkoztak, majd 1904-ben egy szalámigyárat nyitottak.³⁵⁰ A kis műhely valójában már 1890-ben sem tudta kielégíteni a növekvő termeléssel járó igényeket, ezért a fivérek megvásárolták a Domb utca 5–7., illetve 9. és annak hátsó szomszédságában elhelyezkedő Magos utca 6, 8 és 10. számú házas telkeit, melyek révén nagyobb, egybefüggő terület állt rendelkezésükre egy ipartelep kialakításához.³⁵¹ A két telephely azonban egy ideig egymás mellett működhetett és hosszabb időre volt szükség, hogy a gyártást véglegesen az új üzembe telepíthessék át. Az 1904-es adatot viszont alátámasztani látszik a Vidoni család tulajdonában máig fennmaradt fénykép, melyen a cégvezetők és a gyár munkásai láthatók. A legelső sorban a két gyermek által tartott tábla felirata: „FABBRICA SALAMI VIDONI 1904 DEBRECZEN”. A rendelkezésre álló adatok alapján tehát feltételezhető, hogy az üzem hivatalos megnyitása egy 1904-es dátumra tehető.

A tulajdonosok és a gyár munkásai az üzemépület előtt 1904-ben³⁵²

³⁴⁹ Anna Maria Marini, Onorio Vidoni (1919–1996) özvegye.

³⁵⁰ Blasoni, 16.

³⁵¹ Bornyi, 21.

³⁵² Fénykép Barbara Vidoni artegnai lakos archívumából.

A források a gyár fokozatos építéséről, bővítéséről tanúskodnak. A cég sikere és a termékeik iránt megemelkedett kereslet ugyanis szükségszerűen vont maga után a termelési kapacitás bővítését. Ennek érdekében az ipartelep folyamatosan fejlesztették, javították, illetve a rendelkezésre álló területet is bővítették, melyről a családi levelezésben is említést tesznek: „Ma ebéd után a városi tanácsnokhoz megyek. Minthogy egy hatalmas iskolát építettek a közelben, megtudakolom, megkaphatnánk –e a csúrt szalámitárolásra és később esetleg a pincét is.”³⁵³ — olvasható egy 1906 januárjában kelt levélben. Ezeknek a törekvéseknek köszönhetően először 1911-ben, majd 1914-ben, 1926-ban, végül pedig még a második világháború idején, 1942-ben is építkezések zajlottak az üzem területén.³⁵⁴ Az épületre már 1895-ben új szintet húztak fel, melynek kialakítása Bornyi adatai szerint a Domb utca felőli részen 1927-ben fejeződött be.³⁵⁵ Az épület üzemi helyiségeiről Arnold Ferenc, Bornyi József adatközlője részletes jegyzékkel rendelkezett, melynek adatai igen értékesek a gyártelep adottságainak megismeréséhez, hiszen az üzem megfelelő felépítése a gyártási folyamatnak is alapfeltétele volt.

A fennmaradt dokumentáció alapján 1895-ös dátummal szerepelnek a következő, földszinten elhelyezkedő helyiségek: mázsáló előtér (5x7x3,8 m), mely a beérkezett áruk mérlegelési helyéül szolgált; hűtőterem (6x10x3,8 m), melyben a nyershúst tárolták, előkészítő terem (10x15x3,8 m), ahol a hússzikkasztás folyamata zajlott és a műhelyterem (10x20x3,8 m), mely a szalámi feldolgozásának színhelye volt. Itt került továbbá feltüntetésre a kazánház (4x4x3,8 m), mely a szárító gőzfűtését látta el; a fűszerraktár (5x5x3,8 m); az asztalos műhely³⁵⁶ (5x5x3,8 m) különféle javítások kivitelezéséhez, szappanfőző műhely (3x3x3,8 m), továbbá a bolthelyiség (5x5x3,8 m), azaz hentesüzlet, mely a Monti ezredes utcai fronton helyezkedett el. A munkások jelentős számára utal és az üzem termelésének növekedésére is következtetni enged, hogy már ekkor kialakításra került a munkásszállás az olasz vendégmunkások részére (5x10x3,8 m), melyhez főzőkonyha (5x8x3,8 m) is tartozott. Itt kapott helyet ezen kívül az I. számú iroda is (5x6x3,8 m), mely az üzem adminisztrációs feladatainak ellátását biztosította.

Az alagsorban került kialakításra a befejezőterem (10x30x3,5 m), ahol a szalámimassza-készítést végezték; a gépház (6x10x3,5 m), mely a hűtőhelyiséghez kapcsolódott, továbbá a mintegy 30 m²-en elterülő italraktár, mely a munkásellátáshoz is kapcsolódott, majd ennek

³⁵³ Giobatta (*barbe Zanin*) Debrecenben, 1906. január 2-án kelt levele testvérének és unokaöcseinek Artegnába: «oggi dopo pranzo mi porterò dal consigliere provinciale della città. Siccome hanno fabbricato una colossale scuola vicino di noi, per vedere se si potesse ottenere il granaio per mettere salami e magari anche la cantina per più tardi.»

³⁵⁴ MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6.

³⁵⁵ Bornyi, 21.

³⁵⁶ Az asztalosműhely és a gépészműhely 1940-es évekbeli felszereléséről leírást a Debreceni Kerületi Iparfelügyelőség. Iktatott iratok, 1945. MNL HBML XXIV. 301/a 1. dokumentációja ad részletesebb tájékoztatást.

megszűnését követően, 1936-tól zsírraktárként funkcionált. A bélraktár egy melléképületben helyezkedett el az alagsor szintjén. Ezen kívül több szintnyi belmagasságú helyiségeket is kialakítottak, úgy, mint a földszinttől az első emelet magasságáig terjedő, szalámi füstölésére szolgáló füstölő (6x6x7,5 m), valamint a főépület teljes területére kiterjedő, az első és a második emeleten kívül a padlásteret is igénybe vevő szárító helyiség.

Az 1927-es évben további termek, épületrészek kerültek kialakításra. Az állatorvosi vizsgálatok elvégzésének helyszíne a laboratórium (4x4x3,5 m) lett, mely egy újonnan kialakított épületrész alagsorában helyezkedett el, csakúgy, mint a II. számú kazánház (3x3x3,5 m), mely a II. szárító gőzfűtését látta el. A termelés és ezáltal a munkáslétszám növekedésével szükségessé vált egy újabb munkásszállás kialakítása, mely 30–40 fő magyar munkás számára biztosított helyet. A munkásellátás biztosítására létrehozott üzemi étkeзде és öltöző helyiség 80 főnyi személyzet igényeinek megfelelően lett kialakítva. A ládaraktár, azaz az árugöngyölegek tárolására szolgáló helyiség az alagsorban 1939-től óvóhelyként töltötte be funkcióját. Az ekkor épült toldaléképületek, az istálló, a kocsiszin és a garázs az üzlethelyiséghez hasonlóan a Monti ezredes utcai fronton helyezkedtek el. A földszinten található termek közül a csomagolóanyagok raktára nyáron a III. számú füstölőben működött, a II. (4x4x3,8 m) és a III. sz. iroda (5x7x3,8 m) szintén ezen a szinten kapott helyet. A második szárító helyiség az elsőhöz hasonlóan az új épület nagy részét elfoglalta a földszinttől a második emeletig.

1936-ban a csemegeárúk feldolgozása során használt hentesműhely (6x6x3,5 m) került kialakításra a régi alagsorban és egy, a hentesárúkhöz használt második füstölőt (2x9x3,8 m) is létrehoztak, mely az egyik melléképületben működött.³⁵⁷ Az 1942-es bővítésről egy 1945-ben készült iparfelügyelői felmérés tartalmaz adatokat; ekkor új, emeletes, tárolásra és füstölésre egyaránt alkalmas épületet emeltek, amit valószínűleg már nem vehettek használatba, mivel a gyár már nem tudta megfelelő berendezéssel felszerelni.³⁵⁸

A háború utáni és az államosítás előtti időszakról 1947-es adatok állnak rendelkezésre, ezek szerint ekkor az emeletes épület a Domb utca 5–9. vonalában 38 méteres homlokzathosszal rendelkezett, teljes területén alapincézve, központi fűtéssel, munkás ebédlővel és háló helyiségekkel, földszinti irodával, füstölő- és raktárépülettel, emeleti raktárakkal összesen 390 m² alapterületen. Emeletes toldaléképület csatlakozott az udvari szárnyépülethez alapincézve, a félemeleten műhellyel, az emeleten füstölővel és raktárral, 147 m²-en. A harmadik rész a Monti ezredes utcáig kinyúló udvari szárnyépület volt, melynek pincéjében gépház,

³⁵⁷ Bornyi, 21–22.

³⁵⁸ MNL HBML XXIV. 301/a 1. 201–400. Kimutatás a debreceni iparfelügyelői kerülethez tartozó és nyilvántartott gyári jellegű és erőgép nélkül, de legalább 20 munkást foglalkoztató üzemben lévő ipartelegekről, 1945. május 12.

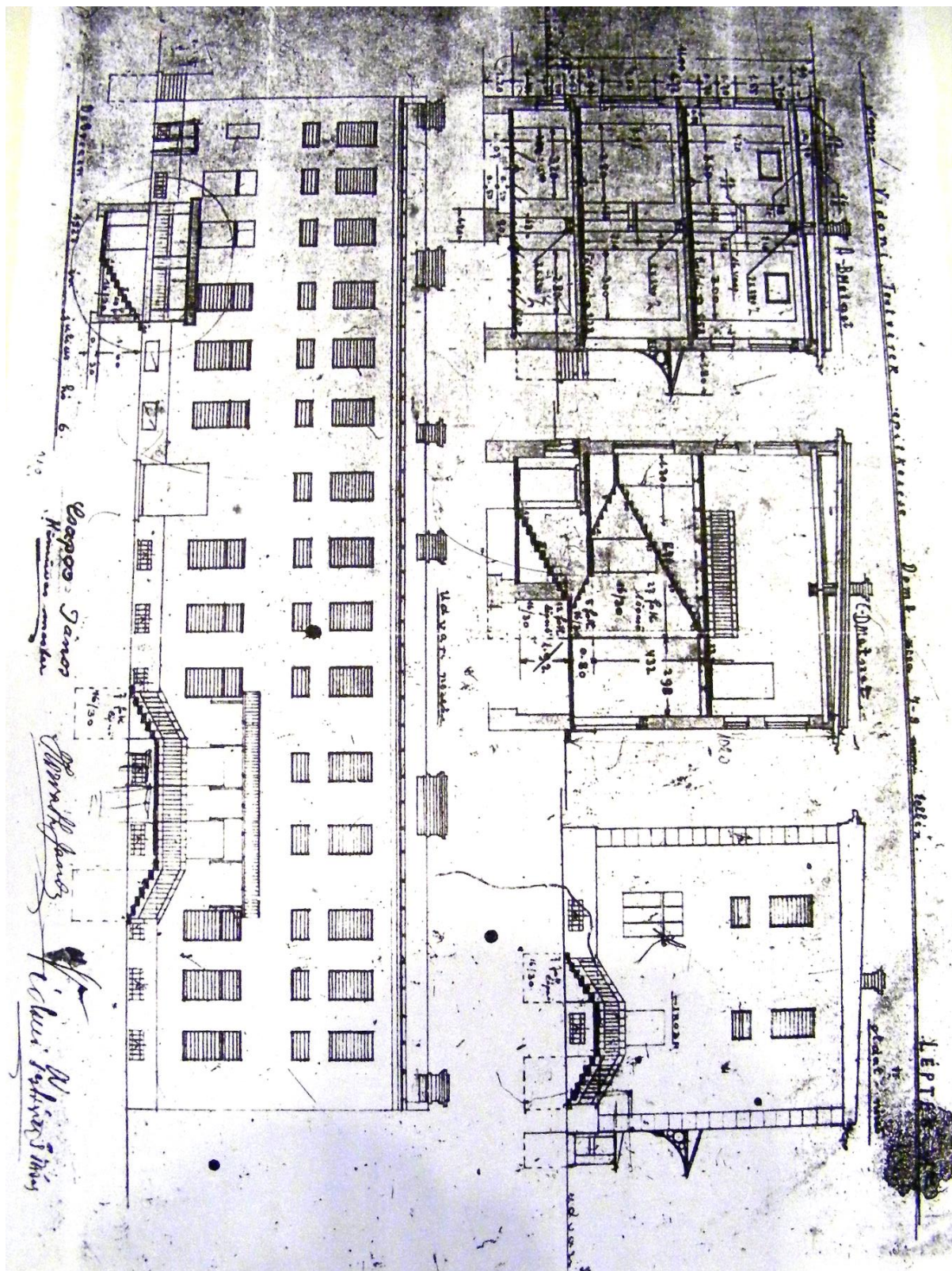
földszintjén hűtőterem, emeletén raktár helyezkedett el. A 350 m² alapterületű épület sérüléseit ideiglenesen kijavították. A negyedik, Monti ezredes utcai homlokzatú épületrész ekkor teljesen lerombolt állapotban volt, míg az ötödik, szintén romos épület folytatásában, Monti ezredes utcai homlokzattal emeletes raktár épület helyezkedett el 202 m² területen, a földszinten kapus lakással, zsírolvasztóval, füstölővel, irattárral, kazánházzal, átjáróval, melyek kisebb karbantartást igényeltek. A 166 m² alapterületű udvari szárny emeletes épületének pincéjében és emeletén raktár, földszintjén kapuslakás, zsírolvasztó, füstölő, irattár, kazánház, átjáró helyezkedett el, melyek szintén karbantartásra szorultak. Ezen kívül más különálló egységek is javítást igénylő állapotban voltak.³⁵⁹ A felépítmények és a telek együttes értéke 311 405 forintot tett ki.

A telepet tehát emeletes épületek alkották, amelyekben megtalálhatók voltak a működéshez elengedhetetlen műhelyek, zsírolvasztó, kazánház, fásszin, füstölők, raktár- és hűtőhelyiség mellett a kocsiszin, mosóház, konyha, istálló, pince, sőt még munkás ebédlő is. A gyár területéhez tartozott a tulajdonosok egy részének lakása is, valamint több irodahelyiség, irattár és garázs. A gyárépületekben összesen 42 helyiséget alakítottak ki, továbbá egy üzlethelyiség, két lakás és négy egyéb célokat szolgáló terem kapott helyet. Az üzem területén vízvezeték és kút is rendelkezésre állt.³⁶⁰ A gyár főbejárata a Domb utca felől volt megközelíthető, a Monti utcai kaput csak kijáratként használták. A Magyar Nemzeti Bank debreceni fiókjának hitelinformációs dokumentációjában fennmaradt értékbecslő adatok³⁶¹ szerint a gyártelep és a lakóházak által elfoglalt összes terület 1155 négyszögöl volt. Ez a számadat valószínűleg az 1936-ra már többszörösen is kibővített gyártelep megnagyobbodott területére utalva tér el a levéltári dokumentációban korábbiakban említett 1097 négyszögöltől. 1938-ban a telek alapterületét 3600 m²-ben határozták meg, melyből 1950 m² került beépítésre három földszintes, két egyemeletes és két kétemeletes épület kialakításával.

³⁵⁹ Kocsiszin 30 m², szárnyépület: mosóház, konyha, wc, régi iroda helyiségek, alapterülete 108 m² földszintes udvari épület: fásszin, garázs, istálló és műhely, mely jelenleg használhatatlan, alapterülete 130 m².; MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember

³⁶⁰ MNL HBML IV. B. 1406/b. 1939. június 9.

³⁶¹ MNL OL Z19 31. d. A debreceni fióktintézet hitelinformációi (1924–44). Vidoni Testvérek és Társuk.

A gyár alaprajza és építési terv 1927 júliusából³⁶²

³⁶² MNL HBML XXIII. 107/b. 1. 9112/58/1951.

5.1 A cég szervezeti felépítése

A cég három alapító tagja egyenlő arányban osztozott a cég tulajdonjogán, s 1885-től 1910-ig kizárólagosan vett részt a gyár működtetésében. Őket a második generáció, azaz fiaik követték, akik mind szerepet vállaltak az üzlet vezetésében: 1911-ben kaptak iparigazolványt szalámigyártásra és átvették az üzem irányítását.³⁶³ Az idősebb Giovanni Vidoni fiai mindketten hatod részben birtokolták a gyár tulajdonjogát, Giovanni 1911 és 1948 között, Domenico pedig 1919–1944-ig végzett a céggel kapcsolatos tevékenységet. Giovanni Battista fia, ifjabb Giovanni Battista kéthatod részt örökölt, 1911 és 1948 között látott el feladatokat a vállalkozásban. Luigi fiai, Aloisio 1911 és 1947 között, Guido 1928–1944-ig és ismeretlen nevű testvérük 1911–1914-ig tevékenykedett a családi üzletben. Aloisio és Guido szintén hatodrészes tulajdonjogot kaptak. Rajtuk kívül Giovanni Battista sógora, Marcello de Monte 1919 és 1940, valamint unokatestvérük, Ottorino vett részt az üzem irányításában 1919–1948-ig. Ifj. Giovanni, ifj. Giovanni Battista és Aloisio az 1930-as években évi 50 ezer pengő részesedést vettek fel, ennek megfelelően Domenico és Guido 60 ezer osztrák schilling juttatásban részesült. Ebből fejenként 1000 schillinget adtak Léna Vidoni osztrák sógornőjüknek világháborúban elesett férje után. A harmadik generációnak már nem minden tagja kötődött a gyárhoz, de négyen még mindig aktív szerepet vállaltak a cég életében. Eugenio 1935 és 1948, Rinaldo 1924 és 1936, Adolf pedig 1947 és 1948 között járult hozzá a vállalkozás működtetéséhez. Onorio Vidoni apja révén a himbergi üzemhez is kötődött.

A Vidoni család három generációjának az üzletben közreműködő férfi tagjait a következő táblázat tartalmazza kiegészítve, illetve pontosítva Bornyi adatait a rendelkezésre álló forrásokból megszerzett információkkal.³⁶⁴

Generáció	Név	Családi kapcsolat	Közreműködés jellege, évei
I. 1.	Giovanni Vidoni		cégtulajdonos, alapító 1885–1910
I. 2.	Giovanni Battista Vidoni		cégtulajdonos, társvezető 1885–1910
I. 3.	Luigi (v. Eugenio) Vidoni	2. testvére	cégtulajdonos, társvezető 1885–1910
II. 4.	cav. Giovanni Vidoni	1. fia	cégtulajdonos, vezető 1911–1948
II. 5.	Domenico Vidoni	1. fia	cégtulajdonos, 1919–1944

³⁶³ Ifjabb Vidoni B. János, ifjabb Vidoni János és Vidoni Alajos iparigazolványai MNL HBML VII. 4/d 96 d. 494/1911. és MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6.

³⁶⁴ Az alapító okiratban említett Eugenio Vidoni nevét táblázata nem tartalmazza. Bornyi, 18.

			bécsi bizományos, Artegna polgármestere ³⁶⁵	
II. 6.	Giovanni Battista Vidoni	2. fia	cégtulajdonos, vezető	1911–1948
II. 7.	Aloisio Vidoni ³⁶⁶	3. fia	cégtulajdonos, gyártásvezető	1911–1947
II. 8.	Guido Vidoni	3. fia	cégtulajdonos, a himbergi gyár vezetője	1928–1944
II. 9.	Attilio Vidoni ³⁶⁷	3. fia	cégtulajdonos	1911–1914
II. 10.	Marcello De Monte	6. sógora	művezető	1919–1940
II. 11.	Ottorino Vidoni	4–8. unokatestvére	gyári művezető	1919–1948
III. 12.	dr. Vidoni Jenő ³⁶⁸	4. fia	gyári cégvezető	1935–1948
III. 13.	Rinaldo Vidoni ³⁶⁹	6. fia	olaszországi képviselő vezetője	1924–1936
III. 14.	Otto Vidoni ³⁷⁰	6. fia	joghallgató	1938-ig, Olaszországban
III. 15.	Adolfo Vidoni ³⁷¹	7. fia	gyári főkönyvelő	1947–1948
III. 16.	Sergio Vidoni ³⁷²	7. fia	okleveles vegyész	1937-ig, Magyarországon
III. 17.	Romeo Vidoni	7. fia	bányász	1944-ig, Olaszországban
III. 18.	Onorio Vidoni ³⁷³	5. fia	kereskedő	Bécs (Prater)

³⁶⁵ Madussi, 163.

³⁶⁶ Élt: 1882–1946. 1946. október 28-án kelt végrendeletében a tulajdonrészét és a debreceni ingatlanokat (A debreceni Domb és Monti ezredes utca 6–8. szám alatti ingatlanok hatodrésze, a Domb utca 7. szám alatti ingatlan harmadrésze.) Adolfra hagyta. Az osztrák és olasz tulajdonrészek és ingatlanok (Itáliában egy ház és 10 hold föld, valamint egy gyári raktárépület fele. Bécs mellett gyár és egy hold föld 1/16 részben.) harmadrészben kerültek felosztásra másik két fia, Sergio és Romeo, valamint felesége között. A debreceni lakás ingóságait felesége, Irma örökölte. MNL HBML IV. A. 329/946.

³⁶⁷ Az I. világháborúban elhunyt.

³⁶⁸ Iskolai eredményeiről tudósít *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Reálgimnázium Értesítője az 1924–1925. iskolai évről*, 43. és *A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Calasanzi Szt. József Reálgimnázium Értesítője az 1927.–28. tanévről*, 71.

³⁶⁹ Artegnában született 1904-ben. Udinei tanulmányait követően a család magyarországi üzemében dolgozott, majd a bécsi Olasz Kultúrintézet munkatársa lett. 1968-ban bekövetkezett haláláig élt az osztrák fővárosban. *Dizionario Biografico Friulano*: http://www.friul.net/dizionario_biografico/index.php?id=4092&x=1, letöltve: 2019-04-14. Bonyi 1926-os adatával szemben a debreceni üzem irányításában való közreműködését említi 1924-ben a *Consulta professionisti – Artisti ed intellettuali. Provincia di Udine*, 14. évf., 16. k., Stamperia Zanetti, Venecia, 81.

³⁷⁰ Született Debrecenben. 1939-ben a Bolognai Egyetem beiratkozott hallgatója, orvos. Szlavikovszky, 184.

³⁷¹ Közgazdasági doktori végzettségét 1949-ben szerezte, oklevelét 1896. sorszámmal adták ki. *Millenniumi évkönyv*, 197.

³⁷² Született Debrecenben. A Bolognai Egyetem Természettudományi Kar, ipari kémia szak beiratkozott hallgatója 1940/1941-ben, Szlavikovszky, 184.

³⁷³ Onorio Vidoni (1919–1995) Bécsben született és ott élt feleségével Anna Maria Marinivel, majd a II. világháborút követően Sornicóba, majd végül Udinéba költöztek. Blasoni, 16–17.

A vállalat irányítása a termelés mennyiségének növekedésével és az előállított árucikkek spektrumának kiszélesítésével egyre nagyobb volumenű szervezőmunkát igényelt. Mire a cég kilépett a kis műhely keretei közül és több mint 100 munkást foglalkoztató üzemmé vált, több szervezési egység kialakításra is sor került, melyek az igazgató munkáját segítették. Szervezeti felépítésével kapcsolatban néhány, 1936-ból származó adat áll rendelkezésre: ennek megfelelően három nagyobb egység munkája különíthető el,³⁷⁴ melyeket a fivérek, valamint családtagjaik közvetlen irányítása alá helyeztek. A legfontosabb feladatok elvégzését tehát, azaz a kulcspozíciókat a gyár érdekeinek védelmében mindig családtagok kapták meg, az irányítás így nem kerülhetett ki a család ellenőrzése alól.

Az első egység a számvittel és a hazai értékesítéssel, árukiadmányozással, reklámtevékenységgel foglalkozott. Élén cav. Giovanni Vidoni állt, aki a vállalat vezetőjeként nagy szerepet játszott a fejlesztések megalkotásában, kivitelezésében és egyben az általános adminisztráció vezetői feladatait is ellátta. Mellette Fuchs János főkönyvelő, valamint két folyószámla-vezető munkatárs dolgozott, akik a könyvelés mellett gépírási feladatokat is végeztek. A főkönyvelő feladatai közé tartozott az évi mérlegkészítés és adóbevallás teendőinek elvégzésén kívül a reklámtevékenység, az árkalkuláció és ügynöki jutalékok számontartása, az árumegrendeléssel, levelezésekkel és belföldi eladásokkal kapcsolatos teendők elvégzése. Ezen kívül az év 6–8 hónapjában végiglátogatta a vevőhálózat azon tagjait, ahol fizetési elmaradás mutatkozott, továbbá esetleges húsátvételt is lebonyolított a Tiszántúlon, melyeknek útvonalát Giovanni Vidoni hagyta jóvá. A főkönyvelő havonta állapította meg a különböző területeken eladandó mennyiségi kvótát, ehhez igazították látogatásait. A reprezentatív jellegű találkozók során rendelést is felvehetett, melynek legkisebb mennyisége 4,6 kg volt. Az éves másodosztályú vasúti bérlet mellé napi 15 Ft kiküldetési díjat és szállásköltség-térítést is kapott.³⁷⁵ Az ún. expeditőrök, Arnold Ferenc és Fuchs Margit közös munkaköri feladatokat láttak el: megrendelések kiírása, árukiadmányozás, csomagolás címkézése, szállítólevelek, csomagolójegyek kiállítása, kiadott áruk elsődleges könyvelése, számlázás, külföldi posta és vasúti áru feladása (származási bizonyítványok, tételes súlyjegyzékek kiállítása, állami visszatérítés igénylése). Ők végezték a munkabér számfejtést, a havi társadalombiztosítással és adózással kapcsolatos teendőket, statisztikai jelentéseket készítettek és részt vettek az éves mérleg elkészítésében, mindemellett belső adatszolgáltatást végeztek (eladás mázsában helyi, budapesti és vidéki csoportosításban). E részleg munkatársa volt a kapus-portás is, aki a kimenő áru- és személyforgalmat ellenőrizte és a későn jövőket,

³⁷⁴ Bornyi, 24–30.

³⁷⁵ Bornyi, 26–29. és 44–45.

valamint hiányzókat jelentette. Ide tartozott a gépjárművezető és az eljáró is, aki helyben, kerékpáron kézbesítette a megrendelt termékeket.

Ez az egység tartotta a kapcsolatot a magyarországi ügynökhálózattal is, mely egy 19 főből álló, a Vidoni család termékeinek üzletlátogatások révén piacot szerző csoport volt. Budapesten két ügynököt, a további városok esetében 1–1 fő megbízottat alkalmaztak. Tevékenységi területük a Balaton és Pest környéke, Szombathely, Kaposvár, Pécs, Székesfehérvár, Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Miskolc, Nyíregyháza, Debrecen, Szolnok, Hatvan, Szeged, Orosháza, Békéscsaba, Nagykanizsa és Győr városokra terjedt ki.³⁷⁶ A cég ügynökei révén ugyanis intenzív üzletlátogatási kapcsolatot tartott fenn partnereivel. Ez a módszer az információszerzés legjobb eszközének bizonyult amellet, hogy a rendeléseket is az ügynököknél lehetett leadni, s az áremelkedésről vagy új cikkek bevezetéséről is ezúton tájékoztatták partnereiket. Emelések előtt vevőik nagyobb mennyiségeket, akár a szokásos többszörösét is rendelhették. A beszáradási veszteség így nem terhelte tovább a gyártó raktárkészletét, az eladók pedig a fogyasztói ár emelésével tartották meg hasznukat.³⁷⁷

A belföldi eladás a főváros és a vidék között fele-fele arányban oszlott meg, utóbbihoz a debreceni, saját hentesüzletük és a helyi értékesítés is hozzátartozott. Legfőbb debreceni törzsvásárlójuk Kontsek Géza fűszer- és csemegekereskedő (Kossuth utca 11.) volt. Mellette fontosabb debreceni partnereik: a Hangya Fogyasztói és Értékesítési Szövetkezet (Rózsa utca 2. és Piac utca 38.) és a Köztisztviselők Fogyasztói és Értékesítési Szövetkezete (Csapó utca 14.). Fűszer- és csemegekereskedések szintén megtalálhatók jelentősebb megrendelőik között: Pávai Ferenc hentesüzlete (Simonffy utca 2/a) és Monoki Nándor csemegekereskedő (Piac utca 30.), valamint Eszterházi húsáru lerakata, mely egyébként felváltva Pick és Herz szalámit is árult, a cég rendszeres vevői voltak.³⁷⁸ Fővárosi vevőik közül Toch és Riba kereskedők mellett név szerint is ismert az Országos Magyar Sajtókamara beszerzési csoportja, mely egy alkalommal 70 rúd szalámit vásárolt.³⁷⁹ (1941-ben Hatósági árjegyzék készült a fővárosban forgalomba kerülő élelmiszerek legmagasabb áráról, mely a Pick és a Vidoni szalámit egy árkategóriába sorolja: a csemegeüzletekben rudanként 7.50 pengőt, szeletelve 7.90 pengőt számolhattak fel értük.)³⁸⁰

³⁷⁶ Bornyi, 29.

³⁷⁷ Tráser, 64–65.

³⁷⁸ Bornyi, 45.

³⁷⁹ MTI „könyomatos” Hírek. Pro Domo (1929–44), 1940. október 7., 1. https://library.hungaricana.hu/hu/view/ProDomo_1940_07_12/?pg=60&layout=s, letöltve: 2015-08-01.

³⁸⁰ MTI „könyomatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948) 1941. október 25., 4–6. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1941_10_2/?pg=132&layout=s, letöltve: 2015-08-01. és *Népszava*, 69. évf., 246. szám, 1941. október 29., 9.

A második szervezeti egység feladatköre a munkásfelvétel megszervezése, lebonyolítása és az anyagbeszerzés mellett az ausztriai és külföldi eladások irányítására és az ottani ügynöki kapcsolatok kezelésére terjedt ki. A Vidoni-gyár ugyanis nagy mennyiségben termelt exportra, az előállított termékek legnagyobb részét külföldre szállította. Az összes szalámitermelés felét exportálták,³⁸¹ melynek nagy része, körülbelül kétharmada Ausztriába került.³⁸² A cég eredményességét és elismertségét jól mutatja, hogy tevékenységükkel a császári és királyi szállítói címet is kiérdemelték.³⁸³

A részleg élén ifj. Giovanni B. Vidoni ágazatvezető állt, aki Debrecenben és Bécsben felváltva tartózkodott. Munkáját Domenico Vidoni segítette, aki bécsi bizományosként a helyi eladások lebonyolításával foglalkozott. Kettejük irányítása alá tartozott tehát az ausztriai ügynökhálózat, mely kilenc főből állt: Bécsben két ügynökük is dolgozott, akik mellett további 7 fő Voralberg-Tirol, Salzburg, Felső-Ausztria, Alsó-Ausztria, Stájerország, Burgenland és Karintia tartományban végzett ügynöki tevékenységet. Hatáskörükbe tartozott az ezen kívül értendő igen kiterjedt, 14 főt számláló nemzetközi ügynökhálózattal történő kapcsolattartás is, mely szintén a Vidoni-termékek széles körű ismertségéről, forgalmazásáról és értékesítéséről tanúskodik. Felvevőpiacaik az eladott áru mennyisége szerinti csökkenő sorrendben a következők voltak: Csehszlovákia, ahol Brno, Kassa, Pozsony és Prága voltak a főbb értékesítési területek, Lengyelország, ahol Varsóban, Krakóban és Lembergben képviseltették magukat, valamint Svájc Zürich, Bern, Genf és Luzern központtal. Olaszországban, hazájukban is értékesítették termékeiket fiumei és trieszti képviselőik révén, továbbá Norvégiában Oslo és Narvik központtal, Franciaországban párizsi, Németországban berlini, drezdai, hamburgi, lipcsei és müncheni,³⁸⁴ Angliában londoni, Svédországban stockholmi, Belgiumban antwerpeni, brüsszeli, oostendei, Hollandiában pedig amszterdami, hágai és rotterdami értékesítési helyszínekkel. Ügynökeik a Vidoni szalámi nagyobb konkurensei kivételével más cégek cikkeivel is kereskedhettek. További felvevőpiacaik, ahová ügynökhálózatuk már nem terjedt ki, exportra viszont szállítottak: Törökországban Konstantinápoly Páparodu nagykereskedő révén, az Amerikai Egyesült Államokban a New York-i „Paprikás Weisz

³⁸¹ *Debrecen iparának története*, 265–66.

³⁸² Ide főként az ún. Culari szalámit szállították, mely marha vakbélbe töltött 12–20 cm átmérőjű, 4–10 kg súlyú szalámi volt. Ez a termék a fővárosi Váci utcai csemegeboltok kínálatában is szerepelt.³⁸² *A város. Közigazgatási, közművelődési és közgazdasági hetilap*. V. évf., 46. szám, 1908. november 14., 1. ill. Szilágyi, 34., valamint *Debrecen története* 4., 14.

³⁸³ Zanini, L., 283., illetve Zanini, L. (1934), 28.

³⁸⁴ Az információt alátámasztja Mezey Jenő 1956-ban írt visszaemlékezése is, mely szerint a Pick, Herz és Vidoni szalámit Münchenben is lehetett kapni. Mezey Jenő emlékei Biharnagybajomról. <http://bajomiemlekeim.nolblog.hu/archives/2009/11/>, letöltve: 2015-08-02.

nagykereskedő” közreműködésével, Kínában Hongkong, angol gyarmaton pedig egy ismeretlen kereskedő útján.³⁸⁵

A harmadik ágazat a szállítások ellenőrzése és a munkásellátás mellett az anyagátvétel és a gyártás folyamatát kezelte, a debreceni ipartelepen tevékenykedő Aloisio Vidoni ágazatvezető irányítása alatt. Mellette Ottorino Vidoni dolgozott az anyagátvétel és a mázsálás felelőseként, valamint hozzá tartozott a termelésirányítás és az áru fűszerezése is. Művezetőként a hentesáru üzemvezető és az öt főből álló hentes segédek tevékenysége mellett a füstölőmester munkáját is ő felügyelte. Ezen a poszton szintén egy családtagot, Marcello De Montét találjuk, akinek munkáját két füstölő munkás támogatta. Mellettük 29 főnyi szalámi kötöző-, 49 fő húscsontozó-, 5 fő ringavágó-, és 13 fő üzemi segédmunkás tevékenykedett a gyárban.³⁸⁶ Szintén a harmadik szervezési egységhez tartozott a főgépész és a lakatos, az asztalos szakmunkás, az üzemi szakácsnő, a konyhaleány, saját hentesüzlet-vezetőjük, egy lóápoló és a kocsis is. A laborvezető, egy szerződöttetett állatorvos, az adminisztráció vezetője és a labor eljárója szintén ehhez a részleghez kötődött, október 15-től március 15-ig voltak szerződöttetve.

5.2 A századfordulótól az I. világháborúig

A század elején a Vidoni gyár 1600 mázsa húst dolgozott fel és 200 mázsa zsírt termelt, mintegy 160 ezer korona értékben 50 munkással.³⁸⁷ A tulajdonosok levelezése információkat tartalmaz arra vonatkozóan, hogy 1906 és 1908 között a különböző vasúti sztrájkok jelentősebb károkat okoztak az üzemnek, mivel nemcsak a termeléshez szükséges nyersanyagok (belek, fűszerek) nem érkeztek meg időben, hanem a késztermék vevőkhöz való továbbítása is késett, mely együtt járhatott az áru minőségének romlásával is. A 20. század első éveiben kezdődő válságot követően azonban az üzemnek sikerült fokoznia termelését. 1907-ben 1200 métermázsa szalámit készített 300 ezer korona értékben, majd a társaság nagyobb összeget fordított gépesítési beruházásra, így 8 lóerős gépe(ke)t is beszerezett, melynek révén szintén növelhette termelékenységét.³⁸⁸ A gépesítéssel a feldolgozott mennyiség négyezer mázsára nőtt, ami a század eleji termelést több mint kétszeresére emelte 45 állandó munkással.³⁸⁹ 1910-ben gyártmányainak értéke már 560 ezer koronát tett ki.

³⁸⁵ Bornyi, 29/a–30. és 46., *Hajdúvármegye*, 258. és MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6.

³⁸⁶ Bornyi, 30.

³⁸⁷ *Debrecen története* 3., 252.

³⁸⁸ *A város. Közigazgatási, közművelődési és közgazdasági hetilap*. V. évf., 46. szám, 1908. november 14., 1.

³⁸⁹ *Debrecen története* 3., 252

A *Honi Ipar* című lap 1910. december 15-i számában Herz Lajos, a Herz Ármin Fiai cég vezetője a hazai szalámigyártás helyzetét elemzi egy terjedelmesebb cikkben *Szalámi-ipar* címmel. Az ekkor gondokkal küzdő iparág egyik legfontosabb problémájaként a hús árának emelkedését említi, ami kedvezőtlenül hat a késztermékek árára, azaz csökkenti a keresletet, luxuscikké téve a korábban széles körben fogyasztott szalámit. Ezen kívül a nyersanyaghiányt jelöli meg akadályozó tényezőként, ami visszaveti a gyárak termelését. Elemzése szerint a budapesti szalámigyárak helyzete volt a legrosszabb, mivel a vidékről beszerzett sertéshús minden mázsája után 4 korona szűrő- és vásárdíjat kellett fizetniük, azonban a szalámiként behozott sertéshús illetékmentesen érkezhettek a fővárosba. Ezek a körülmények egyrészt a vidéki, másrészt az osztrák gyárak fejlődésének kedveztek. A fővárosi hat üzem közül egy emiatt ki is települt Rákospalotára, a legrégebbi gyár pedig, mely az ipart megalakította, megszűntette üzemét ebben az évben — írja a szerző. (A levéltári dokumentumok alapján itt a korábban már ismertetett Dozzi és Del Medico gyárakról esik szó.) Ugyanakkor további problémaként jelentkezett, hogy a szerb kereskedelmi szerződés megkötésével a délvidéken készülő szalámi is behozhatóvá vált az osztrák-magyar vámterületre, ami tovább nehezíthette a belföldön előállított termékek értékesítését. A szerb területről származó szalámi ugyanis mintegy 75%-kal olcsóbb húsból készült, így kelendőbb lehetett a piacon, illetve a hazai gyárakat is áraiknak csökkentésére készíthette. A helyzet megoldását Herz a termelés mérséklésében látta, mivel a gyárakat az el nem adható szalámi miatt nagy veszteség érthette.³⁹⁰ A helyzet a következő évben, 1911-ben sem rendeződött. A korabeli sajtó tudósítása szerint a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének értekezletén a magyar és horvát szalámigyárosok érdekképviselője a magyar szalámiipar sérelmei ügyében járt el, a szerb szalámi beözönlése ellen kért intézkedést. A budapesti gyárosok álláspontját Herz Vilmos, a szegedi Pick Jenő, a debreceni Vidoni és a brassói Hiemsch képviselte. A horvátországi szalámiipari érdekek védelmében Gavrilovics, petrinjai gyáros szólalt fel. Együttesen kívántak felterjesztést intézni a kormányhoz, melyben kéri a szerb szalámi megfelelő hatósági ellenőrzését, továbbá annak a rendeletnek a felfüggesztését, mely a bosnyák sertéshús-behozatalt Magyarországon tiltja, Horvátországban pedig megengedi.³⁹¹ A gyárosok kedvezőtlen helyzetének megoldására tett kísérleteknek azonban hamarosan az első világháború kirobbanása állta útját.

A háború alatt a működő üzemek és a szakmunkások száma egyaránt csökkent, ami a termelés visszaeséséhez vezetett. Ehhez járult még hozzá a nyers- és fűtőanyagok általános

³⁹⁰ *Honi Ipar*, 11. évf., 24. szám, 1910. december 15., 38.; továbbá *Husfeldolgozó ipar* címmel *Honi Ipar*, 12. évf., 24. szám, 1911. december 15. 41.

³⁹¹ *Budapesti Hírlap*, 167. szám, 1911. július 16., 39.

hiánya is, melyek a termelést ellehetetlenítették. Egyedül a hadi megrendelésekben részesülő vállalatok működtetése volt biztosított, akár munkásaik számát is növelhették és nagyobb nyereséget is elkönnyvelhettek. A debreceni üzemek tekintetében elmondható, hogy a Tanácsköztársaság idején a központi vezetés nehezen reagált a sajátos, helyi problémákra. A vállalatok működéséhez a forgótőke biztosítása viszont elengedhetetlen volt, ezért minden gyár köteles volt bevételét folyószámlán elhelyezni, ahonnan mindössze bérre és nyersanyagvásárlásra vehetett ki összegeket. A tőke megléténél viszont a háborús helyzetben nagyobb gondot okozott a nyersanyag biztosítása. A debreceni és az országos fejlődésben egyaránt töréspontot jelentett ez az időszak, melynek következtében az üzemeknek jelentős nehézségekkel kellett szembenéznük.³⁹²

A Vidoni I. világháború alatti működését illetően hiányosak az adatok. A fellelhető korabeli információk azonban a gyár nehéz helyzetét mutatják. A Magyar Általános Hitelbanknál az V. magyar hadikölcsönre Giovanni Vidoni 50 000, a Vidoni Testvérek és Társa cég szintén 50 000 korona értékben³⁹³ jegyzett, a VI. magyar hadikölcsönre a Vidoni Testvérek és Társa 40 000 korona értékben jegyzett.³⁹⁴ A háborús időszak nehézségeit a családi legendáriumban fennmaradt történet is említi, mely szerint a korábban a Práterben végzett tevékenységük segítette ki a családot a bajban. A történet szerint ugyanis 1915-ben az egyik debreceni Vidoninak nagy hasznára váltak a Bécsben töltött évek. Amikor a háború üzleti ügyeit romba döntötte, egy meggondolatlanul kijelentett, Monarchia-ellenesnek titulált mondataért egy kém feljelentette. A szegedi börtönbe, Habsburg-ellenes fogvatartottak közé zárták, ahol nem sok reménye maradhatott a szabadulásra. Az egyik vizsgálóbíró azonban megismerte a vándorárust, aki egykor a Práterben kiszolgált és az említett Vidonit — igen becsületes, jóra való emberként beállítva — a vádak alól felmenttette, ezáltal kiszabadította a fogságból.³⁹⁵ A világháború alatti nehézségekkel kapcsolatban továbbá ismert, hogy a Debrecenben maradt *cav.* Giovanni Vidoninak házi őrizetben kellett maradnia, míg más férfi családtagok bevonultak a seregbe, s ebben az időszakban többen is életüket veszítették.

A cég üzletstratégiájához hozzátartozott a profitbővítő üzleti lehetőségek feltérképezése és alkalmazása, amellet, hogy működésére általánosan jellemző volt a tőkeerő centralizálása, azaz forrásait fő tevékenységük köré igyekeztek csoportosítani. Szükség szerint azonban más befektetéseket is eszközöltek, melyek a gyár termelésének támogatását szintén szolgálhatták. Különösen jellemző volt ez az I. világháború ideje alatt, amikor az infláció miatt a nagy tőkével

³⁹² *Debrecen története* 3., 261–266.

³⁹³ *Pesti Hírlap*, 38. évf., 349. szám, 1916. december 16., 13. és *Pesti Napló*, 67. évf., 347. szám, 1916. december 16., 13.

³⁹⁴ *Pesti Hírlap*, 39. évf., 137. szám, 1917. május 30., 9. és *Pesti Napló*, 68. évf., 137. szám, 1917. május 30., 10.

³⁹⁵ Zanini, L. (1934), 27–28.

rendelkezőknek érdemes volt értékálló befektetési lehetőségeket keresni. Ekkor cav. Giovanni Vidoni Halápon 49 kataszteri hold jó termőtalajú szántót, kaszálót vásárolt és bérbeadás útján hasznosította. Feleségével továbbá közös tulajdonú tanyás birtoka is volt Debrecen határában, melyet vámospércsi Vidonitanya néven említenek a források.³⁹⁶ Az itt található kúriához tartozhatott a halápi földterületük is.³⁹⁷ Az üzem melletti lakóépületen kívül egy Fazekas utcai ház is volt a család birtokában.³⁹⁸

5.3 1919 és 1929 között, az I. világháborútól a gazdasági világválságig

Az első világháború előtti magyar gazdaság az Osztrák-Magyar Monarchia kereteihez igazodott, és a birodalom piac- és nyersanyagviszonyaira épült. 1918-ig ugyanis a birodalom védett piacai álltak a magyar áruk rendelkezésére. Ez a biztos piac, azaz a vámmentes értékesítési lehetőség azonban megszűnt, a háború után új helyzet állt elő a gazdasági életben. A trianoni béketárgyalások után elszenvedett területi veszteségek következtében az ország nyersanyagokból és ipari termékekből behozatalra szorult, mezőgazdasági terményeit pedig megfelelő belső piac hiányában kivitelre kellett bocsátania. A gazdaság szerkezete nagymértékben eltorzult, mivel a nyersanyaglelőhelyek nagyobb részének elvesztése mellett az iparágak termelési kapacitása megmaradt, ráadásul értékesítési lehetőségek nélkül. Egyes szektorokban a túlméretezettség, másoknál a hiány okozott gondot. Ekkor a dualizmusban jól működő élelmiszeripar különböző ágazatai is súlyos gondokkal küzdöttek többek között a kialakult fűtő- és nyersanyaghiány következtében, mely még a hadiszükségleteket kielégítő szektorok termelését is hátráltatta. A gazdasági dezorganizációt a háborút követő forradalmak és a szomszédos államokkal kialakult konfliktusok is súlyosbították.³⁹⁹

Mindemellett azonban a magyar gazdaság megszabadult az osztrák versenytől és védővámok bevezetésére is lehetőség nyílt. Ennek következtében az 1920-as években az iparszerkezet átalakítására volt szükség Magyarországon, melyet az állam gazdasági befolyásának növelésével igyekeztek megvalósítani. Noha a mezőgazdasági termelés értékének visszaszorulásával az ipar lett a fejlődés elsőszerű tényezője, kezdetben csak mérsékelt haladásról beszélhetünk, hiszen az üzemek nyersanyag, gépek és energiaforrás hiányában nem termelhettek a korábbiakhoz hasonló módon. A termelés újraindításához jelentős

³⁹⁶ A Vidonitanya említése: Virágh Zsolt, dr.: Magyar kastélylexikon. Hajdú-Bihar megye kastélyai és kúriái. Fo-Rom Invest, Budapest, 2003. http://www.kastelylexikon.hu/docs/family_hajdu.pdf, letöltve: 2010-11-30.

³⁹⁷ MNL OL Z 19 10/A 52833. 1049–1050. Alföldi Takarékpénztár Debreczenben (1922–1948).

³⁹⁸ MNL OL Z 19. (1922–1948) 10/A 52833., mikrofilm 1049–50 és MNL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámgyár Debrecen. 12189/II-5.

³⁹⁹ Tomka (2018), 61–63.

tőkebefektetésre lett volna szükség, viszont az ország saját felhalmozását az infláció elértéktelenítette, a külső pénzforrások pedig nem álltak már rendelkezésre, mivel Ausztria és Németország vesztes államokként szintén az adósok közé tartoztak.⁴⁰⁰ Az önálló állami léthez meg kellett teremteni a saját valutát. A pengő bevezetése azonban pénzsűkét teremtett, s csak 1927-től, a szanálási válság után történhetett igazi előrelépés. A '20-as évek második felében a megváltozott viszonyokhoz való gyors alkalmazkodás következtében kialakult intenzív fejlődés eredményeképp 1929-re az egy főre eső bruttó hazai termék már mintegy 18%-kal meg is haladta az utolsó békeév értékét. Tomka öt fontos növekedési tényezőt emel ki a folyamatban. Elsőként a már említett strukturális változtatásokat, melyeknek következtében a mezőgazdaság részesedése visszaszorult, a többi ágazat pedig növekedésnek indult. A tőkeintenzitás gyors technológiai fejlődést tett lehetővé elsősorban a nagy hatékonyságú ágazatokban és az infrastruktúra terén, ekkor már nemzetközi források bevonása révén is. A humán tőke az oktatás és egészségügy fejlesztése révén szintén fontos szerepet kapott a fejlődésben. Végül a világgazdasági integráció ténye emelendő ki, mely a hatékonyság növelésében kapott főszerepet szintén az új technológiák elterjedésének ösztönzésével, mely egyben ellensúlyozta a természeti erőforrások hiányát is, támogatva a specializálódást, a tudás és a munkaerő szabadabb áramlását.⁴⁰¹

A korszakban jónéhány regionális gazdasági központ került válságba, Debrecen a trianoni döntést követően kereskedelmi vonzáskörzetének jelentős részét elveszítette,⁴⁰² határszéli várossá vált. Nemcsak nyersanyagbeszerző bázisa szűkült be, hanem közvetítő és helyi kereskedelmének felvevőpiaca is, emiatt a helyi szükségletek kielégítését szolgáló iparágak szintén nem fejlődtek. A problémák a város legjellemzőbb iparágában, az élelmiszeriparban is jelentkeztek elsősorban a krónikus nyersanyaghiány miatt. Így került válságos helyzetbe az István malom és a kenyérgyárak is egyrészt a liszthiány, másrészt a fogyasztás visszaesése miatt. Az ország egyik legnagyobb gyáraként működő debreceni Dohánygyár pedig harmadára csökkentette munkásainak számát.⁴⁰³ A debreceni gazdaság nem rendelkezett annyi tőkeerővel, hogy a válságba került iparágak, mint az élelmiszeripar, olyan ágát alakítsa ki (konzervgyártás), amely fejlődőképes lehetett volna. A háború, majd az infláció idején viszont részben debreceni, másrészt budapesti pénzintézetek vásároltak fel jelentős, helyi üzemeket vagy részvénytöbbséget szereztek egyes cégekben (pl. István malom, Kuczik-szalámigyár stb.), olykor erősebb versenytárs szerezte meg a részvényeket, majd külföldi tőkebeáramlás révén fejlődhetett egy-egy ágazat. A szanálási válság idején mégis számos üzem

⁴⁰⁰ Gunst (2007), 73–83., ill. *Debrecen története 4.*, 13–31.

⁴⁰¹ Tomka (2018), 63–75.

⁴⁰² *Debrecen története 4.*, 116.

⁴⁰³ *Debrecen története 4.*, 14.

kényszerült leállásra, illetve pesti anyaintézet vagy máshol működtetett gyár vette át a termelésüket. A jól működő üzemek szinte mindegyike exportra termelt. Ezzel párhuzamosan 1920 és 1924 között csökkent az iparban dolgozók aránya, a városiasodás üteme pedig lelassult.⁴⁰⁴

A húsfeldolgozó iparágak helyzete szintén nehéz volt az új határok között. A debreceni húsipar fejlődését az országos helyzethez hasonlóan hátrányosan befolyásolta a két világháború között az állatállomány jelentős csökkenése is. A veszteségek mellett a válság másik oka az volt, hogy a Közélelmezési Minisztérium által megszabott csökkentett kontingens miatt kevesebb sertéshúst lehetett feldolgozni, a fehérárukat pedig be kellett szolgáltatni. Az új államok ráadásul több esetben vámokkal és adókkal korlátozták a feléjük irányuló exportot, amely velük szemben a magyar állam részéről is korlátozás alá esett. Ennek megfelelően nem prosperáltak a helyi fogyasztásra termelő húsüzemek, mint a korábban említett Kuczik Gábor utóda Debreczeni Magyar Szalámigyár és Húsáru Rt., mely előtt 1932-re bezárult az osztrák piac, s így csak minimális összegű bevételt tudott felmutatni. Medgyasszay József, dr. Szabó Mihály és Horváth Gábor hentesáruüzeme, valamint Paneth Lajos szalámigyártó üzeme szintén nehéz helyzetben volt. A kisiparos hentesek száma a válság idején csökkent, míg a mészárosoké nőtt, ami arra enged következtetni, hogy a lakosság a kedveltebb sertés helyett az olcsóbb szarvasmarha-hús fogyasztására tért át.⁴⁰⁵

A helyi piacra termelő húsüzemek nehézségeivel szemben a nagyobb, exportra is termelő, külföldön terjeszkedő gyárak vezető szerepe már ebben az időszakban kitűnik. A *Pesti Hírlap* beszámolója 1926-ból a nehéz értékesítési viszonyok között a szalámigyárak nagyarányú nyersanyag-felvásárlásáról tudósít:

„A mai rossz értékesítési viszonyokat megcáfoló nagyobb érdeklődés mellett élősertés- és sertéshúsárlejtést tartott ma délelőtt az állami ménésbirtokok központi vezetősége a földmivelésügyi minisztériumban. Zárt írásbeli ajánlatok útján eladásra került 130 darab 60–70 kilogrammos hússertés a kispéri állami gazdaságból, ugyancsak Kispérről 34 levágott sertés husa szalonna és zsír nélkül, továbbá 700 darab hasított sertés, szintén zsír és szalonna nélkül a mezőhegyesi állami ménésbirtokról... Az első ajánlattevő a Budapesti Husnagyvágó R.-t... A kispéri levágott sertések húsára ajánlatot tett a Schmick Testvérek győri szalámigyár... A Budapesti Husnagyvágó a mezőhegyesi hússokra bizományi ajánlatot tett... A Saborszky Ede cég [ami] a kispéri süldőkért 16.500 koronás élősúly árat kínált.

Már majdnem lezárták az árlejtési aktus jegyzőkönyvét, amikor az utolsó pillanatban berobogott négy szalámigyáros, pecsétes nagy ajánlatot lobogtatva kezében. A szalámigyárosok zárt ajánlatai a következő adatokat tartalmazták: Vidoni Testvérek a 200 mezőhegyesi mangalica húsára kilónként 20.500 koronát, Dozzi József szalámigyáros ugyanezekért csak 19.500 koronás árat kínál, amíg a Herz Armin és Fia cég 19.800 koronát ajánl. Mindezt azonban megtetézi Pick szegedi szalámigyáros, aki személyesen jött fel erre az alkalomra és 20.500 koronás árat

⁴⁰⁴ *Debrecen története* 4., 100.

⁴⁰⁵ *Debrecen története* 4., 13–34.

hajlandó adni az egyik mezőhegyesi ötszázás falkáért. Mójában van nagyobb árat fizetni, mert... nem kell messze szállítania. Hajlandó a messzebb fekvő kisbéri sertéshusokat is megvenni, azonban ezekért már csak 18.000 koronás árat kínál. Herz a kisbéri húsokért 19.100, Dozzi szalámigyáros ellenben csak 18.500 koronás árat kínál. Mindegyik szalámigyáros kiköti, hogy vagy csak a forgalmi adót, vagy csupán a bélyegilletéket fizeti, de a kettőt nem... az értékesítési viszonyok a budapesti sertéspiac túltömöttsége mellett rendkívül nehezek. A sertéshús exportja, mely tavaly ilyenkor Németország felé nagyon élénk volt, most teljesen stagnál. A szalámigyárok is csökkentett üzemmel dolgoznak a tavalyival szemben... A végeredményt félkettő tájban hirdette ki, mely szerint Pick, Vidoni, Schmick szalámigyárosok és Saborszky nagykereskedő ajánlatait fogadta el a földmivelésügyi minisztérium. Ilyenformán sikerült az összes felkínált készleteket eladni, ami a mai rendkívül nyomott viszonyok mellett mégis jelentős eredménynek mondható.”⁴⁰⁶

A gyártás háború alatti szüneteltetését követő újraindításakor, azaz 1921-ben a Vidoni-gyár még nem tartozott a legjelentősebb üzemek közé.⁴⁰⁷ Az országosan jelentkező visszaesés ellensúlyozása érdekében ekkor a meglévő nyersanyagokra épülő, korszerű húsipar megteremtése lehetett az elsődleges cél. Az új vámrendszer, amelyet 1925. január 1-jén léptettek életbe, a háború előttinél magasabb vámvédelmet biztosított a gazdaságnak, elsősorban a könnyű- és élelmiszeriparnak. A debreceni helyzetet valamelyest javította, hogy az ipartestületbe tömörült 250 hentes 1923-as kérelme révén részlegesen engedélyezték a hentesáru-kivitelét. A kamara elnöksége támogatta a Vidoni szalámigyár kérését is, amely a termelési kontingens növelésére irányult.⁴⁰⁸ Ez a gazdáknak és a húsiparosoknak a sertéskiviteli tilalom miatt jelentett volna könnyebbséget, azaz egy felvásárló potenciált, emellett a fogyasztóknak is érdeke volt, hogy a kérelem mellé álljanak, mivel ezáltal a szalonna és zsír piaci ára is csökkent volna. Érvelésüket többek között azzal igyekeztek alátámasztani, hogy ha egy gyár nem éri el békebeli termelési kapacitását, az rossz fényt vethet az iparfejlesztő törekvések eredményességére. A kivitel végül 1928-ban indulhatott meg.⁴⁰⁹

A Vidoni cég életében további változásokat hozott a világháborús időszakban elhunyt családtagok és utódaik helyzetének rendezése: 1915. december 13-án elhunyt Giovanni B. Vidoni⁴¹⁰, 1917. szeptember 5-én pedig Eugenio Vidoni.⁴¹¹ A két volt cégtulajdonos hagyatéki

⁴⁰⁶ *Pesti Hírlap*, 48. évf., 292. szám, 1926. december 22., 18.

⁴⁰⁷ Tráser, 64.

⁴⁰⁸ MNL HBML IX. 201/b. I. 194/1923.

⁴⁰⁹ Tráser, 65.

⁴¹⁰ MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028 148/1926. 148/1928/8. Kivonat a hagyatéki tárgyalás jegyzőkönyvéből: 1927. december 9. Örökösök: Gyermeke: néhai Vidoni Mihály után ennek gyermeke Vidoni János, özvegy Raffaelli Hugóné Vidoni Olivia, Vidoni Italicó arternai lakosok, valamint végrendeleti örököse Vidoni B. János, Debrecen, Domb utca 5. szám alatti lakos. Özvegye Rizotti Cristina Olivia, Artegná.

⁴¹¹ MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028. 148/1927/6., valamint 148/1928/9. Kivonat hagyatéki tárgyalás jegyzőkönyvéből. 68 éves korában hunyt el a via Sornico 48. szám alatt. Végrendelet nélkül halt meg továbbá Vidoni Sergius, arternai lakos és Bécsben Vidoni János. Jenő után örököl gyermeke Vidoni Alajos (Debrecen, Domb utca 5., néhai Vidoni János (III. örökhagyó), Vidoni Guido, Artegná, néhai Vidoni Sergius (II. örökhagyó), Vidoniné Vidoni Mária, Buia, Siardiné Vidoni Ida, Artegná, Masareániné Vidoni Adél, Gemona. II. örökhagyó után édes testvére Vidoni Alajos, Vidoni Guido, Vidoniné Vidoni Mária, Siardiné Vidoni Ida, Masareániné Vidoni

tárgyalását a debreceni királyi járásbíróságnál 1927 decemberében zárták le, melynek alapján cégjegyzékbe vették az elhunytak törlését, valamint Giovanni Vidoni kilépését. Helyette ifjabb Giovanni Vidoni-t jegyzik be, aki így kéthatod résznyi tulajdonjoggal bírt. 1928. május 18-án Giovanni Battista Vidoni törlését, szeptember 12-én Guido bejegyzését, ifjabb Giovanni esetében az ifjabb megjelölés törlését végzik el a cégjegyzékben.⁴¹² Ekkor három kiskorú családtag részére 12 ezer 600 osztrák schillinget helyeznek el a debreceni gyámpénztárban. Ezek közül a két fiú nagykorúságának első hat hónapjában dönthet majd a cégbe való belépésről.

5.3.1 Vidoni & Co., Himberg (1926–1941)

„Bécsben a korábban meglévő egyéb gyárak mellett a háborút követően majdnem minden magyar szalámigyár nyitott fiálékát hozzájuk tartozó kiegészítéseként.”⁴¹³ — írja Rinaldo Vidoni korábban említett cikkében. Hasonlóan tehát a piacvezető nagy gyárakhoz, a fivérek 1926-ban egy újabb üzemet hoztak létre a Bécs melletti Himbergben, amely a debreceni üzem hazai pozíciójához hasonlóan vezető szerepet töltött be az osztrák szalámiiparban.⁴¹⁴ A gyár és a kereskedés ügyeinek intézését és vezetését a cég az itt élő családtagok, Domenico, Onorio, Guido és Rinaldo Vidoni segítségével oldotta meg. A bécsi és debreceni cégtagok élénk levelezést folytattak egymás között, valamint a szülői házzal.

Hasonlóan a Pick és Herz gyárhoz, valószínűleg a kiviteli probléma megoldásának lehetősége, illetve a felvevőpiac egy részének közelsége motiválhatta az újabb üzemalapítást. Az itt működő négy magyar gyár mellett a helyszín kiválasztásában nagy szerepet játszott, hogy Himberg közvetlen vasúti összeköttetésben volt Béccsel, melynek révén az alapanyagok és a késztermékek szállítása könnyen kivitelezhető volt. A gyárépület megvásárlásával kapcsolatban annyi ismert, hogy az épület eladásáról Domenico Vidoni győzött meg egy korábbi himbergi szalámigyárost. Így ezt a régi szalámigyárat modern üzemmé alakítva „Vidoni & Co.” néven kezdhették meg a termelést. A létesítmény meglehetősen nagy, mintegy 4.000 m² területen helyezkedett el. A gyárban és a cég különböző lerakataiban átlagosan több mint háromszáz munkás dolgozott gyártási időnyben, azaz az év hat hónapjában. Ezeknek egy

Adél és néhai Vidoni János (III. örökhagyó). III. örökhagyó után gyermeke Vidoni Jenő, Vidoni Giovanni Battista és Vidoni Katalin, kiskorúak. Az örökhagyó özvegye Gössner Magdaléna, Bécs.

⁴¹² Vidoni János, udinei lakos egy 1926. október 5-én, Triesztben kelt levél alapján kéri része átadását fiának, aki debreceni lakos. MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028 148/1926. és 148/1938, június 17/19., továbbá *Központi Értesítő*, 53. évf., 45. szám, 1928. november 8., 939.

⁴¹³ Vidoni, 132–133. (ford. Blaskó Barbara)

⁴¹⁴ *Hajdúvármegye*, 258.

részét az év másik felében is foglalkoztatták, amikor a szalámi érlelésénél, szárításánál, valamint az eladásnál teljesítettek szolgálatot.⁴¹⁵

Csoportkép a himbergi üzem mellett, 1931 tele⁴¹⁶

Az üzemben alkalmazott technológia és az előállított minőség nem okozott összeférhetlenséget a többi gyártóval, elsősorban abból kifolyólag, hogy azok a kevésbé tehetős rétegeket szolgálták ki. Mivel az új gyárat igen előrehaladott technikával alakították ki, sikerült a debreceni üzemhez hasonló mennyiségű szalámit előállítania úgy, hogy a 120 munkással ellentétben itt eleinte csak 80 főt foglalkoztattak. Érdekesség, hogy termelésének alapanyagául Magyarországról szerzett be élő mangalica sertéseket;⁴¹⁷ a Pick és a Herz cégekkel ellentétben tehát a Vidoni nem yorkshire-i húst használt az előállításához, annak magas víztartalma miatt.⁴¹⁸ Anna Maria Marini visszaemlékezése szerint Himbergben paprikás szalonnát, leveskockát és szappant is gyártottak. A szalonna és a szappan a szalámigyártó tevékenység melléktermékeként létrejött termékkategóriának tekinthető, melyeknek gyártását debreceni üzemükben is említettük. Hasonló indok vezetett azonban a leveskocka gyártásához is, felhasználva a szalámikészítésre alkalmatlan húsokat. Néhány évnyi termelés után azonban a termék előállítására specializálódott gyárak konkurenciája miatt felhagytak ezzel a

⁴¹⁵ Blasoni, 16.

⁴¹⁶ A második sorban, jobbról az ötödik Guido Vidoni, az adatszolgáltató nagyapja látható. Fénykép Francesco Palmieri, udinei lakos tulajdonában.

⁴¹⁷ *Debrecen története 4.*, 16.

⁴¹⁸ Kálnási 3., 121.

tevékenységgel. Ezt követően ezeknek a cégeknek árusították a szalámi készítéséhez fel nem használható alapanyagokat.⁴¹⁹

Az üzem 1940-ig működött, amikor a szalámit a háborús időszakban élvezeti, sőt luxuscikknek nyilvánították, majd az ipartelepét bezárták.⁴²⁰ A háború folyományaként a bécsi Vidoni-érdekeltségek a bécsújhelyi raktárakkal együtt szovjet fennhatóság alá kerültek, a gyár minden felszerelése elpusztult, az épület jelentős mértékben megrongálódott, 1945-ben a katonaság teljesen kifosztotta. Az üzem, mivel Bécs területének nyugati részén helyezkedett el, egészen 1955-ig szovjet ellenőrzés alatt maradt. Ekkor a család visszakarta az épületet, mely már igen kevés értéket képviselt. Az eladásából származó összeget viszont nem tarthatták meg. Hazatérve Onorio Bolognába költözött, ahol a továbbiakban kereskedelmi tevékenységet végzett.⁴²¹

A család, illetve a Vidoni márkajelzés az osztrák területen nagy tiszteletnek örvendett, nevük szinte egybeforrt a szalámi fogalmával. Már érkezésükkor kitapétázták a várost plakátjaikkal, melyek a Vidoni szalámit reklámozták, s noha csak a legtehetősebbek engedhették meg maguknak az általuk gyártott szalámit, termékeiket sokan megismerték és megszerették. Mind a cég, illetve a családtagok, mind termékeik ismertségét alátámasztja a következő történet, mely szerint szalámijuk egy alkalommal Domenico Vidoni feleségét, a morva származású Camillát segítette ki nehéz helyzetéből, aki egy olasszal kötött házassága miatt az állam ellenségévé vált. Míg férje az Osztrák–Magyar Monarchia ellen hadat viselő seregben teljesítette kötelességét, őt bécsi lakhelyükön letartóztatták. Mivel sógra a Monarchia seregének egyik tábornoka volt, közbenjárt az érdekében, így kiszabadulhatott a börtönből. Anna Maria Marini — Domenico és Camilla fiának, Onorio Vidoni feleségének — visszaemlékezése szerint⁴²² az ott töltött idő alatt Camillának sikerült kiváltságos bánásmódot kieszközölnie börtönőreitől, felajánlva fizetségként az ízletes Vidoni szalámit.

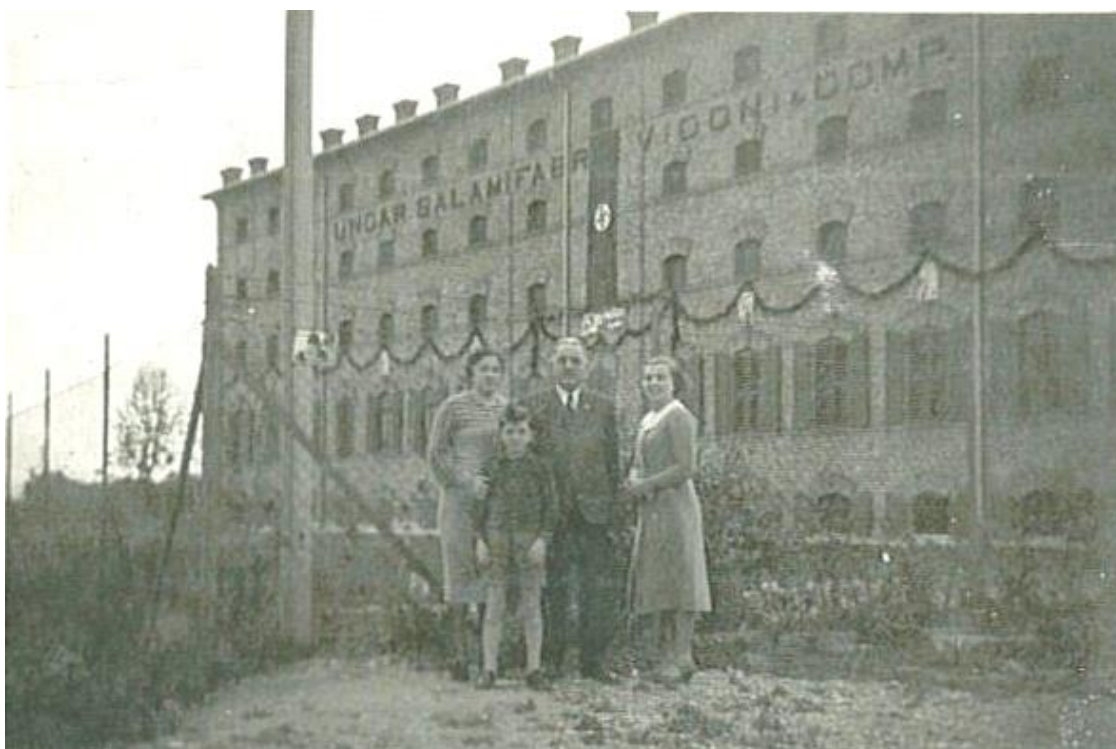
Elismertségüket hasonlóképpen jelzi, hogy az osztrák fővárosban a mai napig létezik egy üzlet, melynek alapítóját barátság fűzte a családhoz, ezért tiszteletükre a Vidoni nevet választotta cégjelzésül.

⁴¹⁹ Gubiani (2010), 63–72.

⁴²⁰ Blasoni, 16.

⁴²¹ Gubiani (2017), 112.

⁴²² Gubiani (2010), 62.

Guido Vidoni és felesége, Giovanna gyermekeikkel, Marióval és Gianninával a himbergi szalámigyár előtt

Guido Vidoni és családja⁴²³

⁴²³ Fényképek Francesco Palmieri, udinei lakos tulajdonában.

5.4 A világgazdasági válság és az 1930-as évek

A magyar gyáripari termelés 1924 és 1929 között jelentősen emelkedett, s az 1929–1933-as világgazdasági válság előestéjén már felülmúlta a háború előtti szintet. Az új helyzetben túlméretezett, nyersanyagbázisának és piacainak nagy részét elvesztett élelmiszeripar részesedése a gyáripari termelésből azonban csökkent. 1931-től az országban is súlyos válság alakult ki, ám a pénzügyi rendszer viszonylag kisebb áldozatokkal túljutott a nehézségeken. Az ipari termelés 19,8%-kal esett vissza.⁴²⁴ Az 1930-as évek közepétől ismét fellendülés kezdődött a magyar gazdaságban, viszont az gyártás értéke csak 1937-ben haladta meg először az 1929-es szintet.

Az 1929 és 1933 közötti világválság Debrecenben további évekkel gyarapodott főként a város mezőgazdasági jellegének, és az erre épülő ipari termelésnek köszönhetően. Ekkor az ipari keresők száma tovább csökkent (1934-ig 55%-kal) és a kisipar növelhette meg arányát.⁴²⁵ A mezőgazdasági jellegű népesség vásárlóereje is csökkent, hiszen az 1929-es fagykár és az 1934–35-ös aszály miatt nehéz helyzetbe került. Ebből kifolyólag a kereskedelem is gyengült. Mivel a város üzemei nagy részben még mindig a helyi szükségletek kielégítésére termeltek, fejlődésük ebben a helyzetben különös módon nehéz volt. A helyzet súlyosságát jól szemlélteti, hogy az összes szünetelő magyar gyár 4%-a volt Debrecenben, miközben a termelésből a város üzemei egyébként mindösszesen 1,1%-ban részesedtek. Debrecen gyáripara esetében az 1930-as években a világgazdasági válság éveikhez képest minimális növekedés, 1914-hez viszonyítva a munkások létszámának még mindig jelentős csökkenése mutatható ki. Míg az élelmiszeriparban 1930-ban a gyáripari dolgozók 24, 1938-ban már csak 22,61%-a dolgozott az országos 13,5 és 13,4%-os adatok mellett. Ezek az adatok is szemléltetik Debrecen iparának sajátos szerkezetét. Az exportcentrikus termelést folytató Vidoni munkásainak száma, mely ebben az időszakban 100 fő körül mozgott, jól mutatja Debrecen gazdaságában elfoglalt helyét, hiszen az 1930-ra 4071-re csökkent üzemek közül mindössze 1% volt az egynél több munkást alkalmazó vállalkozások száma. A '30-as években ugyanis mindössze két alkalmazott jutott egy-egy városi üzemre, a 39 gyári jellegű iparvállalatból csak 8 alkalmazott 100 főnél nagyobb létszámú munkaerőt (köztük a Vidoni), az 500 és 700 főnél többet alkalmazók körébe pedig csak egy-egy gyár tartozott.⁴²⁶

A Magyar Nemzeti Bank, amely 1924-től központi jegybankként a hitelállomány szétosztása felett is rendelkezett, hitelinformációk révén szerzett tudomást a kérelmezők

⁴²⁴ Tomka (2018), 67.

⁴²⁵ *Debrecen története 4.*, 103.

⁴²⁶ *Debrecen története 4.*, 30–32.

vagyoni helyzetéről. A debreceni fiókinformációi⁴²⁷ a Vidoni cég tiszta vagyonát 1936-ban már 686 ezer pengőre becsülik, nem számolva a Vidoni & Co. himbergi gyárát. Az 1931-es bankzárlatig a cég fiókjukkal állt összeköttetésben, s állandó 5–800 ezer pengős nyílt hitel állt rendelkezésére, majd a bankzárlatot követően az Alföldi Takarékpénztárnál vezették nagy összegű betétjüket.⁴²⁸ Hitelt csak a gyártási időnyben vettek igénybe, ezért a gyár kedvező megítélés alá esett pénzügyi körökben. A kimutatás szerint, összeszámolva a vállalat készpénzét, árukészletét, folyószámláját, valamint a rendelkezésére álló kocsik, lovak és autók értékét, 1937-re az üzem vagyona 782 ezer pengőre emelkedett, amihez még a himbergi fiókgár is hozzájárult 236 ezer pengő értékkel. A jelentés szerint a gyár 1936. március 31-i mérlege adóügyi okokból csak 10 ezer pengő nyereséget mutatott ki, de valójában sokkal jobb volt az üzleti eredménye.⁴²⁹ A cég tiszta nyeresége évente körülbelül 150 ezer pengő volt a mintegy 200 ezer pengő részesedési alap és a 100 ezer pengőnyi összeget kitevő adó levonása után. Bevételi számlájuk a Postatakarékpénztárnál, Budapesten volt, a külföldi megrendelők pedig a Magyar Nemzeti Bankon keresztül egyenlítették ki számláikat. A cég által igénybevett hitelekéről váltót bocsátottak ki, melyet kezes nélkül háromhavi lejáratra is elfogadtak, kintlévőségük 100 ezer pengőig terjedt 30–45 napos lejáratral. Árubeszerzéseiket készpénzzel egyenlítették ki, ilyen célra naponta 5–20 ezer pengőt vettek fel az Alföldi Takarékpénztárból, fővárosi szállítóikat is innen fizették ki. A munkabéreket általában boltjuk bevétele fedezte, éves bérkiszámításuk 80–100 ezer forintba volt tehető.⁴³⁰

A Vidoni gyár a piac egyik stabilabb vállalataként tehát a gazdasági világválság idején is aktív maradt, a család második generációjának irányítása alatt előkelő helyet foglalt el a hazai szalámigyárak sorában, működésének tetőpontján a hazai szalámi-előállításnak körülbelül 20%-át adta.⁴³¹ Ezzel az eredménnyel a világválságot követően, a harmadik helyet foglalta el a Pick és Herz gyárak mellett, amelyek a magyarországi szalámigyártásból arányaiban 40–40%-ban részesedtek.⁴³² A fontosabb üzemek között említhető még a korábban ismertetett Dozzi mellett a Magyar Szalámigyár Rt. és a Czinner, valamint a Pickből kiváló Alföldi gyár is, jóval kisebb részesedéssel. Pozícióját megerősítve 1931-ben a Vidoni kartellszerződésre lépett a Pick, Herz és Dozzi gyárakkal, melynek révén megállapodást kötöttek a piaci árszabályozásról, valamint több technikai újítást is bevezettek. Az árut ezentúl színes címkézéssel és

⁴²⁷ MNL OL Z 19. 17.d. 6.t. MNB hitelinformációi (1924–44), 1936. december 31.

⁴²⁸ MNL OL Z58 252. cs.

⁴²⁹ *Debrecen története 4.*, 47. és 114.; MNL OL Z 19. 17. d. 6. t.

⁴³⁰ Bornyi, 27.

⁴³¹ *Debrecen iparának története*, 265–66., *A magyar élelmiszeripar története*, 314.

⁴³² A Czinner-gyár a Pick érdekkörébe került. *Szeged története 4.*, http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_4/pages/005_az_ipar.htm, letöltve: 2015-08-02.; Tráser, 64. A gyár igazgatója Del Medico Jób Antal volt, Jób János és Del Medico Anna fia.; Tráser, 64. és BFL IV. 1411. b. 18296/1917.

csomagolással látták el. Innentől kezdve minden idény kezdetén hosszas vita előzte meg a feltételek rögzítését.⁴³³ Az 1933 októberében kötött megállapodásuk jól jellemezte a monopólium célját: eldöntötték, hogy az új szezont november 6. napja előtt nem kezdik meg és e napon is csak az a gyár indulhat, amelynek készletei nem érik el a 300 mázsát. Megegyeztek, hogy a húspiacon közösen lépnek fel, többé nem licitálnak egymásra, rögzítették az árakat és az emelhetőség mértékét is. Közös megállapodásra jutottak a munkásokkal való bánásmód és a bérezés kérdésében is. Ugyanakkor Pick Jenő és a Vidoni gyár között nézeteltérés támadt a Vidoni említett munkaerő-toborzási tevékenysége miatt, mivel utóbbi a szegedi gyár érdekkörébe tartozó munkások között is toborzott (a külföldiek munkavállalására vonatkozó megszorító intézkedések miatt), ami Pick szerint ellentétes volt a kartellben meghatározott szabályokkal. További ellentétek bontakoztak ki Pick és a másik három gyár között, mivel előbbi bevezette a 'diétás szalámi' elnevezést, mely névvel a kevésbé fűszerezett termékeit jelölte meg. A Herz, Dozzi és Vidoni ezért pert indított a szabadalmi bíróságon a szegedi kereskedelmi és iparkamaránál bejegyzett elnevezés miatt és kérték a védjegy törlését. A bíróság ezt el is rendelte, majd Pick fellebbezése ellenére a Kúria is jogerőre emelte a szabadalmi bíróság döntését, azzal az indoklással, hogy az áru minőségének megjelölésére törvény szerint kizárólagos jogot senki sem szerezhethet.⁴³⁴

1936-tól, hogy a konkurens cégekkel lépést tarthassanak, csemegeáruk gyártásával bővítették áruik körét.⁴³⁵ Piaci előnyük megtartására jó példa, hogy amikor a Herz nyersanyaghiánnyal küzdött, a Vidoni készségesen kisegítette néhány vagon áruval, ám ezt a mennyiséget közvetítőként, pesti napi árparitásos alapon továbbította a Herz részére. Tehát az eladó velük volt közvetlen kapcsolatban, így a konkurencia nem törhetett be a területükre, az árkülönbségről pedig (mely a beszerzési és eladási ár eltéréséből adódott) a Herz szintén nem szerezhethetett tudomást a Vidoniak szállítóitól.⁴³⁶ A nyelvi különbözőség szintén hasznosnak bizonyult az üzleti tárgyalások során, levelezésükből ugyanis kitűnik, hogy néhány kereskedő több alkalommal is kifogásolta, hogy egymás között anyanyelvükön (friuli) beszélnek, kétségben hagyva őket valódi szándékukat illetően.

⁴³³ Hegyi, 223.

⁴³⁴ Mann–Sipos, 24. továbbá MTI „könyvatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948), 1937. december 3., 20. *Tilos a „diétás szalámi” elnevezés.* <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start>, letöltve: 2015-08-01.

⁴³⁵ A források Stréberl Lajos békéscsabai/gyulai, gróf Pongrácz, Nagy és Echner gyulai, Böde debreceni, Poels pápai, Schnéberger soproni gyárát emelik ki: Bornyi, 21., Szilágyi, 34–35. és Mann–Sipos, 24.

⁴³⁶ Bornyi, 25.

5.4.1 Marketingtevékenység

Termékeik, ezek között is legfőbb árucikkük, a külföldi piacra szánt magas minőségű téliszalámi kelendőségének fenntartása alapvető jelentőségű volt a cég sikerének szempontjából. Ennek biztosítására egyik jól bevált módszerük az évente egy alkalommal meghirdetett rejtvénypályázat volt, melyet ügynökeik rendeztek azokban a városokban, ahol szolgálatukat teljesítették. A kereskedők útján terjesztett rejtvényt megfejtő fogyasztók közt vélt sorsolás alapján egy rúd szalámit osztottak ki. A nyertes pályázók elmesélhették szerencséjüket ismerőseik körében, így a Vidoni-szalámit egyre többen ismerhették meg.

Vevőközpontú szemléletüket, jó üzleti érzéküket tükrözi, hogy a nagykereskedések 30 napos hitelén túl további 2–4% engedményt is kaptak tőlük, mivel ők látták el a kiskereskedői hálózatot is.⁴³⁷ Az elégedetlen vásárlónak mindig igazat adtak, s első osztályú áruval kárpótolták. A panasz általában a darabszám-súly eltéréséből adódott. A reklamáció határideje nyolc nap volt, melyet rugalmasan kezeltek, az egyes esetekről Vidoni Ottorino döntött. A problémás eseteket követően a legközelebbi szállítmányhoz „Vigyázat!” megjegyzést fűztek és kiemelt gondossággal kezelték a csomagot.⁴³⁸ Amellett, hogy vásárlóikat minőségi termékeiknek és vevőorientált magatartásuknak köszönhetően maguk mellett tudhatták, az eladásokat figyelemfelkeltő reklámokkal igyekeztek tovább növelni. Az üzletlátogatások alkalmával, illetve esetleg megrendelésekhez csomagolva partnereiknek számolócédulákat, címkéket és más reklámanyagot, szórólapot, reklámtáskát is ajándékoztak, melyen a céget, illetve a Vidoni szalámit megjelenítő ábrázolást helyeztek el.⁴³⁹

Az eladások növekedését szolgálták szemléletes plakátjaik is. Egyik, Bécsben is megjelent reklámplakátjukon három rúd piros-fehér színű szalaggal átkötött félbevágott szalámi látható, mely a három Vidoni fivért jelképezte, a színösszeállítás pedig nemzetiségükre, illetve gyártmányuk származási helyére is utalhatott. További plakátjaikon, noha különböző módon, szintén a Vidoni szalámi ábrázolása kerül előtérbe. A fellelhető kisnyomtatványok alapján felirataik egyszerűek, a márkanévet, azaz a fivérek vezetéknevét és Debrecen megnevezését tartalmazzák. A különböző ábrázolásokon megfigyelhető több, korábban ismertetett elem: a szalámikötözés módja, az 1930-as években bevezetett körcímkézés, továbbá a keverőteknő vagy a munkás sorszámát jelző plomba és a kartoncímke is.

⁴³⁷ Bornyi, 26.

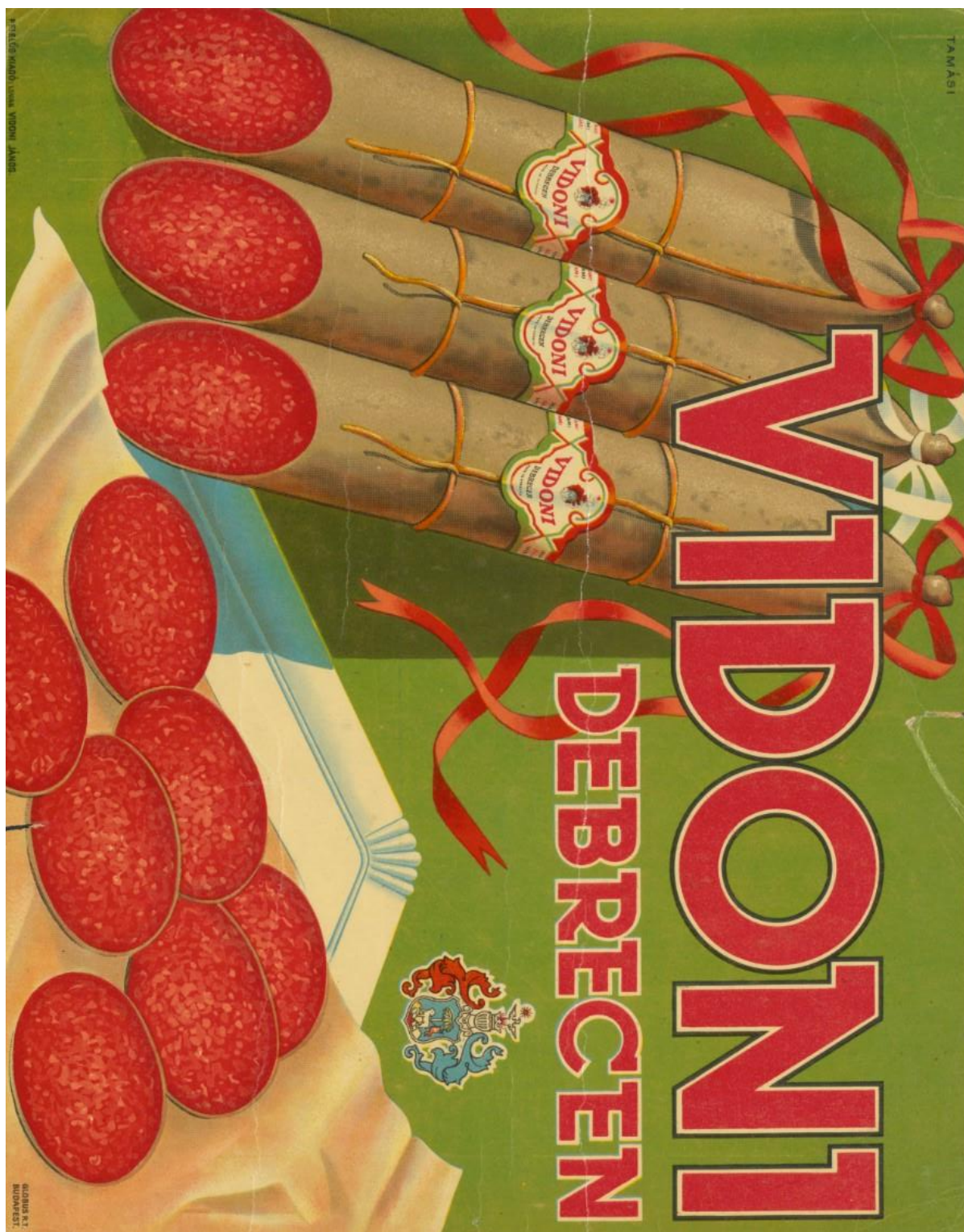
⁴³⁸ Bornyi, 44/a

⁴³⁹ Lásd: MELLÉKLET: 13. tábla.

Vidoni reklámlakát (1928)⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 1928/A/5

Vidoni reklámplakát Debrecen címerével (1937)⁴⁴¹

⁴⁴¹ Forrás: Országos Széchényi Könyvtár, Kisnyomtatványtár, 196/1937. A további reklámagyagokat lásd: MELLÉKLET: 12–13. tábla.

A vásárlók meggyőzésének másik formája esetében a szöveges megfogalmazás nagyobb hangsúlyt kapott, korabeli hirdetésményeik között ugyanis reklámszöveg is fennmaradt: „Vidoni szalámi világmárka. Kirándulásokon, és háztartásokban nélkülözhetetlen. Minden jobb csemege és hentesüzletben kapható, kérje mindenütt” vagy „Kérjen kizárólag Vidoni szalámit. Debreceni gyártmány.”⁴⁴² A vásárlókat megszólító sorok mellett olvasható a „Nincsen párja a Vidoni szaláminak”⁴⁴³ egyszerű megállapítást tartalmazó felirat is. Az említett rejtvény-pályázathoz köthet a következő reklámszöveg, mely ingyenes termék ígéretével igyekszik meggyőzni a vásárlókat: „Vidoni Testvérek és Társuk szalámigyára Debrecen Ia téli szalámigyártmánya felülmulhatatlan. A gyár ajándéka hetenkint egy rúd Ia téli szalámi.”⁴⁴⁴

Kevésbé a reklám, mint a működés biztosítása céljából feladott, az előző fejezetben (a nyersanyagbeszerzés módjainak leírásánál) már ismertetett hirdetéseiket, felhívásaikat szintén különféle újságokban, szakmai lapokban adták közre. Ilyen, közvetett hírverést kelthetett azonban a nagykereskedők által feladott egy-egy hirdetés is: „Viszonteladóknak mindenkor gyári napi árban ajánlok Herz, Dozzi, Pick, Részvény és Vidoni szalámit. Toch, Király utca 2. szám. Vidéki rendelések utánvétellel. Eladás nagyban és kicsinyben.”⁴⁴⁵ Ugyanezen kereskedés egy másik reklámja: „A legjobb minőségű téliszalámigyarak gyártmányai, mint pl.: Herz és Vidoni stb. mindenkor a legolcsóbb napi árban kaphatók!...” továbbá egy másik kereskedő sorai: „Vidoni szalámi és húсарu minőségben vezet. Budapesti képviselő: Riba István VIII., Szentkirályi-u. 29. Tel: 132-998.”

Az írásban közölt hirdetések mellett a cég termékeinek népszerűsítésében nagy szerepe volt a személyes megjelenést igénylő rendezvényeknek, ipari kiállításoknak és árumintavásároknak is. A gyár ennek megfelelően több alkalommal, a fellelhető források alapján 1923-ban,⁴⁴⁶ majd 1932-ben is részt vett a Tavaszi Árumintavásáron, melyet a bel- és külföldi látogatók egyaránt nagy számban kerestek fel. A *Budapesti Hírlap* kiemeli a résztvevők közül a Vidoni céget, melyről az alábbiakat írja: „A «Vidoni» név alatt forgalomba hozott tiszta sertéshusból készült szalámi egyike az ország legszebb és legizletesebb minőségű s ugy bel-, mint külföldön igen megkedveltetett árujának.”⁴⁴⁷ 1933. szeptember 3–8. között megszervezték az első Tiszántúli Ipari Kiállítást és Vásárt (TIKÁV) is 200 kereskedő és iparos részvételével,

⁴⁴² *Tiszántúli Ipar és Kereskedelem*, 1926. év 47. szám, 4. és 1927. december 17. 11.; *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, I. évf. 1. szám, 1927. szeptember, 7., továbbá Smidt Nándor és veje hirdetése (Budapest, VIII., Gólya utca 22.)

⁴⁴³ *Budapesti Hírlap*, 52. évf. 101. szám, 1932. május 8. 20.

⁴⁴⁴ *Budapesti Hírlap*, 49. évf. 161. szám, 1929. július 19. 13.; 49. évf. 166. szám, 1929. július 25. 16.; 49. évfolyam 195. szám, 1929. augusztus 30. 12.

⁴⁴⁵ *Pesti Hírlap*, 49. évf. 152. sz., 1927. július 8., 13.

⁴⁴⁶ Vidoni Testvérek és Társuk, szalámigyárosok, Debrecen (103. fülke). *Budapesti XIV. Árumintavásár*, 1923. május 19-28. katalógusa.

⁴⁴⁷ *Budapesti Hírlap*, 43. évf. 114. szám, 1923. május 23. 5.

melynek 40 ezer látogatója volt. Az esemény lehetőséget teremtett akár külföldi érdeklődőkkel történő üzletkötésre is. A rendezvény sikerének köszönhetően a következő évben már 394 iparos vett rajta részt.⁴⁴⁸ A Békésmegyei Közlöny beszámolója szerint a cég az 1938-as rendezvényen is jelen volt.⁴⁴⁹ A Vidoni fivérek 1934-ben a Debreceni Ipari és Kereskedelmi Kiállításon és Áruminta Vásáron is szerepeltek szalámijukkal, ahol „az ország első gyárosai” között állítottak ki és érdekes pavilonjukkal keltettek feltűnést.⁴⁵⁰ A fejezet végén látható, 1930-as években készített fényképen ezen vagy egy ehhez hasonló eseményen való részvételük került megörökítésre. 1938-ban kiállítással szerepeltek a Budapesti Nemzetközi Vásáron is, ahol a kormányzó a Stühmer, Meinel és Törley mellett látogatásával tüntette ki a Vidoni-pavilont is.⁴⁵¹ Részvételükről a sajtóban rövid tudósítás is megjelent:

„Vidoni testvérek és társuk cég Debrecen. A kiállítás egyik látványossága a Vidoni-pavillon, mely szakkörökben is közfeltűnést keltett. A Vidoni-cég hentesáru, világhírű szalámija, szalonnái és felvágottjai külföldre is exportáltak. A cég által készített «Vidoni-szalámi» világmárka, melyet külföldön épp úgy fogyasztanak, mint itthon. Őfelmúltósága, a kormányzó úr kíséretével sokáig időzött ezen impozáns pavillon előtt és megszólítással tüntette ki lovag Vidoni János és Vidoni Jenő dr. cégtulajonosokat és legnagyobb meglepedésének adott kifejezést a látottak felett.”⁴⁵²

Nemzetközi kiállításokon történő részvételükről a források nem tesznek említést, ám az egyik számlájukon szereplő érmen (felirata: *République Française – Musée du Travail et de la Mutualité, Paris*) és a nyomtatványon feltüntetett feliratnak köszönhetően megállapítható szereplésük egy 1907-ben rendezett párizsi rendezvényen, ahol a „legfőbb kitüntetést” érdemelték ki.

Az 1907-es párizsi díjérem oldalai⁴⁵³

⁴⁴⁸ *Debrecen története 4.*, 44.

⁴⁴⁹ *Békésmegyei Közlöny*, 65. évf., 185. szám, 1938. augusztus 18., 3.

⁴⁵⁰ Guthy, 9–14.

⁴⁵¹ MTI „könyomatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948), 1938. április 29., 12. A Budapesti Nemzetközi Vásár megnyitása. <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start>, letöltve: 2015-08-01.

⁴⁵² *Budapesti Hírlap*, 58. évf., 97. szám, 1938. május 1., 22.

⁴⁵³ Lásd: MELLÉKLET: 18. tábla. Az érem sorozat egy darabja megtalálható: <https://fr.numiscorner.com/products/musee-du-travail-et-de-la-mutualite-medaille>, letöltve: 2020-07-31.

Vidoni pavilon az 1930-as években⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ Forrás: Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény és Fotótára, Debrecen, 3813/19.

5.5 Működés a II. világháború idején

A világháború előtt kialakított hadigazdálkodás következtében megváltoztak a konjunkturális viszonyok: növekedtek az állami beruházások és megrendelések összegei, ezzel javult a foglalkoztatottság, aminek eredményeképpen a piac is bővülni kezdett. Az ország 1941-es hadbalépésével azonban újabb változások kezdődtek meg, ekkor ugyanis megnőtt a korlátozó intézkedések száma, állami beavatkozástól függött a nyersanyag, a hitel és az energia elosztása is. Mivel a kereslet jóval meghaladta a kínálatot, jegyrendszert vezettek be a legalapvetőbb árucikkekre. 1941-et követően már csak a hadiágazatok mutattak fejlődést.

A debreceni húsipari üzemek közül a Vidoni stabilan működött szemben a kisebb üzemekkel, például a Kuczik-féle húsüzemmel. Újabb vállalkozások jöttek viszont létre, így az 1933-as 176-ról 1940-ig 239 főre emelkedett a húsipari kisműhely-tulajdonosok száma. A meglévő üzemek egy részét pedig különböző gépekkel szerelték fel, mint például Horváth Gábor cége és Bóde Gyula Húsipari és Kereskedelmi Kft.-je esetében, amelyek a Vidonihoz hasonlóan exportra is termeltek. 1938-tól azonban megállt a fejlődés, a beszerzés ugyanis nehezült, mivel megindult az állami félsertés-export a német piacra, s bár 1939-től a külföldi felvevőpiacok lemorzsolódtak, Németország készárura továbbra is felvevőképes volt. A hadigazdálkodás diktálta árak mellett azonban nem volt érdek a termelés fokozása, s a német márka valutaárfolyama is esett. A Svájcba szállított árukért nem svájci frankot, hanem pengőt írtak jóvá a cégek részére a Nemzeti Bank útján, napi tőzsdei árfolyamon. A belföldi fogyasztás is stagnált egyrészt az áremelkedés, másrészt a hadseregnek szállítandó mennyiség növekedése miatt.⁴⁵⁵

A Vidoni Testvérek ettől az időszaktól kezdve a versenyképesség fenntartásának érdekében önköltségi áron vagy akár veszteségesen is értékesítették egyes csemegeáruikat, melyek a gyár termelésnek körülbelül 5%-át tették ki. Kalkulációjuk szerint ráfizetéses volt az előállítás a háborús áruellátás miatt a finom felvágottnak (1939. szeptember 3-i adat), a csemege szalonnának (1940. március 4-i adat), a száraz és szalámi kolbásznak (1940. április 8-i adat), önköltségi áron értékesítették a paprikás szalonnát (1946. október 19-i adat) és a vadászkolbászt (1946 november) is. 1939 januárjában a Vidoni üzemet második légtalmi csoportba sorolták, valamint légtalmi terv kidolgozását rendelték el cav. Giovanni Vidoni vezetésével. A kinevezéseknél feltétel volt, hogy légtalmi parancsnok csak személyes légvédelmi szolgálatra kötelezett vagy önkéntes, katonai szolgálatban nem álló magyar állampolgár, keresztény és 24. életévét betöltött személy lehet, akinek kinevezése visszavonásig

⁴⁵⁵ *Debrecen története 4.*, 44–53.

érvényes. Ekkor a posztot Arnold Miklós 32 éves, római katolikus, magyar állampolgár, gyári tisztviselő töltötte be, helyettesei Vidoni Ottorino 45 éves római katolikus, olasz állampolgár és Ca(n)doni Vilmos 51 éves római katolikus, olasz állampolgár, szalámi szakmunkás lettek. Utóbbi személy esetében a tulajdonosok kérték, hogy a nem magyar állampolgárságtól tekintsenek el, mivel nem volt egyéb alkalmazottjuk, aki a feltételeknek megfelelt volna.⁴⁵⁶ Ennek alapján az eskütételre a polgármester előtt 1943-ban került sor. Ekkor az üzem háború, illetve légvédelmi készültség okán csak annyi személyt foglalkoztathatott, amennyi részére óvóhely rendelkezésre állt a gyár területén.⁴⁵⁷ A felmérés alapján összesen mintegy 200 személy volt elhelyezhető az óvóhelyen (450 m³ alapterületű pince), több mint a gyárban általában tartózkodók létszáma, így a rendelkezés nem korlátozta a termelési kapacitást.

A fentebb említett dokumentum már jelzi a gyár nehéz helyzetét, amit tovább súlyosbított, hogy 1941-ben a Magyar Királyi Közellátási Minisztérium szeptember 5-én kelt rendeletével betiltotta a magyarországi szalámigyártást. A Vidoni-gyár működését munkaerő- és nyersanyaghiány miatt felfüggesztették, ugyanebben az évben a gyárat hadiüzemmé nyilvánították, aminek következtében 40–45 főnyi munkás kapott mentesítést a katonai szolgálat alól, hogy itt láthasson el feladatokat.⁴⁵⁸ A gyártás szüneteltetése alatt a cég tőkéjének megőrzése és gyarapítása céljából Jasztrabszky-Lónyai Sándor korábbi Újfehértó körül elterülő uradalmának micskepusztai, 1000 holdas gazdaságát vették haszonbérbe, ahol intenzív gazdálkodást folytattak. Ezt a tevékenységet egy bizonyos Gebhart nevű intéző haszonrészesedési alapon kezelte, a gazdálkodást pedig 1944-es elhurcolásáig Kelemen István felügyelte. Bizalmasuk Szilágyi Mihály volt, aki eredetileg kötőmunkásként dolgozott a gyárban, majd 1947-ig, az uradalom felosztásáig felügyelt az említett birtokon.⁴⁵⁹ A II. világháború alatt elszenvedett kár és termelési nehézségek miatt 1942-ben Giovanni Vidoni kérelmet adott be sör- és bornagykereskedés folytatására,⁴⁶⁰ s iparendély kiadását kérte.⁴⁶¹ A miniszteri biztos augusztus 3-i felterjesztésében támogatta a kérelem jogosságát, a magyar gyáripar egyik legnagyobb üzemének, az ország egyik legjelentékenyebb szalámigyárának nevezve a Vidonit, amely külföldön is elismerést szerzett. A kérelmező kedvező megítéléséhez hozzájárult, hogy felszabadult üzleti tőkéjét bor- és sörkereskedelembé akarta fektetni, tehát továbbra is a magyar gazdaságban akarta tartani. Giovanni Vidoni mellett

⁴⁵⁶ 1940 augusztusában a légtalmi terv végrehajtását felfüggesztették, s csak 1942. november 15-én rendelték el újra. MNL HBML IV. B. 1406/b. 1942. november 12.

⁴⁵⁷ MNL HBML IV. B. 1406/b. 1939. június 9.

⁴⁵⁸ Bornyi, 22–23.

⁴⁵⁹ Korábban Jasztrabszky-Lónyai Sándor uradalma. MNL OL Z 41 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen, Bornyi, 24.

⁴⁶⁰ MNL HBML VII. 4/d. 96. d.; MNL HBML IX. 851/e 98 k. (1902–1943) 36688. és 37464/1942. augusztus.

⁴⁶¹ MNL HBML IX. 851/e 98. k. 581/1942 lovag Vidoni János bor és sörkereskedő, 1942. augusztus 24.

szólt, hogy ekkor már negyven éve élt Debrecenben, harminc éve pedig a szalámigyár társtulajdonosaként tevékenykedett. A kérelem pozitív elbírálását nemzetgazdasági érdekek tartván, a javaslat alapján az iparendélyt kiadták. Az Alföldi Takarékpénztár, amely a gyár pénzügyeit 1931 óta kezelte, 200 ezer pengő forgótőkéjéhez 400 ezer pengő hitellel állt rendelkezésére, ezzel biztosítva a vállalkozót feltétlen bizalmáról. Az új cég társtagjaiként Giovanni Battista és Aloisio Vidoni szalámigyárosokat nevezik meg a dokumentumok. A kereskedés behozatali és kiviteli tevékenységgel egyaránt foglalkozni kívánt, a megvalósulással kapcsolatban azonban nem maradtak fenn információk. A *Központi Értesítő* névjegyzéke mindenesetre 1942-ben Giovanni Vidonit bor- és sörnagykereskedőként említi.⁴⁶² A vállalkozás el nem indulásának, illetve sikertelenségének mutatója lehet, hogy Giovanni Vidoni 1945-ben iparindítási hitelt igényelt, melyet baromfifeldolgozás céljára kívánt felhasználni a gyárban rendelkezésre álló hűtőháza felhasználásával és az így feldolgozott árut forgalomba hozni.⁴⁶³ Valószínűleg ez a terv sem került megvalósításra, melyre a cég és a család nehéz anyagi körülményei adhatnak magyarázatot.

1944-ben ugyanis a Honvédelmi Minisztérium rendeletére, honvédelmi célokra dolgozott fel nyersanyagokat, amikor 1944. szeptember 15-én bombatalálat érte, mely a gyártelep mintegy harmadát elpusztította: a műhely használhatatlanná vált (benne berendezések, gépek, szerszámok, nyersanyagok és csomagolásuk, 2500 ládára leszabott faanyaggal), a hűtőhelyiség és a garázs leégett, a gépház és egyéb épületek megrongálódtak. Az üzem teljesítőképessége 33%-kal csökkent. Egyes források a kárt 25%-ra, 30–35 ezer forintba becsülik.⁴⁶⁴ Más adatok az épületkárt 30, a gépi berendezések kárát 10%-ra teszik.⁴⁶⁵ Pataky József miniszteri tanácsos felmérése alapján azonban az 1938-as árakat alapul véve épületkára 108 ezer pengő, a felszerelésben, gépekben keletkezett kár pedig 60 ezer pengőre volt tehető. Megállapítja továbbá, hogy 1944 augusztusában a személy- majd a tehergépkocsijukat is igénybe vette a honvédség, s a hadművelet alatt a bombázásnál épen maradt ablaküvegek 90%-a is megsemmisült. Két lovas szekerüket, hintójukat és könnyű kocsijukat az átvonuló csapatok vették igénybe.⁴⁶⁶

Az üzemet szeptember 4-ig a szovjet katonaság használta, ennek idején a nyersanyagot illetően a céget 15 ezer pengős kár érte, továbbá a gépi berendezések is megrongálódtak. A

⁴⁶² MNL HBML IX. 851/e 98 k. 1688/942/292. és *Központi Értesítő*, 67. évf. 2. félév, 1942., 79. és 67. évf., 41. szám, 1942. október 8., 1909.

⁴⁶³ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen.12189/II-5.

⁴⁶⁴ MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 6.; *Debrecen iparának története*, 265–266.

⁴⁶⁵ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189-I-30.

⁴⁶⁶ MNL HBML XXIV. 301/a 2. cs. Kimutatások Pataky József miniszteri tanácsos gyárlátogatásairól.

katonaságnak saját alapanyagból gyártottak kolbászféléket és a Közellátásügyi Hivatal útján sertésfeldolgozást végeztek a jóvátételi szállításokra is. Ezáltal a békeévek teljesítésének mindössze 10%-át hozták, elsősorban a kialakult nyersanyaghiány miatt. 1944 novemberétől átmenetileg szünetelt a gyártás, de a szovjet katonaság részére még készítettek felvágottat egészen 1945 tavaszáig.⁴⁶⁷

Ekkor a három tulajdonos közül már csak kettő volt jelen, egyikük elmenekült. Helyzetüket folyamatosan próbálták rendezni, melyre hitelfelvétellel nyílt lehetőségük. Iparindítási hitel előterjesztésüket 1945 őszén nyújtották be háborús épületkárok helyreállítására, s 5 millió pengőt vettek fel a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól két éves időtartamra, melyért az Alföldi takarékpénztár vállalta a kezességet. Fedezetként emellett a gyáringatlant ajánlották fel.⁴⁶⁸ A váltókötelezettek lovag Giovanni Vidoni, Aloisio Vidoni és Giovanni B. Vidoni voltak. Mellettük szólt, hogy a cég már 60 éve működött Debrecenben, s bár már többször kaptak átmeneti, nyílt gyártási hitelt, — utolsó alkalommal 1944 januárjában — kötelezettségeiknek mindig időben eleget tettek. Más pénzügyi intézettel egészen 1948. december 31-ig nem álltak összeköttetésben.

Miután a szovjet hadsereg ismét átengedte a gyárat a cégnek, alkalom kínálkozott visszatérni a korábbi tevékenységéhez. A megszavazott hitel mellé már 1945-ben sürgős tetőfedési munkálatok elvégzésének indokával további 5 millió pengő hosszú lejáratú kölcsönt kértek, fedezetként az ipartelep és az árut megjelölve. 1,5 milliót tetőfedő munkákra, 3 milliót kőműves és ácsmunkákra, 500 ezer pengőt pedig bádogos munkákra kívántak fordítani. A többlethitelt ezen kívül az anyagárak és munkabérek nagyarányú emelkedésével magyarázták, továbbá, hogy saját tőkéjük nincsen. Indoklásuk szerint ipartelepük rendbehozatala országos érdek, mert egy olyan iparág fenntartásáról van szó, amelyet a mezőgazdaság lát el nyersanyaggal és a vállalat gyártmánya az ellátást szolgálja, s mivel a kért hitelnél kisebb összeggel a gyárat nem lehetett üzembe állítani, kérelmüket támogatták. Biztosítékul a cég üzemi anyagkészlete, továbbá a tervezett fokozatos értékesítés révén befolyt jövedelem szolgált. Fedezetként a gyárépület és három melléképülete (becsült értéke 30 000 000 pengő), ennek értékes gépi berendezése és 150 m² alapterületű hűtőháza került megjelölésre, melynek lekötését a bank tisztviselőjének személyes látogatásakor Vidoni Jenő felajánlotta.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Bornyi, 23.

⁴⁶⁸ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189-I-3. és 5.

⁴⁶⁹ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189/II-2-5., valamint 12189-I-30.

A cég működésének helyzetéről tájékoztat a Vidoni Testvérek 1945-ben, a Kerületi Iparfelügyelőséghez írt levele is.⁴⁷⁰ Noha az 1943–1944-es idényben előállított áru értéke kb. 1 300 000 pengőt tett ki (33 800 kg vadászkolbász, 100 330 kg szalámi, 11 500 kg füstölt hús és kb. 2 000 kg zsír), az 1944–1945-ös évben az üzemi kapacitás nyersanyaghiány miatt csak kis mértékben volt kihasználva, emiatt meglévő árukészlete nem volt. A jótételi szállításokban közvetlenül és közvetetten is részt vett, a MÁV-nak is szállított. Ebben az évben termelőképesége a háború előtti termelés 50%-át érte el, így télen hústartósítással, füstöléssel, sózással foglalkoztak, melynek jó része nyáron, a mezőgazdasági munkások élelmezését szolgálta. A honvédség részére szalámit készítettek, melyhez a nyersanyagot a Honvédelmi Miniszter biztosította.⁴⁷¹

Békeidőben, téli szezonban 90–100 vagon fejlábas sertést dolgoztak fel, az 1946. évi állapot szerint ennek kb. 40%-ára lett volna képes a gyár. Ennek megfelelően jelezték, hogy a téli idényben, novembertől márciusig napi 10 mázsa szalámit és egész évben napi 2–3 mázsa vadászkolbászt tudnának gyártani, amihez megfelelő mennyiségű marhahúst kérnek biztosítani. A paprika és a borspótló a napi piacon lenne beszerezhető, míg a só és fát a hatóság biztosíthatná. A belek beszerzésének problémáját a vágások révén oldanák meg. A gyártási tevékenység megvalósításához nyersanyagot, az Alföldi Takarékpénztárban lévő pénzhez való hozzáférést, szakmunkásokat, órabér-megállapítást- és rögzítést kérnek, a nyersanyag és készáru szállításához kocsira és lovakra jelezték igényüket. A régi termelés helyreállításához szükségeltetett továbbá az üzemi helyiségek visszavétele a szovjet katonáktól és a megrongálódott épületrészek rendbe hozása, valamint a berendezések és felszerelés pótlása.⁴⁷²

Az infláció idején azonban megszűnt a termelés, mely csak 1946 őszén indult meg újra. Ekkor összesen mintegy 80 fő dolgozott az üzemben, de forgótőke hiányában két hónap múlva ismét leállt a termelés. Ezt követően az Alföldi Takarékpénztár — mint a cég hitelezője — gondnokot nevezett ki Vidoniék mellé, akit a cég fizetett és a bank ezután már csak a gondnok által javasolt költségeket finanszírozta. Ekkor az előállítás mennyisége jelentősen csökkent, s a *Néplap* beszámolója szerint 50 munkást el is bocsátottak.⁴⁷³ A termelési folyamatokkal kapcsolatos tevékenységeken kívül az értékesítéshez is a gondnok hozzájárulása volt szükséges.⁴⁷⁴

⁴⁷⁰ MNL HBML XXIV. 301/a 1. 201–400. Kimutatás a debreceni iparfelügyelői kerülethez tartozó és nyilvántartott gyári jellegű és erőgép nélkül, de legalább 20 munkást foglalkoztató üzemben lévő ipartelepekről, 1945. május 12.

⁴⁷¹ MNL HBML XXIV. 301/a 2. cs. Kimutatások Pataky József miniszteri tanácsos gyárlátogatásairól.

⁴⁷² Kimutatás részletezi a rendelkezésre álló eszközöket. MNL HBML XXIV. 301/a 1. 201–400. Kimutatás a debreceni iparfelügyelői kerülethez tartozó és nyilvántartott gyári jellegű és erőgép nélkül, de legalább 20 munkást foglalkoztató üzemben lévő ipartelepekről, 1945. május 12.

⁴⁷³ *Néplap*, 42. szám, 1947. február 19., 2.

⁴⁷⁴ Bornyi, 23.

5.5.1 A cég megszűnése

A cég vagyonának alapját ingatlanok és berendezések adták, ám a háborús károk és a hiperinfláció miatt csaknem egész tőkéjét elvesztette, ráadásul a tulajdonosok 1947-ben a vagyondézsma-kötelesek listáján is szerepeltek (Giovanni Vidoni, Domb utca 4., Giovanni B. Vidoni, Domb utca 10.),⁴⁷⁵ így nagyarányú termelésnövekedésre és beruházásra ebben az időszakban nem voltak képesek. Forgótőkéjük egy része, melyet a korábban említett mezőgazdasági ingatlanba fektettek elveszett, másik része az infláció miatt semmisült meg. Az 1947–1948-as szezonban az üzemépület sürgős tatarozásra és javításra szorult, főképpen azért, mert békebeli kapacitásának 65%-át kívánta elérni. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1947. október 17-én a bombakárt szenvedett épület és gépház helyreállítására 40 ezer forint hitelt biztosított,⁴⁷⁶ ám ez a költségeknek csak kis részét fedezte. Ugyanekkor tárgyalásokat kezdtek a Magyar Általános Hitelbankkal, a gyár intézeti érdekeltségi körbe vonásáról, mivel a javítás és az üzemképessé-tétel jelentős tőkét kívánt és hosszabb időt vett igénybe, amit egyszerű hitelfelvétellel nem lehetett rendezni.⁴⁷⁷ A fennmaradt banki dokumentáció szerint korábban többször is történt kísérlet a jól prosperáló vállalat érdekkörükbe vonására, de a bank ilyen irányú törekvései mindig meghiúsultak. A tulajdonosok ezúttal a megegyezésre törekedtek; egy új részvénytársaság létrehozásához a gyárteleppel, az Intézet pedig ennek értékével megegyező összeggel kívánt hozzájárulni, 600 ezer Ft-os alaptőkével, 50–50%-os arányú igazgatósági tagsággal és részvénymegosztással.⁴⁷⁸

A Magyar Általános Hitelbankhoz írt levelük mellékleteként a gyárosok még termelési tervet készítettek az 1947–1948-as szalámigyártási időnyre. A tervek szerint 1947 novemberének közepétől 1948. március 15-ig 21 vagon sertéshúst dolgoznának fel, 50–60 munkást alkalmazva, megélhetésüket biztosítva.⁴⁷⁹ A termelés folyamatának ábrázolására, hónapokra lebontott táblázatban szemléltették a feldolgozandó hús mennyiségét vagonban, a tőkeszükségletet 8 forintos húsár mellett, valamint a készáru mennyiségét mázsában. A nyersanyagellátást élősertés-vásárlással kívánták megoldani. Az első hónapban nagyobb tőkeszükségletet irányoztak elő, amíg a megtermelt fehéráru értékesítésre sor nem kerül, és az ebből befolyó összeget fel nem tudják használni felvásárlásra, befektetésként. Végeredményben a 21 vagon hús feldolgozásához 1 300 000–1 400 000 Ft forgótőkét igényeltek, amennyiben a

⁴⁷⁵ *Néplap*, 273 szám, 1947. december 1., 6.

⁴⁷⁶ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 1289/IV-2.

⁴⁷⁷ *Debrecen iparának története*, 265–66.

⁴⁷⁸ MNL OL Z58 3. 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 3.

⁴⁷⁹ A nyersanyag- és tőkehiány miatti szüneteltetést követő 1947-es újraindítást említi: *Debrecen iparának története*, 265–66.

novemberben legyártott téliszalámi január elejétől sikeresen piacra kerülne. A február-márciusi húsvásárlások ennek ellenértékéből lettek volna megvalósíthatók. A munkabéreket és szociális terheket a társaság a melléktermékek értékesítéséből kívánta finanszírozni. Ilyen mennyiségű hús feldolgozása azonban az üzem 1947-es csökkent kapacitásának is csak 60%-át használta volna ki. Optimális kihasználtság mellett a termelt mennyiség 30 vagonig volt emelhető, a készáru értékesítése pedig 1948. július 15-éig lett volna lebonyolítható. A Vidoni Testvérek és Társuk 1947. december 12-én kelt levele alapján tehát céljuk az üzem újjáépítése és a termelés megindítása volt, hivatkozva az előző idényre, amikor már sikerült termelőképessé tenni a gyárat, viszont a megfelelő feltételek hiányában csak kis mennyiségben gyártottak. Mindemmellett a cég beszámolója szerint

„a szalámi békebeli minőségével az összes hazai gyárak közül a legjobb eladási árat értük el és a legnagyobb elismerést érdemeltük ki a svájci piacon. Ezen erkölcsi siker lehetővé tette számunkra, hogy az Országos Tervhivatal támogatását kiérdemeljük, miáltal az üzemet ebben az évben már annyira rendbehoztuk, hogy régi kapacitásának 2/3-ig kihasználható.”⁴⁸⁰

A Gazdasági Főtanács 1947. november 19-én kelt határozata hozzájárult, hogy a téliszalámi-ipar 40 vagon téliszalámit belső, 20 vagon külső fogyasztásra gyártson. Ezt követően minőségi feltételek figyelembevételével kijelölte azon téliszalámigyárakat, melyek gyártásra és a forgalomba hozatalra engedélyt kaphattak, továbbá megszabta a gyártási mennyiséget és az engedélyezett hitel mértékét. Felülvizsgálta a gyárak önköltségszámításait, megállapította a lefölözés mértékét és kidolgozta a belföldi és külföldi forgalom arányát, melynek révén biztosítható lehetett a folyamatos húsellátás. A hitelben részesülő cégek kötelesek voltak a meghatározott kontingens keretében a gyártási és exportteljesítést végrehajtani. A Vidonitól elvárt gyártási mennyiség 550 mázsa volt, melyből az export kötelezettség 300 mázsára terjedt ki,⁴⁸¹ amely mintegy 400.000 forint értékű deviza termelését eredményezhette.

A Gazdasági Főtanács azonban csak 750 ezer forint hitelt engedélyezett a nyersanyagra költendő 1.300.000 forint helyett, mely a kiadásokat nem fedezhette. A már rendelkezésre álló magántőke, nyers- és segédanyagok és a munkabérek beszámításával is szükség lett volna további 400 ezer forint hitelre, melyhez a Vidoni Testvérek támogatást kértek a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól.

„Nagyon kérjük a t. Igazgatóságot, legyen mostani legnehezebb helyzetünkben segítségünkre azon törekvésünkben, hogy vállalatunkat, amely Tiszántul legnagyobb husüzeme, újból megindíthassuk, ami úgy hisszük nem csupán cégünk érdeke, hanem nemzetgazdasági és nem utolsósorban szociális érdek is, mert hiszen ezáltal a hosszú idő óta munkanélkül élő 60-70 husipari családnak is megélhetést tudnánk biztosítani.

⁴⁸⁰ MNL OL Z58 1155. t. 252. cs. 1947. szeptember 3.

⁴⁸¹ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár, Debrecen. VI-6.

Cégünk több mint 60 esztendőös tisztos üzleti multtal rendelkezik és több mint egynegyed százados kellemes üzleti kapcsolat van t. Intézettel az Alföldi Takarékpénztár Debrecenben r.t.-on keresztül, amely idő alatt sok százezer Pengő betétet tartottunk minden évben tavasztól ősziig folyamatosan az Intézetnél.

Az az óhajtásunk, hogy ismét betétesek lehessünk, de ezt csak akkor válthatjuk valóra, ha t. Igazgatóság mostani nehéz helyzetünkben megértő és jóindulatu támogatásával segítségünkre siet.⁴⁸²

A hiányzó tőke pótlására 1947. december 1-jén Giovanni Vidoni Csegő Jánosnak, a Commerzbank igazgatójának írt levelében kért pénzügyi segítséget a háborús- és bombakárok következtében kialakult válságos helyzet miatt. Az 1947. december 4-i, dr. Vidoni Jenővel (fiával) történt megbeszélés alapján végül 640 ezer forint hiteligénylést nyújtanak be, melyből a Magyar Nemzeti Bank 450 ezer forintot engedélyezett az Alföldi Takarékpénztár kezessége mellett.

A háború utáni újjáépítési törekvések keretében 1947-ben az élelmiszer- és húsipar helyreállítását tűzve ki célul, a közellátás javítására a Vidoni szalámigyár termelésének újraindítását is célul tűzték ki. Szász miniszteri biztos debreceni tartózkodása alatt a szakszervezetben tartott beszédében kitért arra, hogy a 3 éves terv keretében a kormány programja a Vidoni Szalámigyár „újboldi életre hívása és megindítása” és további munkaalkalmak teremtése. Célja a hazai fogyasztás kielégítése mellett, hogy az export révén valuta-beáramlás induljon meg.⁴⁸³ Viszont a környező területek mezőgazdasága még nem állt készen a nagyüzemi feldolgozáshoz szükséges vágóállat-mennyiség biztosítására, ezért az üzem Budapestről, vasúton szállított hússal egészítette ki nyersanyagkészleteit. A Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége Szalámiipari Szakosztálya ugyanis a Vidoni céget már január folyamán exporthitelkerettel látta el, melyből az üzem 20%-ban részesedett, tehát 200 000 Ft hitelkeret illette meg.⁴⁸⁴ Bár a cégtagok kérték az exportkötelezettség alóli felmentésüket, 1947 májusában a Tárcaközi Hitelvéleményező Bizottság ezt elutasította. Júniusban egy bázeli bizományosuk a várt 70 helyett csak 50 ezer svájci frankot utalt át számlájukra, mely három váltójukból így csak kettőt fedezett, így a deviza-beszolgáltatási kötelezettségnek nem tehettek teljes mértékben eleget.⁴⁸⁵

Az Anna Maria Marini tulajdonában fennmaradt levelezés tanulságai szerint 1948-ban további gondot okozott a cégnek egyéb adóságaik visszafizetése is. Még 1929 márciusában

⁴⁸² MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. VII-4., 1948 jan 5.

⁴⁸³ MNL OL Z 58 252. cs. Feljegyzés és levelezés a vállalat hitelbanki érdekkörbe vonása ügyében, 1947.

⁴⁸⁴ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189-III-4, 5, 6.

⁴⁸⁵ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. 12189/II., Vidoni Szalámigyár, III-9.

kértek ugyanis kölcsön 135 ezer pengőt, majd 1937-ben 50 ezer pengőt a bécsi Domenico Vidonitól, mellyel egészen 1948-ig adóssai maradtak. Ekkor a hitelező egy Morossi nevű udinei ügyvéd útján igyekezett behajtani kintlévőségeit. A szovjetek érkezése után csak Giovanni Battista és Adolfo maradt Debrecenben, akik 1948. október 18-i válaszukban nehézségeikkel igyekeztek magyarázni a késedelmet, mivel az üzem már 1942-től kezdve nem működött megfelelően a nyersanyaghiány miatt. Hogy megmentse a tőkéjüket az inflációtól, mintegy félmillió pengőt fektettek egy 1000 holdas földterületet bérbe véve (itt feltehetően a korábban említett micskepusztai területre utalnak). A háború folyamán a birtok tönkrement, ráadásul az új agrártörvény (ti. az 1945-ös földreformtörvény) rendelkezései is érintették. 1946-ban a minisztériumhoz fordultak azonnali kártérítésért, 1948-ig azonban nem jártak eredménnyel. Ekkor felmerült Domenico Vidoni gyárban való részesedésének kérdése is, de ezt a cégtagok ellenezték, s a gyártelep értéktelenségére hivatkoztak. Morossi — 1949. június 21-i levele szerint — a gyár értékének 24%-ában állapította meg az adósságot. (Egy 1949. március 12-i jelentés alapján, mely a budapesti olasz követséghez és a római kincstárhoz egyaránt eljutott, a szalámigyárnak 1943. szeptember 8-án 206 540 dollár, 1947. január 28-án 166 000 dollár értéket tulajdonítottak.) Végül 1949. október 30-án született meg az egyezség Domenico, valamint a cég akkori tulajdonosai között, amely szerint a tartozást az államosítást követő várható kártérítésből, az olasz kormánytól származó bevételből fizetik vissza.⁴⁸⁶

1948. március elején ugyanis az üzemet államosították, a vállalat élére az Iparügyi Minisztérium új vezetőt, munkásigazgatót jelölt ki Kovács Kálmán⁴⁸⁷ személyében, akit azonban rövid időn belül fel is mentettek.⁴⁸⁸ A *Néplap* beszámolója alapján Kovács Kálmán, Nagy István és Nyitrai Ferenc munkásigazgatók Szabó István országgyűlési képviselőnek számoltak be a gyár aktuális helyzetéről. Eszerint a tulajdonosok („Mussolini által kitüntetett vezetők”) nem kívánták az üzemet munkáskézre adni, annak ellenére, hogy azt állami pénzen hozták rendbe, emiatt a gyárat őriztetni kell. A beszámoló szerint az üzleti könyvekből pénzügyi kihágások is megállapíthatók, ugyanis a nyersanyagbeszerzést Korom Gyula hentesnek adták ki a megtakarítás érdekében. Olasz állampolgárokként tiltakoztak az államosítás ellen, s ezt a tényt erősítvén szavazóigazolványt kértek a konzulátuson az olasz szavazásra.⁴⁸⁹ Bornyi leírása, illetve a fellelhető anyakönyvi bejegyzések alapján is megfelelően alátámasztható, hogy olasz állampolgárságukat magyarországi tartózkodásuk alatt is megtartották. A felhasznált állami pénz igénybevételeivel kapcsolatban, a korábbiakban a hitelfelvetelek tényét már említettük. Ezen kívül a Földművelésügyi Minisztérium Agrárpolitikai Ügyosztályának 1948. március 10-

⁴⁸⁶ Gubiani (2017), 105–108.

⁴⁸⁷ Lakhelye: Budapest, XIV. ker., Novi Bazár tér 1. MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028 148/1926. 148/1948/21.

⁴⁸⁸ MNL HBML VII. 4/d. 96 d. 20028 148/1926. 148/1948 jan. 9./22. az iparügyi miniszter felmentése.

⁴⁸⁹ *Néplap*, 83. szám, 1948. április 11., 3.

i tájékoztatója szerint a mezőgazdasági ipar fejlesztésére fordított beruházások támogatása érdekében a hároméves terv keretében a Vidoni szalámigyár részére kiutalt összegeket a gyár helyreállítási munkálataira fordították.⁴⁹⁰ Kovács Kálmán szintén az üzem fejlesztését említette célkitűzésként.⁴⁹¹

Giovanni Vidoni a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak írt 1948. április 10-i levelében ugyanakkor kérte kötelezettségei alóli felmentését, mivel a vállalatot államosított üzemnek nyilvánították és a Debreceni Törvényszék végzésével a volt tulajdonosok cégjegyzési joga megszűnt. Ebből kifolyólag kérték váltóik, nyilatkozataik, elfogadványaik érvénytelennek nyilvánítását. A válaszlevél szerint az iparügyi miniszter a 3500/1948 M. E. számú rendelet alapján vállalatvezetőt rendelt ki a céghez, ám ez, az eddigi kötelezettségek tekintetében nem jelent változást a korábbi cégtagokra nézve.⁴⁹² Mivel minimum 200 mázsa szalámi előállítására és exportjára kötelezettséget vállaltak, deviza-beszolgáltatással tartoztak a Magyar Nemzeti Bank felé, melynek teljesítése ebben a rendkívüli helyzetben akadályba ütközött. 1948 júniusában ezért mind a Pesti Magyar Kereskedelmi Banktól, mind a Magyar Nemzeti Banktól lejáró hitelek prolongálását kérték, mivel a vállalat folyó év márciusától júniusig állami kezelésben volt és az elmúlt idényben készült téliszalámi készlet nem kerülhetett értékesítésre. A legyártott árut exportra tartalékolták, mely államközi megegyezés alapján csehországi szállításokra volt fenntartva május végi értékesítési határidővel, ám ennek csak egy része került átadásra. A cseh hatóságoktól nem sikerült további hozzájárulást szerezni vagy másik piacot találni, mivel a téliszalámit csak a Közép-európai Kereskedelmi és Árucsereforgalmi Rt.-n keresztül lehetett elhelyezni külföldön, a belföldi forgalomba hozatalra pedig a Földművelésügyi Minisztérium ismételt kéréseik ellenére sem járult hozzá.⁴⁹³

1949. március 3-tól azonban a termelés ismételten szünetelt.⁴⁹⁴ A korábbi tulajdonosoknak el kellett hagynia Magyarországot. Két hónappal később — mint külföldi állampolgárok — az olasz követség révén visszakapták ugyan a gyárat, de termelésre a tőkehiány miatt már nem került sor. Az olasz külügyminisztérium információi szerint az olasz érdekek nem szenvedtek különösebben nagy sérelmet az államosítások során, kivéve a Vidoni üzemet, melyhez biztost rendeltek ki az államosítást megelőzően. Anyagi kára ez alatt az irányítás alatt keletkezett, mindemelett pénzügyi helyzete is rendkívül rossz volt, s hitelfelvételi

⁴⁹⁰ Káposztás, 572.

⁴⁹¹ *Néplap*, 74. szám, 1948. április 1., 3.

⁴⁹² MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. VIII-5. és MNL OL Z 42 711 d. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár 244/2014.

⁴⁹³ MNL OL Z 41 PMKB Okmánytár 1884 cs.-12.189 t. Vidoni Testvérek és Társuk Szalámigyár Debrecen. VI-7.

⁴⁹⁴ Bornyi, 20–23.

szándéka sem talált támogatásra. Ehhez hozzájárult, hogy pénzügyei ellenőrzés alatt álltak, melynek következménye nem lehetett más, mint a gyártás felszámolása.⁴⁹⁵

Noha az üzem a pénzügyi stabilizáció óta nem foglalkoztatott 100 főnél több munkást, végül mégis államosították, arra hivatkozva, hogy a nemzetgazdaság szempontjából fontos cikket gyártott, melyet az export biztosításához nélkülözhetetlennek ítélték. Ekkor mindössze 8 munkása volt. Ezt követően, 1950. július 4-én a cég hivatalosan is megszűnik,⁴⁹⁶ a cégjegyzékből törlik. Noha az Országos Tervhivatal a volt Vidoni Szalámigyár helyén húszüzem létesítését engedélyezte,⁴⁹⁷ helyén végül ruhagyár kezdte meg működését.⁴⁹⁸ Az államosítás további részleteivel kapcsolatban nem állnak rendelkezésre adatok, de a korszakban folytatott vizsgálódásokra enged következtetni egy 1951. január 3-án kelt irat, mely szerint miniszteri rendeletre a Ruhagyár nem engedhetett betekintést a Vidoni Szalámigyár gépeire Iványi Sándor közigazgatási nyomozónak, de kész volt azokról tájékoztatást adni.⁴⁹⁹ 1951-ben a gyár gépeit és felszerelési tárgyait a Debreceni Vágóhíd és Húsfeldolgozó Vállalatnak utalták ki.

Az olasz Külügyminisztérium iratanyagában fellelhető Giovanni B. Vidoni kérvénye (Artegna, 1949. április 16.), amelyben az államosítással kapcsolatos dokumentáció kiadásáért folyamodott, melyet meg is küldött a budapesti követség (Giorgio Benzoni, Budapest, 1949. május 17.).⁵⁰⁰ Egy korábbi, 1948-as keltezésű dokumentumegyüttes nemcsak a gyár, hanem a szabolcs megyei gazdaság elvesztéséért okozott károk megtérítését is említi, összesen 146 404 dollár értékben, mely igényt az olasz minisztérium legnagyobb részben megalapozottnak tartotta.⁵⁰¹ A dokumentum alapján nyilvánvalók az üzem visszaszerzésére, illetve a kártérítési igény érvényesítésére mutató törekvések. Adolfo Vidoni a 2000-es évek elején egy személyes interjú során arról számolt be, hogy a tulajdonosok nem voltak tudatában, hogy sohasem fogják visszakapni a gyárat. Az 1949-es szovjet-olasz megállapodás adott reményt a családnak, hogy a gyárat mégsem államosítják véglegesen és amennyiben ez mégis bekövetkezne, a cégtagok kártérítést kaphatnak. Az ismert leszármazottak viszont egyöntetűen azt állítják, hogy ehhez végül semmilyen formában nem jutottak hozzá.⁵⁰²

⁴⁹⁵ ASDMAE DGAE 1942–1948 Ungheria, Busta 255. (1948) Informazioni commerciali.

⁴⁹⁶ MNL HBML VII. 4/d. 96. d. 1095/1950. Végzés.

⁴⁹⁷ Komoróczy (1957), 375.

⁴⁹⁸ MNL HBML XXIII. 107/b 1. 9112/58/1951 és 9112/49/1951. és Bornyi, 23.

⁴⁹⁹ Átadott tárgyak listájának közlése. MNL HBML XXIII. 107/b 1. 9112/49/1951.

⁵⁰⁰ ASDMAE AP (1946–1950) Ungheria, Busta 10. Miscellanea, ill. Csorba, 187. A Magyarország területén lévő olasz érdekeltségek szovjet kisajátításával kapcsolatban lásd: ASDMAE AP 1946–1950 Ungheria, Busta 12 (1949–50).

⁵⁰¹ ASDMAE DGAE 1942–1948 Ungheria, Busta 255. (1948) Fratelli Vidoni e C. Beni a Debrecen.

⁵⁰² Az artegnai Barbara Vidonival és Adriano Romaninivel készült interjúk, 2017 júliusában.

5.6 Utóélet

Az 1990-es évek második felében Vidoni szalámi néven ismételtelen forgalomba került egy felvágott, Debrecenben tárgyalásokat is folytattak a leszármazottakkal az újragyártás kérdésével kapcsolatban, ám a rendelkezésre álló információk alapján megegyezésre nem került sor, illetve annak feltételei nem ismertek.⁵⁰³ A védjegyet azonban a Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatalának nyilvántartása szerint egy 1996-ban kelt kérelem alapján a Debreceni Hús Rt. jegyeztette be, majd 2009-ben a szlovákiai (homonnai) illetőségű Mecom Group S.r.o.-hoz került, 2019-ben azonban megszűnt az oltalom.⁵⁰⁴ Az artegnai Barbara Vidoni és Adriano Romanini, a család leszármazottjai megerősítették a debreceni tárgyalások tényét, az esetleges megállapodásról viszont nem rendelkeztek információval.

Az újonnan gyártott Vidoni szalámi címkéje⁵⁰⁵

A budapesti Vidoni-ággal rokonságban álló osztrák származású Ingeborg Sterzinger-Vidoni (Vidoni Antal menyje), velencei lakos emlékei alapján a hazatérést követően voltak tervek az olaszországi gyártásra is, de végül a megfelelő körülmények, nyersanyag hiányában erre nem került sor, a család végleg felhagyott a tevékenységgel.⁵⁰⁶ Barbara Vidoni emlékei

⁵⁰³ Az artegnai Barbara Vidonival és Adriano Romaninivel készült interjúk, 2017 júliusában.

⁵⁰⁴ Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatala, nyilvántartás: <http://epub.hpo.hu/e-nyilvantartas/?lang=HU>, letöltve: 2020-03-29.

⁵⁰⁵ A kép forrása: Szellemi Tulajdon Nemzeti Hivatalának honlapja: <http://epub.hpo.hu/e-nyilvantartas/?lang=HU>, letöltve: 2020-03-29.

⁵⁰⁶ 2019 áprilisában készült interjú Ingeborg Sterzinger-Vidoni lakásán, Velencében.

szintén megerősítik a tényt, hogy a veszteségek annyira megrendítették a családot, hogy hasonló tevékenység folytatására a későbbiekben már nem kerülhetett sor.⁵⁰⁷

A család háború utáni magyarországi jelenlétéről annyi tudható, hogy Vidoni Emma (szül. 1915, Debrecen) 1935-ben, Debrecenben dr. Nagy Endre postafogalmazóhoz ment férjhez⁵⁰⁸, akivel később a fővárosba költöztek, 1977-ben még budapesti lakosok voltak. Szentgyörgyi János kutatásai alapján a Nagy család a háborút követően Balatonakarattyára költözött, ahol 1955-ig maradtak, innen költözhettek Budapestre.⁵⁰⁹ Néhány családtag Friuliba tért haza, Artegnába, Bujába vagy Udinébe költözött, mások Olaszország más városaiban telepedtek le (Bologna, Milano). A gyárépület melletti lakóházak lebontását egy 1970-es években készült fénykép örökítette meg.

A Burgundia-Domb utca sarkán álló Vidoni-ház bontása, 1971. február.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Az artegnai Barbara Vidonival és Adriano Romaninivel készült interjúk, 2017 júliusában.

⁵⁰⁸ Az *Archivio dell'Anagrafe Comunale di Artegn*a anyakönyvei alapján, Elisa Della Mea kutatómunkája révén feltárt adatok.

⁵⁰⁹ *Hajdú-Bihari Napló*, 55. évf., 72. szám, 1998. március 26., 4.

⁵¹⁰ Forrás: Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény és Fotótára, Debrecen, 418/6.

6. A CSALÁD TEVÉKENYSÉGE AUSZTRIÁBAN ÉS OLASZORSZÁGBAN

A Vidoni fivérek Debrecenben végzett gazdasági tevékenységén túl a família egyéb helyszíneken, más jellegű tevékenységet is folytatott. Ezek közül kiemelendő Bécs, ahol a család számos tagja élt egészen a II. világháborút követő évekig, sőt már debreceni gyárak megalapítása előtt több családtag is munkát vállalt a városban. A másik ilyen helyszín pedig szülőföldjük, ahol az otthon maradt családtagok végeztek különböző vállalkozói tevékenységeket Artegna és Gemona községekben.

A korábbi fejezetekben bemutatott emigrációs folyamat esetében a fókusz az Osztrák-Magyar Monarchiára és Magyarországra helyeztük, ezért csak itt említjük meg, hogy 1898-ban Giovanni B. Vidoni, Pietro Collinóval és Giovanni Toffolival együtt részt vett Domenico Indri építőipari jellegű vállalkozásában is, amely megbízást kapott a transzszibériai vasút építési munkálataira a Szentpétervár-Kína vonalon.⁵¹¹ Giovanni B. Vidoni belépése az építési társaságba azt jelzi, hogy már 1898-ban is jelentősebb vállalkozói tevékenységet fejtettek ki, mely pénzügyileg is lehetővé tette csatlakozásukat más beruházások munkálataihoz is.

A helyszínekre vonatkozóan érdemes továbbá megemlíteni, hogy a család budapesti ága, mely a leszármazottak beszámolóí alapján nem tartott fenn szoros kapcsolatokat a Debrecenben gyárat vezető fivérekkal, a kereskedelmi és a pénzügyi szektorban volt érdekelt. Az 1930-as években Vidoni Antal a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Értékpénztárában töltött be aligazgatói posztot.⁵¹² Felesége, Vidoni Antalné Péntek Jolán ruházati üzletet vezetett, továbbá műszaki és ruházati gumiárukkal kereskedett az 1940-es években.⁵¹³ A családhoz tartozó Ingeborg Sterzinger-Vidoni beszámolója alapján a családtagok hazatérését követően Velencében telepedtek le, ahol utazási irodát működtettek és számos magyar csoportot kalauzoltak az olasz tájakon.⁵¹⁴

⁵¹¹ Ellero (2002), 46.

⁵¹² Hegedüs, 37.

⁵¹³ BFL VII. 2. e. (1941)

⁵¹⁴ Interjú Ingeborg Sterzinger-Vidonival 2019 áprilisában, Velencében.

6.1 Bécs

Mivel az osztrák iparban és kereskedelemben végzett tevékenységük szorosan kapcsolódott debreceni működésükhöz, első helyen emelendő ki, s időrendben is elsőként említendő a családtagok ausztriai működése. Zanini információi szerint a 19. század közepén, miután a fivérek a Praterben szalámi árusításával foglalkoztak és *barbe Zanin* 25 évig egy Wildmann nevű tulajdonos szolgálatában dolgozott, megnyitották saját kávézójukat is. Az 1904 és 1909 között keletkezett és máig fennmaradt családi levelezés pedig arra enged következtetni, hogy a század elején már több kávézó tulajdonosai is lehettek, mivel többször említik a Türkenschanz parkban és a Práterben működő üzletüket is.⁵¹⁵ A korábban végzett vándormesterséget, a szalámi-árusítást tehát kereskedelmi vállalkozássá fejlesztették. A debreceni üzem működésének köszönhetően pedig a Práterbe visszatérve már sajátkészítésű árujukkal kereskedhettek. Terjeszkedésüket mutatja, hogy egy 1906-ban kelt levelükben a *Piazza Cervo*-ként említett (Hirsch Platz) tér megszerzését vetik fel, 1907-ben pedig már a következőkről értesítik artegnai családtagjaikat: „Tudatjuk, hogy a Hoffbauer, Spattenbraunak is nevezett térre is szert tettünk, amire két éves szerződést kötöttünk 1907–1908-ig, évi 850 koronáért, előrefizetéssel.”⁵¹⁶ Az újabb területek bevonása mellett azonban az üzletmenetről is rendszeresen beszámoltak: „Itt, hála Istennek az idő még mindig szép és jól megy az üzlet csakúgy a boltban, mint a Spattenbrau és Türkenschanz kávézóban,”⁵¹⁷ ahol egy 1906-os levél tíz eladó foglalkoztatását említi.

Később továbbfejlesztették kereskedelmi tevékenységüket és további árucikkek forgalmazásába kezdtek. Első üzletük Bécs központjában, a *Großmarkthalle*-ban (nagy kereskedelmi csarnok) nyílt, mely csakhamar a város egyik legnagyobb kereskedésévé nőtte ki magát.⁵¹⁸ Két üzletet is vezettek: az egyiket Bécsújhely főterén, a másikat Bécs harmadik kerületében, a *Rennweg* utca 75. szám alatt. Nem véletlen azonban, hogy az utóbbi címe megfelel a korábban ugyanitt működő *Tiani*-üzletnek, melyet a cég a század első éveiben vásárolt meg. 1905-ben kelt levelezésükben olvasható az özvegyen maradt *Tianinéval* folytatott tárgyalásuk a cég átvételével kapcsolatban, mely továbbra is *“Delicatessen Francesco Tiani”* néven működhetett tovább. Cégfeliratukon viszont a korábbi megnevezés mellett az *“Inhaber Fratelli Vidoni e C.”* feliratot is feltüntették, jelezve a tulajdonosváltást.

⁵¹⁵ Giovanni Vidoni *barbe Zaninnak* írt 1906. március 19-i levele.

⁵¹⁶ „*Ti faccio pure noto che abbiamo preso la piazza del Hoffbauer essi detta Spattenbrau che abbiamo fatto il contratto per due anni l'anno 1907 e 1908 per Korone 850 l'anno da pagarsi anticipate.*” 1907. március 9. Luigi Vidoni levele Artegnába Bécsből.

⁵¹⁷ „*Qui grazie a Dio il tempo continua sempre bello e gli affari vanno bene come Negozio altre tanto III Coffee Spattenbrau e Türkenschanz.*” Luigi levele Bécsből Artegnába, 1907. május 13.

⁵¹⁸ Gubiani (2010), 52.

Francesco Tiani bécsi nagykereskedésének fejlécei a Vidoni-levelezésben⁵¹⁹

A Tiani-üzlet lehetővé tette, hogy kereskedelmi tevékenységüket jelentősen növeljék, főképp mivel Tiani ügyfelei is az elit köréből kerültek ki, mely a Vidoni termékeinek is célközönségét adta. Nagykereskedésük, amellyel, hogy gondoskodott a szalámi Magyarországon kívüli eladásáról, segítséget nyújthatott a debreceni gyártáshoz szükséges nyersanyagok jutányos áron való beszerzésében is. A bécsi kereskedés termékeinek hatékonyabb, nagy mennyiségben történő el- és beszállítása érdekében a vállalkozás egy vasúti egyezményt is kötött, melynek révén közvetlenül raktáraihoz csatlakozott a vonal.⁵²⁰

A Vidoni cég széleskörű tevékenységi területe révén munkásainak, köztük a Friuliból érkezőknek bécsi foglalkoztatást is tudott ajánlani egyrészt a kereskedelmi lerakatban elvégzendő logisztikai és pénzügyi, másrészt üzleteikben teljesítendő értékesítési jellegű

⁵¹⁹ Levelezés Barbara Vidoni, artegnai lakos tulajdonában.

⁵²⁰ Gubiani (2010), 69–71.

feladatkörökben. „Szükségünk lenne egy friuli dolgozóra, mivel mindkét üzletben rengeteg a teendő.” — írja Giovanni Battista Vidoni artegnai családtagjainak 1906-ban.⁵²¹

A Vidoni nagykereskedés standja Bécsben⁵²²

Bécsi nagykereskedésük létrejöttében a személyes, családi kapcsolatok is fontos szerepet játszottak. Domenico Vidoni (élt: 1881. október 31-1962. április 2., *barbe Zanin* fia)⁵²³ akkor ismerte meg feleségét, Camilla Lichtblaut, amikor annak apja Bécs központjában működtette üzletét, ahol főképp sajtokkal kereskedett. Az üzlet, mely kezdetben csak nagybani eladással foglalkozott, hamarosan Bécs egyik legnagyobb kereskedése lett, kialakítva egy bolthelyiséget a vásárlók kiszolgálására. Halála után Camilla vette át az irányítást, aki néhány évvel később, 1909. október 23-án, Bécsben feleségül ment Domenicóhoz, majd együtt vitték tovább az üzletet. Anna Maria Marini emlékei szerint valójában ő volt az, aki az egész Vidoni család vagyonát kezelte, mivel ő felügyelte az összes kereskedelmi és ipari tevékenységet Magyarországon, Ausztriában és Olaszországban, még ha ezeket a vállalkozásokat más családtagok vezették is. A debreceni gyár krízise idején, melyet Giovanni Battista irányított, Domenico pénzügyi segítséget nyújtott, fedezve a gyár adóságait és pénzügyi kötelezettségeit.

Az I. világháborús katonai szolgálat leteltével Domenico Vidoni visszatért Bécsbe és Olaszországból nagy mennyiségben importált minőségi, akár művészi értékű kerámiák és különféle zománcozott eszközök értékesítésével bővítette szolgáltatásai körét. A nagytételben értékesített szalámi után egyébként a hordós sajt volt a cég legnagyobb mennyiségben gyártott és forgalmazott terméke, mely speciális fermentációs eljárással, fahordókban érlelve készült és

⁵²¹ „serve un servo dal Friuli per utilizzare nel negozio [...] essendo molto da fare in tutti e due i negozi.” 1906. január 7., Giovanni B. Vidoni levele Artegnába.

⁵²² Fénykép az artegnai Adriano Romanini, a Vidoni család leszármazottjának tulajdonában.

⁵²³ Madussi, 163–166.

igen kelendő volt az osztrák piacon.⁵²⁴ Leveleikben számos alkalommal említették az ezzel kapcsolatos eladásokat és az aktuálisan végzett munkafolyamatokról is beszámoltak: „ma befejezzük a hordós sajt készítését, 70 mázsa körül lesz belőle... szeptember elején szállítjuk.”⁵²⁵ — írja Giovanni Vidoni artegnai unokatestvéreinek. Mindemellett savanyúkáposzta-készítéssel és eladással is foglalkoztak, amiről szintén említést tettek.⁵²⁶ Levelezésük fejléceit megvizsgálva ezeken kívül teavaj árusítására vonatkozó információ is megtalálható, tehát megállapítható, hogy a legkülönbözőbb termékek kereskedelmével foglalkoztak.

A Fratelli Vidoni & Co. sajt, szalámi és tevaj árusításával foglalkozó nagykereskedésének fejléce 1908-ból⁵²⁷

A háborút követően a Vidoni cég felhagyott minden tevékenységgel Bécsben és visszatért Friuliba. Régi üzletüket, mely az Állatorvosi Egyetem melletti épületben működött, az 1980-as években bontották le.⁵²⁸ Visszavonulásukat elsősorban gyáraik elvesztése idézte elő, majd a visszakapott javak utáni eladásból és az üzletük értékesítéséből származó pénzüsszeg elkobzása adott indokot. Artegnába hazatérve, 1951-ben “*sior Meni*” azaz Domenico Vidoni a település polgármestere lett, mely tisztséget 1956-ig töltötte be.⁵²⁹

⁵²⁴ Madussi, 166., továbbá Gubiani (2010), 56–57.

⁵²⁵ „oggi... terminiamo di fare il formaggio in barile ne saranno circa 70 quintali... I primi di settembre faremo le spedizioni.” 1908. augusztus 8-án kelt levél.

⁵²⁶ Giobatta levele unokatestvéreinek Luiginak, Artegnába, 1906. szeptember 2-án.

⁵²⁷ Bécsi és bécsújhelyi kereskedésük további fejlécei: MELLÉKLET: 22. tábla.

⁵²⁸ Gubiani (2010), 74.

⁵²⁹ Madussi, 166.

6.2 Sornico di Artegna

A munkaszervezés és irányítás tekintetében érdemes kiemelni a debreceni és bécsi családtagok szülői házzal és az oda visszavonult tagokkal, legfőképpen a cégalapító Giovanni Vidonival (*barbe Zanin*) fenntartott szoros kapcsolatát. A Debrecen, Artegna és Bécs között zajló élénk levelezésnek köszönhetően 1904 és 1909 között az artegnaiak a cégben zajló folyamatokról, a gyártással, szállítással és eladással kapcsolatos összes problémával kapcsolatban naprakész információval rendelkeztek: „Nem kaptuk még meg az egyik sajt szállítvány tanúsítványait” — írja Giobatta apjának, 1908 október 26-án. „Az olasz vámon azt mondják, a tanúsítványok nem érvényesek, a Torinói Kereskedelmi Kamara tanúsítványát kérik, ami viszont ezt nem adja ki, mivel a kérés szerintük nincs összhangban a magyar-olasz-osztrák kereskedelmi egyezményvel.”⁵³⁰ A levelek emellett a család artegnai életével és itt működtetett üzleteivel kapcsolatban is tartalmaznak információkat. Nagy házat építettek ugyanis a népes család vendégül látására, s még egy kis kápolnát is létesítettek, melyben misét tarthattak egyik rokonuk közreműködésével.

A 20. század első felében a család jelentős része folytatott aktív vállalkozói tevékenységet Artegnában is. “Kedves szüleink — írja Giovanni és Guido 1906. november 10-én — úgy értesültünk, megnyitottátok a vendéglőt, melynek működtetéséhez sok sikert kívánunk.”⁵³¹ Szintén levelezésükből ismert kereskedelmi vállalkozásuk artegnai vonatkozása, egyik levelük fejlécében ugyanis helyi sajt- és bélkereskedőként szerepel cégük.

Vidoni Testvérek és Társa, sajt-és bélkereskedők, Artegna (Udine megye)⁵³²

⁵³⁰ «Non abbiamo ricevuto ancora i certificati di una partita di formaggi — írja Giobatta édesapjának 1908. október 26-i levelében. *La dogana italiana dice che i certificati allegati non sono vevoli chiede un certificato della Camera di Commercio di Torino che questa si rifiuta di dare. La Camera di Commercio di Torino scrive che le sue domande non corrispondono al trattato commerciale Italia-Austria-Ungheria*».

⁵³¹ „Carissimi genitori!... sentiamo che avete aperto l'osteria e vi aguriamo (sic!) buoni afari (sic!).” Guido és Zaneto (Giovanni) levele szüleiknek, 1906. november 10.

⁵³² Levelezés Barbara Vidoni artegnai lakos tulajdonában.

Artegnában emellett jelentős földbirtokuk is volt, melyen szőlőt termesztettek⁵³³ és jó minőségű bort állítottak elő. (1906-ban 129 hektoliter bort készítettek.) Ehhez kapcsolódóan egyik levelükben tokaji szőlőtövek beszerzését is említik. A selyemhernyó-tenyésztésről szintén levelezésükben írnak, mely kapcsolódik a szőlőtermesztő tevékenységükhöz is. Friuliban ugyanis az első fejezetben említetteknek megfelelően már a 19. században fontos szerepet kapott a textilipar ezen háziipari jellegű ágazata; az eperfákat, melynek levelei a selyemhernyókat táplálták, rendszerint a szőlősorok közé ültették.

Egyik legfontosabb befektetésük azonban egy fűrésztelep megvásárlása és bővítése volt, mely bútorgyárakat és építési vállalkozásokat szolgált ki. Ebbe a vállalkozásba Pietro és Onorio Vidoni fogott bele az első világháború után, amikor 1922-ben megvásároltak egy vasút mellett fekvő fűrésztelepet a De Carli családtól a szomszédos településen, Gemonában. Ehhez 1929-ben még egy vasúti vágányleágazást (*asta Vidoni*), is létrehoztak, melyen elsősorban az Ausztriából érkező vasúti kocsik érkeztek az üzemhez. Bécsi stratégiai pozíciójuknak köszönhetően ugyanis az osztrák fakereskedelemben is jelentős kapcsolataik voltak. Amikor a *quota novanta*⁵³⁴ krízishelyzetbe hozta a gemonai fűrésztelepet, néhány nem megfelelő kereskedelmi művelet miatt bankhitelüket csak Domenico Vidoni segítségével fizethették vissza, aki megvette a fűrésztelepet, ám fivéreinek hagyta az irányítást.⁵³⁵ Később Onorio Vidoni egy másik fűrésztelepet is létesített, mely a Loreto utcán helyezkedett el, és a tarcentói Domenico Fadini és Tarcisio Vidoni irányításával működött. A világháború alatt azonban bombatalálat érte az üzemet, melynek részleges rendbetételére az olasz állam segílyt folyósított. Az üzletet végül a nagy mennyiségű és igen alacsony árú jugoszláv faanyag hozta ismételten nehéz helyzetbe, mely egyben a teljes friuli famegmunkálás és kereskedelem krízisét is okozta. Ekkor az üzemet egy évre bérbe adták egy Ciotti nevű isztriaiinak, majd 1952-ben eladták.⁵³⁶ A gemonai fűrésztelep aktuális tulajdonosai, az Orlando testvérek megőrizték az egyik pályakocsit, melybe 1929-es dátum van belevésve. A fűrészüzemen kívül Gemonában, az Artico di Prampero utcán a Vidoni család egy vasáruboltot is üzemeltetett.⁵³⁷

A család tevékenységének áttekintését követően megállapítható, hogy az olasz és az osztrák-magyar piacon tucatnyi különböző árucikkkel képviseltethették magukat gyártó- és forgalmazó tevékenységeikkel egyaránt: a szalámiárus, majd szalámikészítő tevékenység

⁵³³ Ezt a tényt említi többek között Guido és Giovanni 1906. november 10-én, szüleiknek írt levele.

⁵³⁴ Defláció, a líra értékének 90 font sterling körüli rögzítése 1926–1927-ben. A líra értékének ezen a szinten tartása pénzszükét teremtett, melynek következtében csökkent a kereslet. Ez magával hozta az árak csökkenését, melynek következtében a cég profitja visszaesett. Az olasz gazdaságban a *quota novantát* válságjelenségek kísérték, a túlságosan erős reálárfolyam az export versenyképességére is negatívan hatott, csökkentve annak értékét. A folyamatról bővebben: Ormos Mária: *Mussolini*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.

⁵³⁵ Gubiani (2010), 64–67.

⁵³⁶ A gemonai fűrészüzemek szüneteléséről: ASU Archivio del Gabinetto, Busta 15. (1932).

⁵³⁷ Gubiani (2010), 67.

mellett kávézók üzemeltetői, hentes-, illetve csemegeüzletek és árulerakatok vezetői, szappan, leveskocka, savanyúkáposzta és sajt készítmények előállítói és forgalmazói, valamint bortermelő és selyemhernyó-tenyésztő vállalkozók is voltak. A szolgáltató szektorban pedig vendéglőt üzemeltető vendéglátóiparosokként álltak helyt.⁵³⁸

Érdekesség és egyben Artegna háborús időszakban kialakult rendkívül nehéz helyzetét is mutatja, hogy az I. világháború kitörése kevesebb mint egy év alatt 80 ezer kivándorlót kényszerített haza; a visszaáramló, megélhetés nélkül maradt munkanélküli lakosság létszáma ugrásszerűen megnőtt, melynek fenntartását a települések csak segélyek, kölcsönök igénybevételével tudták megoldani. Az állami segítség mellett Artegnának a debreceni Giovanni Battista Vidoni is magánkölcsonnt nyújtott a rendkívüli helyzet megoldására.⁵³⁹ Szülőföldjüktől tehát sohasem szakadtak el és amellet, hogy a településen és annak környékén vállalkozásokat üzemeltettek, mely már alapvetően élénkítette a környék gazdaságát és munkahelyeket is teremtett, a család tulajdonában maradt főkönyv szerint számos esetben hiteleztek rokonaiknak és ismerőseiknek.

⁵³⁸ Legkülönbözőbb tevékenységeiket tanúsítja az Udinei Állami Levéltárban fennmaradt adófizetőikkel kapcsolatos iratanyag: ASU Ufficio delle imposte dirette di Gemona. Registri dei possessori di ricchezza mobile (1868–1957) Coll. 8. és Coll. 9., Artegna (1879–1954)

⁵³⁹ *Quaderni d'Emigrazione*, 15–20.

7. A VIDONI CSALÁD DEBRECEN TÁRSADALMI-KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

A Vidoni család a gyár megalapítása és vezetése mellett rendkívül fontos szerepet játszott a város életében is. Mint jómódú, nagy vagyonnal rendelkező debreceni polgárok a társadalmi rangsorban magas pozíciót foglaltak el. A család jól jövedelmező vállalkozása révén az ipari tőkésék közül szinte egyetlenként a városi középburzsoázia felső rétegéhez tartozott,⁵⁴⁰ ám a virilis jegyzékben csak elvétve szerepelt.⁵⁴¹ Noha a helyi vállalatokban való részvételük külföldi tőkebefektetésekhez viszonyítva kisebb értéket képviselt számukra, a nemcsak debreceni viszonylatban kiemelkedő gazdasági teljesítményért a cégtulajdonosok iparkamarai kitüntetésben is részesültek.⁵⁴² Előkelő társadalmi helyzetüket, valamint országos, sőt nemzetközi szintű elismertségüket jól szemlélteti, hogy amikor 1927. december 8-án az újonnan elkészült gyárrészt egyházi gyakorlat szerint házszenteléssel avatták fel, az ünnepélyen a gyár mintegy százfőnyi munkásállománya mellett számos neves személyiség és Durini di Monza gróf, magyarországi olasz követ is megjelent.⁵⁴³ „A gyár bejáratánál a vendégeket a Vidoni testvérek üdvözölték, majd bemutatták a gyárat, ahol több olasz munkás is dolgozik. A Vidoni testvérek a követ és kísérete tiszteletére löncsöt adtak.”⁵⁴⁴ A *Magyar Távirati Iroda* mellett az eseményről a *Tiszántúli Húsiparosok Lapja* is beszámolt.

„Kétségtelen, hogy az olasz magyar barátság gyakorlati kidomborítása el sem volt képzelhető jobban, mint az a Vidoni gyár megtekintése alkalmával történt. Boldog lehet Debrecen, hogy ilyen kiváló kezekben lévő szalámigyárral rendelkezik. A Tiszántúli Húsiparosok Lapja is örömmel és készséggel hajtja meg a Vidoni Testvérek előtt az elismerés zászlaját és ismételten megállapítja, hogy ez az ünnepség túl nőtt az új gyárreszlet házszentelésének családi ünnepén, sőt túl nőtt Debrecenen és az ország határain is.”⁵⁴⁵

Ezt követően Durini di Monza gróftól Giovanni de Astis követségi titkár és Pekár Gyula, országgyűlési képviselő társaságában a Vitézi Szék és a debreceni Magyar Hadimúzeum

⁵⁴⁰ Timár, 93.; *Debrecen története 4.*, 114.

⁵⁴¹ A cég 1908-ban 36. a listán kimarad megjegyzéssel jelölve (a nyomtatott listán már hiányzik), Vidoni János 1922-ben 34. és 1927-ben 139. a virilisek között. MNL HBML IV. B. 1406/b 487.; Timár, 93.

⁵⁴² *Debrecen és vidéke*, 98.

⁵⁴³ MTI, 1927. december 7., 24–25. *A debreceni olasz-magyar estről szóló tudósítás folytatása.* <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28vidoni%29&s=SORT&m=0&a=rec>,

letöltve: 2020-03-21., valamint, „Nem láttuk a város, sőt a kereskedelmi és iparkamara képviselőjét sem, noha meg voltak hiva. Ott láttuk ellenben közszeretben álló főispánunkat, Dr. Hadrázy Zsigmondot... Giovanni de Astis követségi első titkárt... Dr. Szabó Mihályt, a Húsiparos Szövetség elnökét... a Vidoni családot és mintegy száz főnyi gyári munkásságot teljes számban. A napi lapok megemlékeztek a gyár megtekintésének részleteiről, arról a remekbeszabott löncsről, amelynek szervirozása Németh Nándort dicséri s ezen a téren nem akarunk ismétlésbe bocsátkozni.” *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1928. január, 2.; *Pesti Hírlap*, 49. évf., 280. szám, 1927. december 10., 14.

⁵⁴⁴ MTI, 1927. december 9., 34. https://library.hungaricana.hu/hu/view/Lapszemle_1927_12/?pg=308&layout=s, letöltve: 2020-03-21. továbbá *Budapesti Hírlap*, 47. évf. 280. szám, 1927. december 10., 11.

⁵⁴⁵ *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1928. január, 2.

Egyesület közreműködésével egy olasz-magyar est keretében látták vendégül az Aranybikában.⁵⁴⁶

Előkelő, kiváltságos helyzetüket *A debreceni civis élet lexikonában* feljegyzett szócikk is jól mutatja, mely ebben az esetben a Vidoni család megítélését is tükrözi. Az idősök visszaemlékezése alapján ugyanis a városban csak Vidoni szalámigyárosnak volt szép tollú, fehér-világosszürke, kisebb testű díszgalambja.⁵⁴⁷ A família tehetőségét és különleges helyzetét szemléltetendő nem hiányoznak a korszakból fennmaradt anekdoták sem: „Első gimnáziumban a Vidoni szalámi gyárosnak a fia is velünk járt, az meg minden nap hozott egy rúd szalámit. Azzal is jártam együtt az első 3–4 évben, aztán elköltöztek. Minden nap hozott egy szalámit.”⁵⁴⁸

Üzletfelek tisztességes, ügyes, szorgalmas, takarékos üzletemberekként ismerték a Vidoni Testvéreket. Takarékoságukkal kapcsolatban szintén fennmaradt egy korabeli anekdota, mely szerint id. Giovanni Vidoni gyakran járt Budapestre üzleti ügyekben és mindig a személyvonat harmadik osztályán utazott, mivel — mint mondta — a negyedik osztályú jegyet csak a MÁV dolgozóinak adták ki.⁵⁴⁹ A *Budapesti Hírlap*, *Idegenek Budapesten* című rovatának adatai alapján nemcsak látogatásának gyakoriságára következtethetünk — 1929 január vége és április eleje között legalább 8 alkalommal, hanem azt is megtudjuk, hogy fővárosi tartózkodásai idején a Britannia Szállóban szállt meg.⁵⁵⁰

⁵⁴⁶ *Budapesti Hírlap*, 47. évf., 279. szám, 1927. december 8., 14.

⁵⁴⁷ Kálnási (2.), 7.

⁵⁴⁸ Szipál Márton életútinterjúja. Az interjút készítette, szerkesztette: Bartha Ákos, Budapest, 2010. szeptember-november. http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk10-szipal_marton.pdf, letöltve: 2015-08-02.

⁵⁴⁹ Bornyi, 28.

⁵⁵⁰ Noha a szállót az első világháború után Béke Szállóvá nevezték át, a Hírlap Britannia-szállóként említi. *Budapesti Hírlap*, 49. évf., 22. szám, 1929. január 26., 14.; 49. évf., 28. szám, 1929. február 2., 30.; 49. évf., 39. szám, 1929. február 16., 15.; 49. évf., 45. szám, 1929. február 23., 12.; 49. évf., 54. szám, 1929. március 6., 11.; 49. évf., 68. szám, 1929. március 23., 12.; 49. évf., 78. szám, 1929. április 7., 13.

7.1 Lovag Vidoni János

A családból társadalmi-kulturális területen végzett jelentősebb tevékenysége révén a számos forrásban lovag Vidoni Jánosként említett cav. Giovanni Vidoni (1883. szeptember 11.–1976. április 24.) emelhető ki egyértelműen. Felesége Szathmáry Emma volt, akivel két gyermeket neveltek. Fia, Jenő Debrecenben született 1912. június 8-án, jogi doktori címét 1935. március 23-án a Debreceni Magyar Királyi Tisza István Tudományegyetemen szerezte,⁵⁵¹ majd 1942-ben Prohászka Margitot vette feleségül.⁵⁵² 1933-ban a debreceni Szent László Kör tisztikarának tagja.⁵⁵³ 1985-ben gyémánt oklevelet kapott,⁵⁵⁴ 1995-ben pedig még átvette vasdiplomáját a Kossuth Lajos Tudományegyetemen.⁵⁵⁵ Testvére az Emma nevet viselte. A levéltári források tanúsága szerint Giovanni Vidoni családjával együtt a római katolikus vallást gyakorolta.

Habár a Vidoni família Debrecen életében elsősorban gazdasági tevékenységével vívott ki előkelő helyet, Giovanni Vidoni a társadalmi, kulturális és egyházi életben szintén kiemelkedő szerepet játszott és a legkülönbözőbb tisztségeket töltötte be a városban. Amellett, hogy a Vidoni fivérek a törvényhatósági bizottság ülésein rendszeresen részt vettek,⁵⁵⁶ Giovanni Vidoni az 1872-ben létrejött Alföldi Takarékpénztárnak 1936-tól kezdve egy évtizeden át,⁵⁵⁷ az 1910-ben alakult Gazdasági Takarékpénztár Rt.-nek 1920-tól 1933-ig,⁵⁵⁸ a korábban említett rákospalotai Dozzi József Szalámigyárnak 1933 és 1934 között⁵⁵⁹ és a Kontsek Géza Kereskedelmi Rt.-nek (Debrecen egyik legnagyobb fűszer- és gyarmatáru

⁵⁵¹ *Acta Regiae XVIII.*, 349.; *Acta Regiae XIX.*, 278.; *Acta Regiae XX.*, 245., valamint *Acta Regiae XXI.*, 305. és 324. Doktorrá avatására 1935. március 23-án került sor.

⁵⁵² „Prohászka János főbutorgyáros és neje, szül. Bock Anna leánya, Margit jun. 27-én este ½ 7-kor tartja esküvőjét dr. Vidoni Jenővel, lovag Vidoni János szalámigyáros és neje, szül. Szathmáry Emma fiával a bpest-belvárosi főplébániatemplomban.” *Pesti Hírlap*, 64. évf., 139. szám, 1942. június 21., 7., illetve MNL OL P 1929-18-V. 79. Válaszukkal kapcsolatos iratanyag: BFL VII. 246. a 189/1950

⁵⁵³ *Pesti Napló*, 84. évf., 241. szám, 1933. október 22., 18.

⁵⁵⁴ *Hajdú-Bihari Napló*, 42. évf., 206. szám, 1985. szeptember 3., 2.

⁵⁵⁵ *Hajdú-Bihari Napló*, 52. évf., 215. szám, 1995. szeptember 12., 2.

⁵⁵⁶ Timár, 93. és *Debrecen története 4.*, 114.

⁵⁵⁷ MNL OL Z 19 10/A 52833. (1922–1948) 75. Alföldi Takarékpénztár Debreczenben és MNL OL Z 19 17. d. 6. t.; Hegedüs, 37.; Igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogának bejegyzése: *Központi Értesítő*, 60. évf., 19. szám, 1935. május 9., 306.; továbbá *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, XI. évf., 1–2. k., 384.; XII. évf., 1–2. k., 385.; XIII. évf., 1–2. k., 392.; XIV. évf., 1–2. k., 390.; XV. évf., 1–2. k., 391.; XVI. évf., 1–2. k., 407.; XVII. évf., 1–2. k., 415.; XVIII. évf., 1–2. k., 406.; XIX. évf., 1–2. k., 400. Igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogosultságának törlése: *Központi Értesítő*, 71. évf., 8. szám, 1946. február 21., 39.

⁵⁵⁸ Többek között Vidoni János igazgatósági tagsága és cégjegyzési jogának bejegyzése. *Központi Értesítő*, 45. évf., 7. szám, 1920. szeptember 2., 1056. és 45. évf., 100. szám, 1920. december 12., 1861. *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, III. évf., 1. k., 33.; IV. évf., 1–2. kötet, 259. és V. évf., 1–2. k., 377.; VI. évf., 1–2. k., 383.; VII. évf., 1–2. k., 408.; VII. évf., 1–2. k., 391.; IX. évf., 1–2. k., 381. Igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogosultságának megszüntetése: *Központi Értesítő*, 58. évf., 27. szám, 1933. július 6., 410.

⁵⁵⁹ 1933-ban igazgatósági tagságának és cégjegyzési jogosultságának bejegyzése a Dozzi József Szalámigyár Részvénytársaságban: *Központi Értesítő*, 58. évf., 44. szám, 1933. november 2., 692–693., továbbá ugyanezen jogviszonyának törlése: *Központi Értesítő*, 59. évf., 13. szám 1934. március 29., 182.

kereskedésének)⁵⁶⁰ egyaránt igazgatósági tagja volt. Mindemellett az 1926-ban alapított Tiszántúli Húsiparosok Szövetségének társelnöke, majd elnöke és báljainak fővédnöke, az 1902-ben alakult Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének választmányi tagja⁵⁶¹ volt, hasonlóan a szintén országos jelentőségű Olasz-Magyar Kereskedelmi Kamarában (*Camera di Commercio Italiana e Ungherese*) betöltött tanácsadói tisztségéhez.⁵⁶² Debrecen város sportéletében való részvételét — katolikus vallását kiemelve — egy 1936-os adat tanúsítja, mely a város híres csapata, a Bocskai Futball Klub társelnökeként említi.⁵⁶³ A debreceni *fascio* vezetőjeként⁵⁶⁴ a városban végzett és országos viszonylatban is jelentős tevékenysége elismeréseként 1933 januárjában az olasz királyi kormány az olasz Korona-rend lovagjává (*cavaliere dell'Ordine della Corona d'Italia*) nevezte ki gazdasági jellegű tevékenysége mellett a magyar-olasz kapcsolatok megszilárdítása érdekében végzett munkáját kiemelve. A hírt a *Debreczeni Újság* és a *Budapesti Hírlap* is közölte 1932. december 22-i számában.⁵⁶⁵

A Korona-rend lovagi keresztje.⁵⁶⁶

⁵⁶⁰ MNL OL Z 19 10/A 52833. (1922–1948) 72–73.; MNL OL Z 19 17. d. 6. t.; Timár, 93.; *Debrecen története* 4., 114–116. Felügyelőbizottsági póttagsága említve: *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, IV. évf., 3–4. k., 1251., V. évf., 3–4. k., 1010.; VI. évf., 3–4. k., 1105.; VII. évf., 3–4. k., 1008. A felügyelőbizottság elnöke: VIII. évf., 3–4. k., 899.; IX. évf., 3–4. k., 843.; X. évf., 3–4. k., 789–790.; XI. évf., 3–4. k., 791.; XII. évf., 3–4. k., 768.; XIII. évf., 3–4. k., 758.; XIV. évf., 3–4. k., 754.; XV. évf., 3–4. k., 755.; XVIII. 3–4. k., 701.; XIX. évf., 3–4. k., 700.

⁵⁶¹ *Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz*, XVIII. évf., 1–2. k., 111–112., XIX. évf., 1–2. k., 116.; XX. évf., 1. k., 170.

⁵⁶² *Annuario*, 486.

⁵⁶³ Szegedi, 243.

⁵⁶⁴ MNL HBML XV. 22/d. 1. Monti Kör. Alapszabályok, beszámolók, határozatok, jegyzőkönyvek, 1932–43.

⁵⁶⁵ *Debreczeni Újság–Hajdúföld*, 36. évf., 288. szám, 1932. december 22., 4. és *Budapesti Hírlap*, 52. évf., 287. szám, 1932. december 22., 5.

⁵⁶⁶ A kép forrása: *Ordine della Corona d'Italia*, 1868–1943. <https://www.numismaticaranieri.it/archivoscheda/23475-italia-ordine-della-corona-ditalia-1868-1943-croce-di-cavaliere-ufficiale.aspx>, letöltve: 2020-08-14.

Katolikus egyházhoz kötődő tisztségeket szintén viselt.⁵⁶⁷ egy 1927. november 18-i adat szerint a debreceni római katolikus egyházi bizottmány ülésén a római katolikus leánylíceum igazgatótanácsába választották be, majd 1934. február 18-án a Katolikus Népszövetség debreceni szervezetének tisztújító közgyűlésén másokkal egyetemben a választmány tagjává nevezték ki. Emellett az 1928-ban létrejött Debreceni *Rotary Club* is tagjai között tartotta számon,⁵⁶⁸ melynek célja a rászorulókat támogatása, a közösség szolgálata, ezáltal a város fejlődésének előmozdítása volt. A család számos karitatív jellegű tevékenységben vett részt, melyre jó példa, hogy a Déri Múzeum által is támogatott, az intézmény alkalmazásában lévő 1848-as honvédek segélyezésére 1907-ben 20 pengőt adományoztak. Társadalmi szereplésükkel kapcsolatban fennmaradt további adat, hogy Giovanni Vidoni és neje az 1927-es és az 1928-as húsiparosok bálján is részt vett. A bálban megjelent hölgyek között volt még Giovanni Battista Vidoni felesége is, a „táncrendező gárda” élén pedig többek között Vidoni Rinaldót találjuk.⁵⁶⁹ Az eseményről a *Tiszántúli Húsiparosok Lapja* is beszámolt:

„Elmúlt Vizkereszt, megkezdődött a hivatalos farsang. A szezon egy pompásan sikerült mulatsággal vette kezdetét: a Tiszántúli Húsiparosok báljával. [...] vasárnap este a polgári társadalom színe-java töltötte meg az Arany Bika szálló növényekkel valóságos téli kertté varázsolt dísztermét, hogy amúgy istenigazában kimulassa magát, de egyuttal a jótékonyaság oltárán is áldozzon. Már nyolc órakor szállingózni kezdett a közönség a lépcsőn sorfalat álló díszruhás hajduk sorfala között. Kilenc órakor rázendített Rácz Laci kitűnő zenekara a „Túr a dísznó túr a mocsár szélén” kezdetű csárdásra, mire Kiss Gergely Barth Antalnival, Oláh János Schnopper Antalnival, dr. Szabó Mihály Vidoni Jánosnéval, P. Szabó Mihály Oláh Andrásnéval és Szabó Károly Kiss Gergelynéval megnyitották a táncot. Erre azután megkezdődött a pompás multság, amely kitűnő hangulatban reggelig tartott.”⁵⁷⁰

Vidoniné bálanyaként töltött be fontos szerepet a rendezvényen, amely bevételének 20%-át a debreceni húsiparosok nyugdíjalapjának gyarapítására fordította. A Debreceni Kálvinisták Templomegyesületében a kulturális, szociális és ifjúságnevelő központ, a Kálvin-ház felépítése érdekében rendezett teákon is részt vett, ahol háziasszonyi tisztséget is vállalt.⁵⁷¹ Mindezek mellett a források alapján a Vidoni Testvérek és Társuk szalámigyár 1936-ban a Rákóczi-

⁵⁶⁷ Liszt–Sümegegy, 92.

⁵⁶⁸ *Rotary Club Debrecen, Későbbi belépők.* <http://www.rotary-debrecen.hu/egykor%20tag%20202.htm>, letöltve: 2014-11-30.

⁵⁶⁹ *Tiszántúli Ipar és Kereskedelem*, 1926. január 30., 9.; Vidoni D. (sic!) János szintén fővédnök. 1927. december 24., 4. és 1929. június 9., 1., továbbá *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1927. december 1., 3.

⁵⁷⁰ *Igen szépen sikerült a húsiparosok bálja. A húsiparosok báljával kezdődött meg a farsang. „Túr a dísznó túr a mocsár szélén”* c. cikk részlete, *Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1928. február.

⁵⁷¹ *Budapesti Hírlap*, 52. évf., 10. szám, 1932. január 14., 7.

szoboralap javára is adományozott 11 pengőt,⁵⁷² 1938-ban pedig a Gyáriparosok Országos Szövetségének gyűjtésére ajánlott fel 600 pengőnyi adományt.⁵⁷³

7.2 Az Olaszbarátok Monti Köre

Giovanni Vidoni a család részvételével alapított kulturális egyesület tagjaként a városban rendezett különböző rendezvényeken is megjelent. Az Olaszbarátok Monti Körének iratai az 1932 és 1947 közötti időszakból Csobán Endre irathagyatékában maradtak fenn és információval szolgálnak a Vidoni család kulturális és politikai jellegű tevékenységéről egyaránt.⁵⁷⁴ Ehhez az egyesülethez kapcsolódott a debreceni olasz fascio működése is, mely az olasz fasizmus külföldi szervezeteként eszméinek terjesztésére, céljainak népszerűsítésére volt hivatott a külföldön élő olasz nemzetiségű állampolgárai közreműködésével. A szervezet működésével kapcsolatban részletesebb adatok nem állnak rendelkezésre, viszont a Monti Kör dokumentációja és a korabeli sajtó számos alkalommal szerepelteti a megnevezést különböző rendezvények kapcsán, elsősorban Giovanni Vidoni részvételével, akit ezen kívül egy ún. Italica bizottság vezetőjeként is említenek:

„Debrecen, november 28. Alessandro Cutolo, a nápolyi levéltár igazgatója, két napot Debrecenben töltött, hogy ott megalakítsa az „Italica” bizottságát. A pályaudvaron a rektor képviseletében Wallisch Oszkár lektor, továbbá a debreceni olasz fascio vezetője fogadta az előkelő vendéget, akit az egyetem által rendelkezésre bocsátott lakosztályban szállásoltak el. [...] Tegnap [...] Délután megalakította az Italica bizottságát, amelynek élére Vidonit állította. Este visszautazott Budapestre. Bucsuztatására a pályaudvaron megjelentek a hatóságok képviselői, valamint a debreceni olasz kolónia tagjai.”⁵⁷⁵

Szintén a sajtó közli Pignatelli Monfalcone herceg érkezését Debrecenbe az olasz fascio meglátogatásának céljával, melynek főtitkára Giovanni Vidoni. Érkezésekor a fascio feketeingesei fogadták és a Vidoni család látta vendégül a városban tartózkodása idején.⁵⁷⁶ A Vidoni família kötődését a fasizmusoz az Udinei Állami Levéltárban fellelhető iratanyag⁵⁷⁷ mellett néhány, a család tulajdonában fennmaradt dokumentum is szemlélteti, illetve a korszakban készült, szintén magántulajdonban lévő fényképek bizonyítják; ezek mindegyike

⁵⁷² MTI 1936. január 11., 25. *A Rákóczi Szoboralap javára 1936. évi január hó 1-től 11-ig befolyt adományok.* <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&a=start>, letöltve: 2015-08-01.

⁵⁷³ Dozzi József 400 pengőt ajánlott fel. *Budapesti Hírlap*, 58. évf., 236. szám, 1938. október 19., 5. és *Pesti Napló*, 89. évf., 214. szám, 1938. október 19., 4.

⁵⁷⁴ MNL HBML XV. 22/d 1. Monti Kör iratai 1931–44., illetve MNL HBML X 301.14. d.

⁵⁷⁵ MTI 1928. november 28. <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/magyar-tavirati-iroda/adatlap/133575?page=3&search=vidoni>, letöltve: 2018-02-25.

⁵⁷⁶ *Magyar Jövő*, 11. évf., 39. szám, 1929. február 16.; 5.

⁵⁷⁷ ASU Partito Nazionale Fascista, Busta 7., fasc. 44.

említi a debreceni szervezetet is. Az alábbiakban látható első kép a Vidoni család egy tagját ábrázolja az olasz fascio zászlajával, melyen a következő felirat szerepel: *Fasci Italiani all'Estero Sezione Debrecen* (Külföldi Olasz Fasciók Debreceni Szekció). A második képen a gyárosok és a fasiszta karlendítést (római köszöntést) bemutató gyári munkásaik láthatók feltehetően egy ünnep vagy rendezvény alkalmával, hiszen a háttérben az olasz zászlót is elhelyezték.

A Vidoni család tagja a debreceni olasz fascio zászlajával⁵⁷⁸

⁵⁷⁸ Fénykép a Vidoni család magántulajdonában, Egidio Madussi összegyűjtött anyagából. (2019, Artegna)

A Vidoni család tagjai és néhány gyári munkásuk⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ Fénykép Barbara Vidoni tulajdonában. (2019, Artegna)

7.2.1 Alapítás, célok

A Monti Kör megalapításának gondolatát Olaszországban tanult, olasz szakos tanárjelöltek, dr. Tassy Ferenc és Kornya Sándor vetették fel Debrecenben 1928-ban.⁵⁸⁰ Az ötletet Rinaldo Vidoni,⁵⁸¹ Csobán Endre főlevéltáros, Boros Ferenc középiskolai tanár, Dusa István ügyvéd, Fuhrman Béla törvényszéki jegyző és Lengyel Béla százados karolta fel, akik vasárnap délelőttöként és kedd estéenként rendszeresen összegyűltek az Angol Királynő étteremben,⁵⁸² ahol olasz nyelvű lapokat, könyveket olvastak és magyaráztak, valamint olaszul társalogtak. Ehhez a társasághoz csatlakoztak hamarosan a népes Vidoni család további tagjai (Giovanni B. Vidoni, Luigi és Giovanni), majd több olaszul beszélő debreceni polgár is. A társaság Vidoni Rinaldo javaslatára döntötte el, hogy alakuló egyesületüket a magyar-olasz kapcsolatok történetében kiemelkedő szerepet betöltő hős katona tiszteletére, Alessandro Monti ezredesről nevezik el. Az alakuló ülésen elfogadott alapszabályok kiemelik a „fényes olasz-magyar múlt” eseményeit, megemlékezve Monti ezredes légiószervezéséről, és az Olaszországért harcoló magyar katonák hőstetteiről.⁵⁸³ A Monti Kör nem sokkal azt követően jött létre, hogy a térségben befolyását növelni akaró Olaszország és a trianoni revíziót elérni kívánó Magyarország 1927-ben barátsági szerződést kötött Rómában. A korszak politikai eseményei ezáltal a Monti Kör tevékenységét is befolyásolták, hiszen a fasizmus iránti rokonszenv vagy a revízió kérdése a kör későbbi működése során legtöbb rendezvényének központi témája volt. Mussolini iránti szimpátiájukat táviratok útján is kifejezték, s egy olasz újságíró látogatása alkalmával a sátoraljaújhelyi lehetetlen (sic!) trianoni határt is megtekintették.⁵⁸⁴ Oláh Gábor Mussoliniról írt verse vagy a Medgyessy Ferencsel egy Mussolini-szoborral kapcsolatos levélváltás szintén a Kör ideológiai elkötelezettségére utal. Ezen kívül indítványozták debreceni utcák és terek névváltoztatását a magyar revíziót támogató személyiségekről, mely végül nem valósult meg.⁵⁸⁵ A Kör tevékenysége tehát egyértelműen kapcsolódott a korszakban zajló Olaszország felé történő külpolitikai nyitáshoz és közeledéshez.

⁵⁸⁰ Kornya Sándor (élt: Nagyszalonta, 1901. augusztus 17.–Debrecen, 1975. június 30.): középiskolai tanár, igazgató. Személyével kapcsolatban a következő emlék maradt fenn: „Egyszer tornaórán ő jött be helyettesíteni, s elmesélte a híres Vidoni szalámi gyártási titkának megőrzési trükkjét.” *Pedagógusok arcképcsarnoka*, 92–95.

⁵⁸¹ MNL HBML X. 301.14. d., illetve *Consulta professionisti – Artisti ed intellettuali. Provincia di Udine*, 14. évf., 16. k., Stamperia Zanetti, Velence, 81. A debreceni fascio és a Monti Kör megalapítójaként említi, amellet, hogy az artegnai fascio titkáráként szerepelteti. Ezen kívül az *Il Popolo del Friuli*, a *La Panarie*, a *Libro e Moschetto*, az *Il Legionario* és a *Bollettino della Società Filologica Friulana* című lapok munkatársa, illetve szerzője.

⁵⁸² Az Angol Királynő Szálloda Rt. a város második legjelentősebb szállodája, kávéházi és Bunda Éttermi részleggel is rendelkezett. *Debrecen története 4.*, 28.

⁵⁸³ MNL HBML XV. 22/d.1. Monti Kör. Alapszabályok, beszámolók, határozatok, jegyzőkönyvek, 1932–43.

⁵⁸⁴ HBML XV. 22/d. 1. 2. 18. Csobán Endre levele Gulyás Józsefhez. Debrecen, 1934. július 30.

⁵⁸⁵ Pete (2001), 115.

A Monti Kör előbb asztaltársaságként működött, majd 1932. június 18-án hivatalosan is megalakult Csobán Endre főlevéltáros elnökletével és az ország első fővároson kívüli olaszbarát egyesülete lett. Taglétszáma a világháborúig emelkedő tendenciát mutatott, az egyesület működésének tetőpontján 92 főt számlált, ami ezután csökkenni kezdett: 1938-ban 86 fő, 1943-ban pedig már csak 79 fő volt.⁵⁸⁶ Társelnökévé Giovanni Battista Vidonit nevezték ki, társalelnöke Giovanni Vidoni volt, a titkári pozíciót pedig Vidoni Rinaldo, könyvelő töltötte be. A választmányi tagok névsorában megtaláljuk rajtuk kívül Aloisio Vidoni gyárost is. Kezdetben csak olaszul tudó személyek léphettek be az egyesületbe, később azonban lehetővé tették a csatlakozást minden érdeklődő részére. Érdekesség, hogy a Vidoni család tagjai csupán tiszteletbeli tagok voltak, mivel olasz állampolgárokat a kör nem vehetett fel tagjai közé. Az alapító tagok ötven pengővel gyarapították az egyesület pénztárát, ezen kívül mindenki tagdíjat fizetett, melynek összege évi két pengő volt. Az egyesületi nyilvántartó lap szerint az országos szervezetként megalakult Kör székhelye a debreceni Városházán (Ferenc József út 20.) volt, jövedelme a tagdíjak, adományok és a szervezett rendezvények (előadások, hangversenyek, kiállítások) belépődíjaiból tevődött össze. Ingó vagyonát ezer kötetnyi könyvvállományán kívül mindössze egy Mussolini és egy Monti fénykép, valamint egy körbélyegző tette ki. Működési területeként az alapszabályzat elsősorban Debrecent, majd a magyarság lakta területeket említi meg, a kör hivatalos nyelveként a magyar mellett az olaszt tüntetve fel. Pecsétjükön a következő felirat szerepelt: „Olaszbarátok Monti-Köre Circolo Monti Amici dell’Italia Debrecen 1929”. Jelvénye pajzs alakú, zöld mezőben a magyar Szent Korona, alatta Savoya-csillag ábrázolása volt látható.⁵⁸⁷

Az egyesület célja a magyar-olasz kulturális és társadalmi kapcsolatok fejlesztése, a két nemzet barátságának ápolása és az olasz nyelv minél szélesebb körű megismertetése volt. Ennek megfelelően tervezték szépművészeti, tudományos, ismeretterjesztő és művészeti munkák, folyóiratok szerkesztését és kiadását is. 1937 tavaszán meg is jelent a Kör tervezett kiadványsorozatának, a *Monti-könyvtárnak* első és egyben utolsó száma *A fasizmus alapelvei* címmel (Mussolini: *La dottrina del fascismo*). Ennek tényét az *Il Popolo del Friuli* egyik száma is hírként közli Rinaldo Vidoni tollából.⁵⁸⁸ A pályadíjak és tanulmányi segélyek adományozása szintén az egyesület alapvető célkitűzései között szerepelt. Az eredményes működés érdekében ezen kívül keresték a hasonló célú magyar és olasz egyesületekkel való érintkezést, kapcsolattartást is, melyek közül a debreceni iratanyag a budapesti Corvin Mátyás Társaságot említi.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ *Debrecen város*, 103. és MNL HBML X. 301. 320. ill. 55 fő, MNL HBML X. 301. 14.

⁵⁸⁷ MNL HBML XV. 22/d.1. (1932–43.), MNL HBML X. 301. 14.

⁵⁸⁸ *Il Popolo del Friuli. Organo del Partito Nazionale Fascista*, 3. évf., 273. szám, 1934. november 18., 3.

⁵⁸⁹ MNL HBML X. 301. 14. és MNL HBML X. 301. 320.

7.2.2 Működés, eredmények

A Kör hetente tartotta összejöveteleit az alapszabályban megjelölt célok figyelembevételével az olasz nyelv gyakorlása és az olasz országismeret, kultúra megismertetése érdekében szervezett programokkal. Ezeken a rendezvényeken a Vidoni család tagjai is rendszeresen megjelentek, előadásokat tartottak, koncerteket adtak, melyekről rendszerint a helyi lapok ismertető jellegű cikkei is beszámoltak. Működéséről viszont több ízben jelentek meg tudósítások olasz lapokban is. A kör, ismertségének köszönhetően több könyvadományt is fogadott Olaszországból, 1933. augusztus 18-án ezer kötetes könyvállománnyal gazdagodott könyvtára. Ennek egy részét a szicíliai költő, Giuseppe Macherione⁵⁹⁰ hagyatékából kapta, amelyet Vincenzo és Raffaele Macherione római ügyvédek ajándékoztak az egyesületnek (600 kötet), s melyet Giuseppe Macherione Könyvtár néven külön kezeltek. Maria Luisa Solentino és Arrigo Solmi adományozók további kötetekkel járultak hozzá a Kör könyvtárának gyarapításához, a római *Istituto Fascista di Cultura*⁵⁹¹ (Fasiszta Kultúrintézet) pedig időközönként több munkát is küldött számukra. Az ENIT (1919-ben létrehozott Olasz Nemzeti Turisztikai Hatóság) idegenforgalmi kiadványokat bocsátott rendelkezésükre körülbelül ezerkötetnyi mennyiségben, továbbá ingyen juthattak hozzá a *Popolo d'Italia*⁵⁹² és a *Tribuna*⁵⁹³ című lap számaihoz is.

Mivel az alapszabályok célul tűzték ki az olasz nyelv gyakorlati művelésének biztosítását nemcsak a Kör tagjainak, hanem a szélesebb közönség számára is, az 1933–34-es iskolai évben társadalmi mozgalom szervezésébe kezdtek; értekezletre hívták a tanügyi vezetőket és az érdekelt szülőket, s átképző tanfolyam indítását is felvetették nyelvtanárok részére, melynek javaslatát Hóman Bálint elé kívánták terjeszteni.⁵⁹⁴ Végül az olasz nyelv tanításának középiskolai bevezetése érdekében memorandumot nyújtottak be a Magyar Királyi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Az *Istituto Italiano di Cultura* (Olasz Kultúrintézet) debreceni fiókintézetének megnyitásához előbb megfelelő helyet, majd berendezéseket kerestek és annak megalakulásáig minden évben szerveztek olasz nyelvtanfolyamokat többek között a katonaság számára, valamint a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége részére és különböző középiskolák tanulóinak is. 1936. október 25-től már

⁵⁹⁰ 1840. március 22.–1861. május 22. A Risorgimento eszméinek lelkes híve. Az adományozás tényét említi: *Színházi Élet* XXIV. évf., 37. szám, 1934. szeptember 2–8., 54.

⁵⁹¹ 1925-ben létrejött intézet melynek elsődleges célja a fasiszta ideológia terjesztése, valamint az olasz kultúra megismertetése volt.

⁵⁹² Mussolini által létrehozott jelentős politikai napilap, kezdetben az Olasz Szocialista Párt, a világháborúba való beavatkozást támogatók lapja, 1922-től 1943-ig a Fasiszta Párt elsődleges sajtóorgánuma.

⁵⁹³ A történelmi baloldal két fő képviselője, Alfredo Baccarini és Giuseppe Zanardelli által alapított napilap, melynek számai 1883 és 1946 között jelentek meg.

⁵⁹⁴ *Budapesti Hírlap*, 54. évf., 76. szám, 1934. április 6., 8.

a Renato Fleri vezette Olasz Kultúrintézet debreceni fiókja és a Monti Kör együtt biztosította az olasz nyelv és irodalom megismerésének lehetőségét és a nyelvtanulást négyszáz hallgató számára, rendszeresen megtartott kurzusok keretében.

A kör közreműködésével, Dr. Tassy Ferenc vezetésével 1929-ben több mint 20 olasz hallgató érkezését szervezték meg a debreceni Nyári Egyetemre. Az érkezőket vendégséggel fogadták, majd megismertették őket a város főbb nevezetességeivel. 1933-ban 18 olasz hallgató nevét közli Carlo Caffareli olasz külügyminisztériumnak küldött jelentésében részletesen leírva a csoport összes programját.⁵⁹⁵ 1935-ben már 220 külföldi hallgató vett részt az augusztus 1-jén induló Nyári Egyetem kilencedik szemeszterén, akik közül elsőként a 26 főből álló olasz csoport érkezett meg, melyet az állomáson ünnepélyes fogadtatásban részesített a város néhány képviselője, az egyetemi tanács, a Monti Kör és a debreceni fascio tagjai.⁵⁹⁶ Ugyanekkor a kör jeles személyiségeket, Carlo Caffarellit, a római magyarbarát egyesület elnökét és Alberto Gianolát, a budapesti olasz követség kultúratanácsosát is a városban üdvözölhetette, akik a Nyári Egyetemen tartottak előadásokat:

„Caffarelli herceg, az Amici del Ungheria szervezetének főtitkára kedden délben Debrecenbe érkezett. A herceget, aki a debreceni Nyári Egyetemen tart előadást, a város közönsége nevében Vargha Elemér dr. h. polgármester, a Nyári Egyetem nevében Hankiss János dr. egyetemi tanár, a Monti-kör részéről pedig Csobán Endre főlevéltáros és Gönczy Béla egyetemi hallgató üdvözölte. Caffarelli herceg válaszában köszönetet mondott a szeretetteljes fogadtatásért és hangsúlyozta, hogy az egész Magyarországot szerető olaszok számára mégis mindig Debrecen marad a kedvenc város.”⁵⁹⁷

A *Pesti Napló Nyolcvan olasz a Hortobágyon* címmel írt a Nyári Egyetem 1936-ban szervezett programjáról,⁵⁹⁸ amelynek zárőnnepélyén Caffarelli hercegnek emlékrmet adományoztak. 1929 és 1935 között összességében 258 olasz hallgató vett részt a Nyári Egyetem programjain, mellyel a határontúli magyarok csoportját követve a második legnépesebb közösséget alkották. Az olasz hallgatók érkezéséhez nagyban hozzájárult a *Gruppo Giovanile degli Amici dell’Ungheria*, magyarbarát ifjúsági csoport szervezőmunkája is. Debrecenben dr. Wallisch Oszkár, egyetemi lektor, a Monti Kör, az olasz fascio, dr. Tassy Ferenc, a Trieszti Királyi Egyetem magyar irodalom és nyelvkurzusokért felelős megbízottja és az Olasz Kultúrintézet járult hozzá a szervezőmunkához.⁵⁹⁹

⁵⁹⁵ ASDMAE AP 1931–1945 Ungheria, Busta 7 (1933), Amici dell’Ungheria.

⁵⁹⁶ *Budapesti Hírlap*, 55. évf., 172. szám, 1935. július 31., 9. és *Pesti Napló*, 86. évf., 172. szám, 1935. július 31., 9.

⁵⁹⁷ *Budapesti Hírlap*, 55. évf., 184. szám, 1935. augusztus 14., 37. és *Pesti Napló*, 85. évf., 184. szám, 1934. augusztus 15., 17.

⁵⁹⁸ *Pesti Napló*, 87. évf., 202. szám, 1936. szeptember 4., 13.

⁵⁹⁹ *A Nyári Egyetem első tíz éve (1927–1936) Decennium Primum Cursuum aestivorum in Regia Scientiarum Universitate Hungarica Debreceniensi de Stephano Tisza nominata Textus lingua Hungarica*,

Ehhez kapcsolódóan a Kör tiszteletbeli tagjaivá választottak két olasz állampolgárt is, akik az olasz-magyar barátság fenntartásáért sokat tettek: Giovanni Terranovát és Gino Cuchettit. Terranova kezdeményezésére tömörültek ugyanis az olaszországi magyarbarát egyesületek *Amici dell'Ungheria* név alatt. Ezek országos elnökeként 1931-ben ötven olasz diákot hozott a debreceni nyári egyetemre, hozzájárulva ezzel az 1927-től évente megszervezett rendezvény sikeréhez és fennmaradásához. A római rádióban népszerűsítette Magyarországot, a magyar irodalmat, zenét és beszélt a trianoni békediktátumról is. Cuchetti pedig *Nel cuore dei Magiari*⁶⁰⁰ címmel írt könyvet, melyben a magyar revízió jogosságát hirdette. A tiszteletbeli tagságról szóló díszoklevelet ünnepi ülésen adták át részükre, melyet Csobán Endre nyitott meg. Az ünnepségen részt vett báró Apor István, a Revíziós Liga küldötte is.⁶⁰¹

A Monti Kör élénk kapcsolatot tartott fenn Olaszországgal, levelezést folytatott különböző méltóságokkal, valamint tanulmányi kirándulásokat is szervezett Itália megismerésére, mely alkalmakat a Vidoni család is kihasználhatta, hogy hazalátogasson az arternai szülői házba. 1933 júliusában a Velence, Bologna, Firenze, Pisa, Róma, Nápoly, Pompei és Capri szigetének érintésével szerveztek tanulmányutat. Az egyesület képviselői ezen kívül látogatást tettek Villani Frigyes magyar királyi követnél és Achille Starace, fasiszta pártfőtitkárnál is. Szintén ebben az évben indult Tassy tanulmányútra Bresciába, ahol Monti ezredes szobrának megkoszorúzásával fejezte ki tiszteletét a két nemzet hőse előtt. Rómába 1934-ben érkezett a Kör 23 főnyi csapata szintén Tassy vezetésével, akiknek fogadására Carlo Caffarelli herceg, a követség több tagja, a magyarbarát olaszok szövetségének ifjúsági elnöke és a fasiszta egyetemi hallgatók szövetségének tagjai jelentek meg. Ekkor átadták a Monti Kör kiadásában magyar nyelven megjelent *A faszizmus alapelvei* című kiadvány egy példányát. Starace elismeréssel nyilatkozott a Kör olaszbarát munkásságáról, hangsúlyozva a két nemzet történelmi kapcsolatainak fontosságát.⁶⁰²

A Kör rendszeresen reagált az olaszországi hírekre, debreceni lapokban kommentálta az aktuálisan zajló olasz eseményeket együttműködve a helyi fascióval. Rendszeresen szerveztek továbbá előadásokat a szellemi, a gazdasági és a politikai élet eseményei megbeszélésének céljával, illetve felolvasó esteket, tudományos vitaesteket,⁶⁰³ színpadi előadásokat, hangversenyeket, kiállításokat és tárlatokat is tartottak, melyekre több alkalommal olasz

Britannica, Germanica, Francogallica, Italica, Polonica. Debrecen, 1937., <http://mek.oszk.hu/04200/04280/html/>, letöltve: 2017-08-13.

⁶⁰⁰ Cuchetti, Gino: *Nel cuore dei Magiari: l'Ungheria d'oggi.* Milano, Hoepli, 1929.

⁶⁰¹ *Budapesti Hírlap*, 53. évf. 272. szám, 1933. november 30., 9.

⁶⁰² *Budapesti Hírlap*, 54. évf., 150. szám, 1934. július 6., 33.; továbbá 54. évf., 153. szám, 1934. július 10., 10. és 54. évf., 161. szám, 1934. július 19., 10.

⁶⁰³ *Pesti Napló*, 84. évf., 276. szám, 1933. december 5., 20.

előadókat is meghívtak.⁶⁰⁴ Rendezvényeiken rendszeresen olyan előkelőségek is megjelentek, sőt szerepeltek, mint a főispán és a város polgármestere. Egy-egy rendezvény fényét emelte Vidoni Jenő zongorajátéka, valamint a „táncszámokkal” szereplő Vidoni Emma előadásai. A sajtó értesülése szerint az Árpádházi Boldog Margit Leány Klub előadása alkalmával, a Csokonai Színházban is nagy sikere volt „Vidoni Muci és Kovács Teca táncszámának”.⁶⁰⁵ Emmán kívül Vidoni Ritát is említik a korabeli lapok tudósítva a római katolikus reálgimnáziumban tartott jótékonyági előadásról, ahol Vidoni János és neje is megjelentek.⁶⁰⁶ A városba érkező olasz vendégek fogadásában a kör tagjai rendszeresen segítséget nyújtottak. 1929 novemberében Giuliano Balbino, nevelésügyi miniszter többedmagával tett látogatást Debrecenben, akinek üdvözlésén Csobán Endre városi főlevéltárnok már a debreceni Montikör nevében jelent meg.

„A minisztereket kíséretükkel együtt a város az Arany Bika-szállóban szűk körű díszebéden látta vendégül. Délután az egyetemi klinikai templomot tekintették meg, elsősorban a befejezéshez közelálló központi egyetemi épületet és a már felépült új tanári lakásokat. Az olasz miniszter a legnagyobb elragadtatás hangján nyilatkozott a látottakról.”⁶⁰⁷

Jól mutatják együttműködő készségüket és a más egyesületekkel való szoros kapcsolattartást a közösen szervezett rendezvények is. A Debreceni Zenekedvelők Körével rendszeresen együttműködtek, s a Debreceni Újságírók Klubjában is rendeztek olasz estet Csobán Endre részvételével, melyen Domenico Anselini, olasz író és hírlapíró és Podio Giovanni, a bécsi olasz egyetemi hallgatók egyesületének vezetője tartott előadást.⁶⁰⁸ 1932-ben a Hadimúzeum Egyesület helyi fiókjával, valamint az egyetemi hallgatók olaszbarát egyesületével egyetemben Garibaldi ünnepséget szerveztek a Déri Múzeumban, ahol Rugonfalvi Kiss István, az egyetem rektora méltatta beszédében Monti ezredes halálának ötvenedik évfordulója alkalmából, majd Ghimesy Ernő alezredes *Garibaldi emlékezete és az olasz-magyar hadikapcsolatok* címmel tartott előadást.⁶⁰⁹ 1933-ban a Bresciai Fasiszta Egyetemi Hallgatók Szövetsége úgy döntött, hogy a debreceni Monti Körnek adományozza annak az 1848–1849-es zászlónak a mását, mely alatt az olasz katonák a magyar függetlenségért harcoltak. Ebből kifolyólag a bresciai diákok 30 fős küldöttsége szeptember 23–25. között Debrecenben tartózkodott, hogy az általuk elkészített zászló mását a Monti Körnek

⁶⁰⁴ dr. Antonio Widmar a budapesti királyi követség sajtóattaséja, dr. Gerolamo Bassani, milánói egyetemi tanár, Roberto Chignoli, dr. Angellini, dr. Lucente, az egyetemi kurzusokra jelentkezett olasz csoportok vezetői.

⁶⁰⁵ *Színházi Élet*, XXIV. évf., 49. szám, 1934. november 25-december 1., 60.

⁶⁰⁶ *Debreczeni Ujság-Hajduföld*, 36. évf., 288. szám, 1932. december 22., 4.

⁶⁰⁷ *Budapesti Hírlap*, 49. évf., 269. szám, 1929. november 26., 24.

⁶⁰⁸ *Pesti Hírlap*, 53. évf., 96. szám, 1931. április 29., 9.

⁶⁰⁹ *Budapesti Hírlap*, 52. évf., 140. szám, 1932. június 25., 29.

átadják.⁶¹⁰ Szintén 1933-ban, Monti Ágost Sándor, a torinói egyetem professzora tartott előadást a Déri Múzeumban a magyar-olasz kapcsolatok alakulásáról,⁶¹¹ aki egyúttal egy mellszobrot is ajándékozott a városnak.

„Monti Sándornak, a 48-as magyar forradalomban résztvevő olasz légió parancsnokának unokája mellszobrot ajándékozott Debrecen városának. A mellszobor most érkezett meg Rómából Debrecenbe. A 48-as szabadsághős mellszobrának a debreceni Monti-kör kérésére a város megfelelő díszes elhelyezést kíván adni és a szobrot eddigi eddigi tervek szerint a Nagytemplom előtti parkban, Kossuth Lajos szobra közelében állítják fel.”⁶¹²

A kör tagjai a háború idején is aktívak maradtak és rendszeresen megtartották rendezvényeiket. 1940. április 30-án az Olasz Kultúrintézetben rendezett vitaelőadáson az olasz kormány küldöttje, Nino Falchi az olasz-magyar ipari munkások csereakcióiról tartott előadást, melyen megfogalmazódott az ipartestületek és kamarák közötti közvetlen kapcsolattartás igénye. Ezzel kapcsolatban a Monti Körön belül állandó bizottság létrehozását tervezték, valamint egy iparos ifjú tanulmányainak fedezését.⁶¹³

Minden évben megünnepelték Olaszország és a fasizmus jelentős évfordulóit, melyet a háború éveiben sem hagytak el. Erre jó példa, hogy 1942. október 28-án a *marcia su Roma*⁶¹⁴ huszadik évfordulója alkalmából egy megemlékezést szerveztek. 1943. május 5-én pedig Róma alapításának 2696. évfordulóját ünnepelték, melyet a fasizmus idején a munka ünnepévé avattak. A dokumentumok szerint a rendezvényen Giovanni Vidoni, a debreceni fascio vezetője is részt vett.⁶¹⁵ A fellelhető iratanyag alapján a Monti Kör utolsó rendezvénye az 1943. november 30-án megtartott közgyűlés volt. A belügyminiszter 1946. november 20-án kelt rendeletével feloszlatta a kört működésének hosszabb idejű szüneteltetésére hivatkozva. Debrecen város Tanácsa 1947. január 16-án rendelte el a kör törlését az egyesületi nyilvántartásból.⁶¹⁶

Az olaszbarát kör működése mellett egy másik hasonló szerveződést is találunk a korszakban. Dr. Wallisch Oszkár olasz lektor kezdeményezésére ugyanis megalakult a Debreceni Egyetemi Hallgatók Olaszbarát Egyesülete is (*Associazione degli Studenti Ungheresi Amici dell'Italia a Debrecen*), melyről az egyetemi tanács 1932. május 2-án döntött.⁶¹⁷ Elnöke Ember Ernő, okleveles középiskolai tanár, titkára Kiss József, jogszigorló,

⁶¹⁰ *Budapesti Hírlap*, 53. évf., 207. szám, 1933. szeptember 13., 30.

⁶¹¹ 1935 márciusában ugyanitt Pirandello-ünnepélyt rendeztek, november 3-án pedig ünnepélyes megemlékezést tartottak a *marcia su Roma* emlékére, melyen Renato Fleri professzor tartott előadást.

⁶¹² *Népszava*, 64. évf., 69. szám, 1936. március 22., 14.

⁶¹³ MNL HBML XV. 22/d.1.

⁶¹⁴ Menetelés Rómába, azaz a Mussolini által vezetett fasiszták bevonulása a fővárosba, hatalomátvétel.

⁶¹⁵ MNL HBML XV. 22/d.1.

⁶¹⁶ MNL HBML XV. 301. 14. 55.

⁶¹⁷ Acta Regiae XVIII., 466.

pénztárosa Versényi György, ügyvédjelölt lett. Az egyesület rögtön bekapcsolódott az aktív szervezőmunkába, így már 1932 júniusában részt vett a Garibaldi emlékünnepély rendezésében, 1932. augusztus 8-án megszervezte a Nyári Egyetemen résztvevők tábortúzi ünnepélyét, továbbá részt vett a *Justice for Hungary* repüléséről megemlékező, az olasz nemzet ajándékként érkezett *Giustizia per l'Ungheria* (Igazságot Magyarországnak) névre keresztelt repülőgép debreceni fogadásán is, mely 1932. szeptember 17-én érkezett a városba.⁶¹⁸

A Monti Kör tevékenységét nyomon követve megállapítható, hogy a Vidoni család tagjai nemcsak a megalakulásnál játszottak fontos szerepet, hanem a kör által rendszeresen szervezett rendezvények megvalósításában is aktívan részt vettek, amellyel hozzájárultak a város kulturális életének színesebbé tételéhez.

⁶¹⁸ *Debreceni Ujság–Hajdúföld*, 36. évf., 210. szám, 1932. szeptember 18., 5.

A trianoni békediktátum ellen tiltakozó repülőgép 1931. július 15-én indult Endresz György pilótával és Magyar Sándor navigátorral a fedélzetén, a világon tizenötödikként repülve át az óceánt. Az út megvalósítását lord Rothermere angol sajtómágnás támogatta, ő lett a gép névadója is. A további fedezetet az Amerikai Egyesült Államokban élő magyarok adományai szolgáltatták, főképp a hentesként az USA-ba kerülő, később húszem-tulajdonossá váló Szalay Emil támogatása.

1932-ben Endresz György meghívást kapott a Rómában megrendezendő Óceánrepülők Világkongresszusára, ám május 21-én a római Littorio repülőtéren a gépe felrobbant és ő szörnyet halt. Mussolini kormánya a tragédiát követően felajánlott Magyarországnak számára egy repülőgépet, amelynek oldalán a *Giustizia per l'Ungheria* felirat volt látható. Ez a gép érintette útja során Debrecent is. Fiziker Róbert: *A Justice for Hungary utolsó útja*. https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_justice_for_hungary_utolso_utja_0, letöltve: 2020-07-20. továbbá: Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtár, <https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=068633>, letöltve: 2020-07-20.

8. ÖSSZEGZÉS

Összességében megállapítható, hogy a Monarchia területén a 19. század második felétől megélénkülő gazdasági élet, az ugrásszerűen fejlődő iparágakban kialakuló munkaerő-kereslet azon felül, hogy a mezőgazdasági népességet az ipar felé vonzotta, lehetőséget kínált messze földről ékező szakmunkások, mesteremberek elhelyezkedésére is. A korszakban igen erős magyar élelmiszeripar és a mezőgazdasági művelés korszerűsítésének köszönhetően szintén fejlődő állattenyésztés, ezzel összefüggésben a húsfeldolgozás is megújuláson ment keresztül. Ebben a folyamatban a Magyarország területére érkező friuliak központi szerepet játszottak. Az ekkor kifejlődő, helyi nyersanyagokon alapuló új iparág, a szalámigyártás azonban nemcsak a friuli szalámikészítők százainak, hanem a magyar munkavállalóknak is elhelyezkedési lehetőséget adott. A magyar szalámi pedig nemcsak elfogadottá, hanem igen kedvelté is vált a vásárlóközönség körében, melynek köszönhetően nemcsak a belső piacon, hanem világszerte ismert és keresett terméké vált. A friuli üzemek tevékenysége jól láthatóan nemcsak ipartörténeti szempontból figyelemre méltó, hanem a migrációs folyamatok megértéséhez, a magyar-olasz kapcsolatok egy újabb részletének feltárásához szintén támpontokat nyújthat.

A Vidoni család több mint hat évtizedes debreceni jelenléte egyértelműen az egyik kiemelkedő jelentőségű részlete a friuliak magyarországi tevékenységének, mely nemcsak gazdasági téren befolyásolta a város életét. A családtagok részt vállaltak a városi közéletben is, a társadalmi-kulturális jellegű tevékenységük sem hanyagolható el Debrecenben. Vitathatatlan azonban, hogy elsősorban gyáruk megalapításával érték el legnagyobb eredményeiket, mely a Pick, a Herz és a Dozzi mellett nemzetközi szinten is ismertté tette a magyar húsfeldolgozást és annak kiváló minőségű termékeit, ötvözve a magyar alapanyagot a friuli szaktudással, melyek révén egyedülálló terméket hoztak létre. A kutatás során számtalanszor felvetődött a kérdés a magyar szalámi és a *salame ungherese* (Olaszországban igen elterjedt és kedvelt szalámifajta, azaz magyar szalámi) rokonságára vonatkozóan, melyre megnyugtató választ jelen dolgozat keretei között nem adhatunk. Ám megengedhetjük azt a feltételezést, hogy az export révén külföldre kerülő téliszalámi adhatta alapját az elsőként az olasz Levoni üzemben gyártott *salame ungherese* receptjének, nem feledkezve meg arról, hogy az itt dolgozó, a gyártási folyamatokat jól ismerő szezonális munkások is hazatértek legkésőbb a gyárak megszűnését követően.

A témakörben végzett tudományos kutatómunka során tehát igazoltuk a Vidoni család és vállalkozásának debreceni jelenlétével kapcsolatban, hogy a 19. század második felében tömegessé váló olasz emigráció hatást gyakorolt a magyar iparfejlődésre is, illetve ellátta annak növekvő munkaerő-igényét, továbbá bizonyos szempontból hozzájárult egy iparág új alapokra

helyezéséhez. Az észak-olaszországi Friuli kivándorlóinak kiemelkedő szerepe a magyarországi szalámiipar kialakulásában a disszertációban feltárt adatok alapján szintén megfelelően bizonyítható, melyet számos Friuliból érkező vállalkozó tevékenységének ismertetése is alátámasztott. A tömeges kivándorlás és a Magyarország területén létrejövő szalámigyárak közötti kapcsolatok, ezáltal a létrejövő üzemek közötti párhuzamok és hasonlóságok a rendelkezésre álló források alapján kimutathatók. A dolgozat igyekezett utalni a vállalkozások közötti kapcsolatokra is, ám csak a Vidoni Szalámigyár történetének ismertetését tűzte ki célul a többi üzem részletesebb működésének leírását mellőzve, legfőképpen mivel egyes gyárak története külön feldolgozást is megérdemelne. A kutatás tehát a továbbiakban kibővíthető a magyarországi friuli jelenlét gazdasági szerepének mélyrehatóbb elemzésével, más üzemtörténetek feltárásával vagy akár a friuliak Magyarországon témakör monográfiává fejlesztésével is.

9. MELLÉKLETEK

1. tábla

A Vidoni gyárban előállított termékek listája az első osztályú áruk esetében:⁶¹⁹

	Jellege	Főbb piacai	Gyártás évei	Megjegyzés
Téliszalámi	Vidoni	Magyarország, Hollandia, Ausztria, Csehszlovákia, Lengyelország, Németország, Svájc	1885–1947	1936-ig egyedüli cikk
Vidoni szalámi	svájci	Svájc	1935–1942	vörösborral milánói módra
Culari	téli vastag	Bécs	1935–1942	marha vakbélben
Szalámi-kolbász	Vidoni	Magyarország	1936–1944	
Vadászkolbász	sertéshúsból	Magyarország	1935–1945	
Tartósított kolbász	sertéshúsból	Debrecen	1945	
Füstölt húsok	sertéshúsból	Debrecen	1946	
Vörösárúk	hagyományos	Magyarország	1936–1944	
Pároskolbász	debreceni	Pest és vidék	1936–1944	
Paprikás szalonna	debreceni	Pest és vidék	1936–1944	
Füstölt szalonna	kolozsvári és angol	Pest és vidék	1936–1944	
Sertészsír	kevert	Magyarország, Csehszlovákia, Anglia	1920–1938	a lágykövérjéből kiolvasztva

2. tábla

A gyárban harmadrendű terméként előállított cikkek:⁶²⁰

	Jellege	Főbb piac	Gyártás évei
Kuneger (inas húsu szalámi)	inas hússzalámi	cucbolt	1895–1947
Kenyérszalonna	sós	cucbolt	1936–1944
Préstepertő	pogácsához	cucbolt	1895–1947
Sertésfej	nyers	Girgács Béla hentes, ⁶²¹ Debrecen	1895–1947
Láb-fej-köröm-farok	nyers	cucbolt	1895–1947
Üzleti csont	levescsont	cucbolt	1895–1947
Lapocscsont	hulladék	enyvgyár, Budapest	1895–1947
Kaparékzsír	hulladék	saját szappanfőzéshez	1895–1947

⁶¹⁹ Bornyi, 47. A táblázatokban megjelölt 1885-ös évszám feltüntetése a hivatalos cégalapítást megelőző kisüzemi tevékenységre utal.

⁶²⁰ Bornyi, 47.

⁶²¹ Girgács Béla debreceni hentes híres disznósajtjának alapanyagát a Vidoni gyárból szerezte be. Szilágyi, 27.

3. tábla

A gyárban felhasznált alap- és segédanyagok az 1936. évben:⁶²²

Nyersanyagok

	Minőség	Felhasználás	Szállító
Sertés színhús	két éves feketeföldi mangalica	szalámihús	
Inas sertéshús	két éves feketeföldi mangalica	szalámihús	
Marha színhús	fiatal bika	vörösáruhoz, kolbászhoz	marha nagyvágók
Táblás szalonna	bőrös nyers	fehéráruhoz	

Fűszerek

	Minőség	Felhasználás	Szállító
Szemes bors	Muntok ⁶²³	töltelékáruhoz	budapesti kereskedő
Konyhasó	őrölt	töltelékáruhoz	Hangya, Debrecen
Salétromsó	őrölt	töltelékáruhoz	Gyógyárker., Debrecen
Konzervsó	őrölt	töltelékáruhoz	Gyógyárker., Debrecen
Porcukor	őrölt	szalámihoz	Hangya, Debrecen
Fokhagyma	fejes	hentesáruhoz	helyi piacról
Vörösbor	palackozott, pecsenye	Vidoni szalámihoz	borkereskedés, Debrecen
Paprika őrlemények	édesnemes és erős- csípős	hentesáruhoz	Hangya, Debrecen

Segédanyagok

	Minőség	Felhasználás	Szállító
Lóbél (vastag)	sózott	téliszalámihoz	dél-amerikai cég
Marhabél (vastag)	sózott	svájci szalámihoz	pesti kereskedő
Marha vakbél (pomedli)	sózott	culari szalámihoz	pesti kereskedő
Sertés vastagbél	sózott	szalámikolbászhoz	béliparos, helyben
Sertés vékonybél	sózott	sertéskolbászhoz	béliparos, helyben
Kötöző zsinég	kender	hentesáruhoz	szegedi gyár
Címke	karton	szalámihoz és hentesáruhoz	Globus Nyomda, Budapest
Plomba	ólom	szalámihoz	gyár, Budapest
Zárszalag	papír	szalámihoz	Globus Nyomda, Budapest

⁶²² Bornyi, 34.

⁶²³ Swahn, 110. Muntok a korszakban az indonéz Bangka-sziget fővárosa, melynek legfőbb kiviteli cikke a városról elnevezett fehérbors.

Csomagolóanyagok

	Minőség	Felhasználás	Szállító
Zsírpapír	első osztályú	eladáshoz	Globus Nyomda Budapest
Faháncs	szálas	áruládázáshoz	kereskedő, Budapest
Karton doboz	5 kg-os	postai csomagolás	kereskedő, Budapest
Faláda leszabva	15–20–30 kg	postai csomagolás	fakerekedés, Debrecen
Acél abroncs	szalag	láda lezárásához	vaskereskedés, Debrecen

Üzemanyagok, takarmány

	Minőség	Felhasználás	Szállító
Ammóniák só	szabvány	hűtőberendezéshez	Bécs
Bükkfa ½ fm-es	hasítva	füstöléshez	Bajomi nagykereskedő, Debrecen
Kőszén	első osztályú	kazánfűtéshez	Bajomi nagykereskedő, Debrecen
Motorbenzin	normál	gépkocsikhoz	kereskedő, helyben
Száraz széna	elsőrendű	lótáp	terménykereskedő, Debrecen
Zab	elsőrendű	lótáp	terménykereskedő, Debrecen

4. tábla

A gyártáshoz felhasznált berendezések és eszközök:⁶²⁴

	Darabszám	Rendeltetése, helye	Üzembe helyezés éve	Megjegyzés, kapacitás
Húsáru mázsa tizedes	1	mázsaház	1895	500 kg-os
Tolósúlyos mázsa	1	mázsaház	1900	1000 kg-os
Hűtőberendezés	1	gépház	1895	-5 és +6 Celsius-fok között
Húscsepegtető lemez	4	előkészítő terem	1931	60 kg-os
Vizsgáló diaműszer	1	állatorvosi labor	1931	német gyártmány
Húsdaráló gép	1	műhelyterem	1895	elektromos
Húscsúszda	1	darabológép felől a pince előkészítőbe vezet	1895	4-5 fm.
Ringavágó gép	3	befejező terem	1895	5-6 tagú
Ringa falapát	3	a gép mellett	1895	kéziszerszám
Húsláda	több	szállításhoz	1895	20-25 kg-os
Fateknő	5	masszagyúráásra	1895	36 mázsa
Árufelvonó	1	húsládák szállításához	1895	100 kg-os
Szalámitöltő gép	1	kézi meghajtású	1895	20 kg-os
Tűkefe	1-1	kötöző munkások	1895	tucatnyi vékony
Szalámitartó lécz	sok	szárításhoz	1895	henger alakú kemény fából
Kolbász hús daráló- és töltőgép	1	hentesműhely	1936	20 kg-os
Zsírolvasztó üst	1	fatüzelésű	1931	150 literes
Zsírkeverő gép	1	elektromos	1931	100 kg-os
Gőzkazánok	2	szalámi szárító fűtése	1895 és 1927	kis kapacitású
Gőzfűtő csőrendszer	2	szalámi szárító fűtése	1895-1927	maximum 12-13 Celsius-fok
Vízmelegítő üst	1	fatüzelésű	1895	100 literes

⁶²⁴ Bornyi, 41-42.

Az értékesítés és a szállítás során felhasznált eszközök listája:⁶²⁵

Értékesítés	Darabszám	Rendeltetés, helye	Üzembe helyezés éve	Megjegyzés, kapacitás
Húsbontó asztal	2	hentesműhely	1895	15x1,5 m
Húsbontó asztal	1	előkészítő (IV–X. hó)	1935	7x1,5 m
Húsbontó asztal	1	hentesáru műhely	1936	4x1,5 m
Hentespult	1	hentesüzlet	1895	4x1 m
Húsvágó tőke	1	hentesüzlet	1895	kerek
Fa körfűrész-gép	1	nyáron az udvaron	1895	villany meghajtású

Szállítás

	Darabszám	Rendeltetése, helye	Üzembe helyezés éve	Megjegyzés, kapacitás
Stráfszekér	1	áruszállítás	1895	kétlovas
Ford teherautó	1	áruszállítás	1932	5 tonnás
Fedeles hintó	1	személyszállítás	1900	kétlovas
Ford személygépkocsi	1	személyszállítás	1932	5 személyes

⁶²⁵ Bornyi, 41–42.

5. tábla. Salamucci-ábrázolások⁶²⁶

⁶²⁶ <https://austria-forum.org/af/Heimatlexikon/Salamikr%C3%A4mer>, letöltve: 2018-05-01. 1. Szalámiárus figura a bécsi Augarten porcelánmanufaktúrából 1760–1765 körül. 2. »Wälsche Würste kauft! Salami Italiani!«. 1775–1776. Carl Conti színes rézmetszete Johann Christian Brand rajza alapján. 3. »Durri, durri, do bin i, Salamutschi.« (1900) fénykép képeslap-sorozatból. 4. Szalámiárus.

6. tábla. Dozzi reklámtábla⁶²⁷

⁶²⁷ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari
[digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=1175](https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=1175), letöltve: 2020-03-21.

Múzeum, <https://hu.museum->

7. tábla. Giuseppe Dozzi és *barbe Nane* lányának esküvője Budapesten⁶²⁸

8. tábla. A debreceni Vidoni munkásai⁶²⁹

⁶²⁸ A kép forrása: Teja, 10.

⁶²⁹ Fénykép a tarcentói Giacomini hentesüzletből.

9. tábla. Szalámikészítők a debreceni Vidoni gyár alkalmazásában⁶³⁰

⁶³⁰ Ermacora (2005), 22.

10. tábla. A gyár munkásai a Vidoni-szalámival⁶³¹

⁶³¹ Fénykép az artegnai Barbara Vidoni tulajdonában.

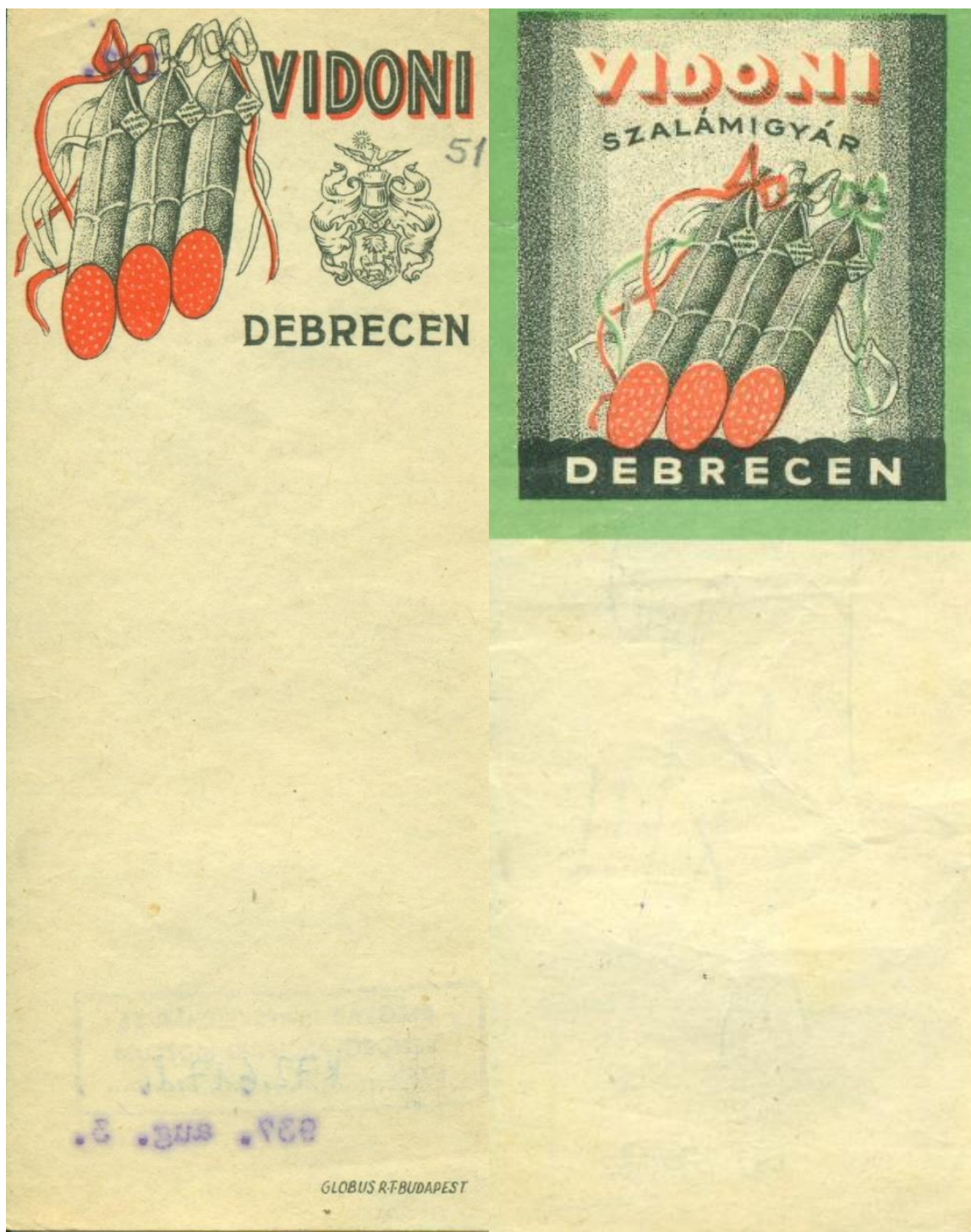
11. tábla. Szalámigyári felvételek⁶³²

⁶³² Fényképek az egykori Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumának iratanyagából.

12. tábla. Német nyelvű reklám⁶³³

⁶³³ Fénykép internetes aukciós oldalról, időközben eltávolítva.

13. tábla. Számlócédulák⁶³⁴

⁶³⁴ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum,
<https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=39660>
<https://hu.museum-digital.org/portal/singleimage.php?imagenr=55405>, letöltve: 2020-04-21.

és <https://hu.museum-digital.org/portal/singleimage.php?imagenr=55405>

VIDONI

DEBRECEN

VIDONI TESTVÉREK ÉS TÁRSUK
SZALÁMIGYÁRA
DEBRECEN

SÜRGÖNYCIM: VIDONISAL DEBRECEN
GIRO-CONTO A MAGYAR NEMZETI BANK
M. KIR. POSTATAKARÉKPÉNZTÁR: 3421
TELEFONSZÁM 33-54

FELÜLMULHATATLAN
DEBRECENI GYÁRTMÁNY

A „VIDONI” SZALÁMI

KAPHATÓ MINDEN JOBB
CSEMEGÉSNEÉL, FÜSZERESNEÉL, HENTESNEÉL

VIGYÁZAT A GYÁR MÁRKÁJA ÉS ÓLOMPLOMBÁJA MINDEN RUDON RAJTA VAN

CSAKIS VIDONI SZALÁMIT KÉRJEN

GLOBUS R.T. BUDAPEST

Valódi *Debreceni*

VIDONI-FÉLE

diétás csemege

10 dkg.

GLOBUS R.T. BUDAPEST

14. tábla. Árucímkék⁶³⁵

⁶³⁵ Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, leltári szám: KD.1978.114.1. és KD.1988.525.2.

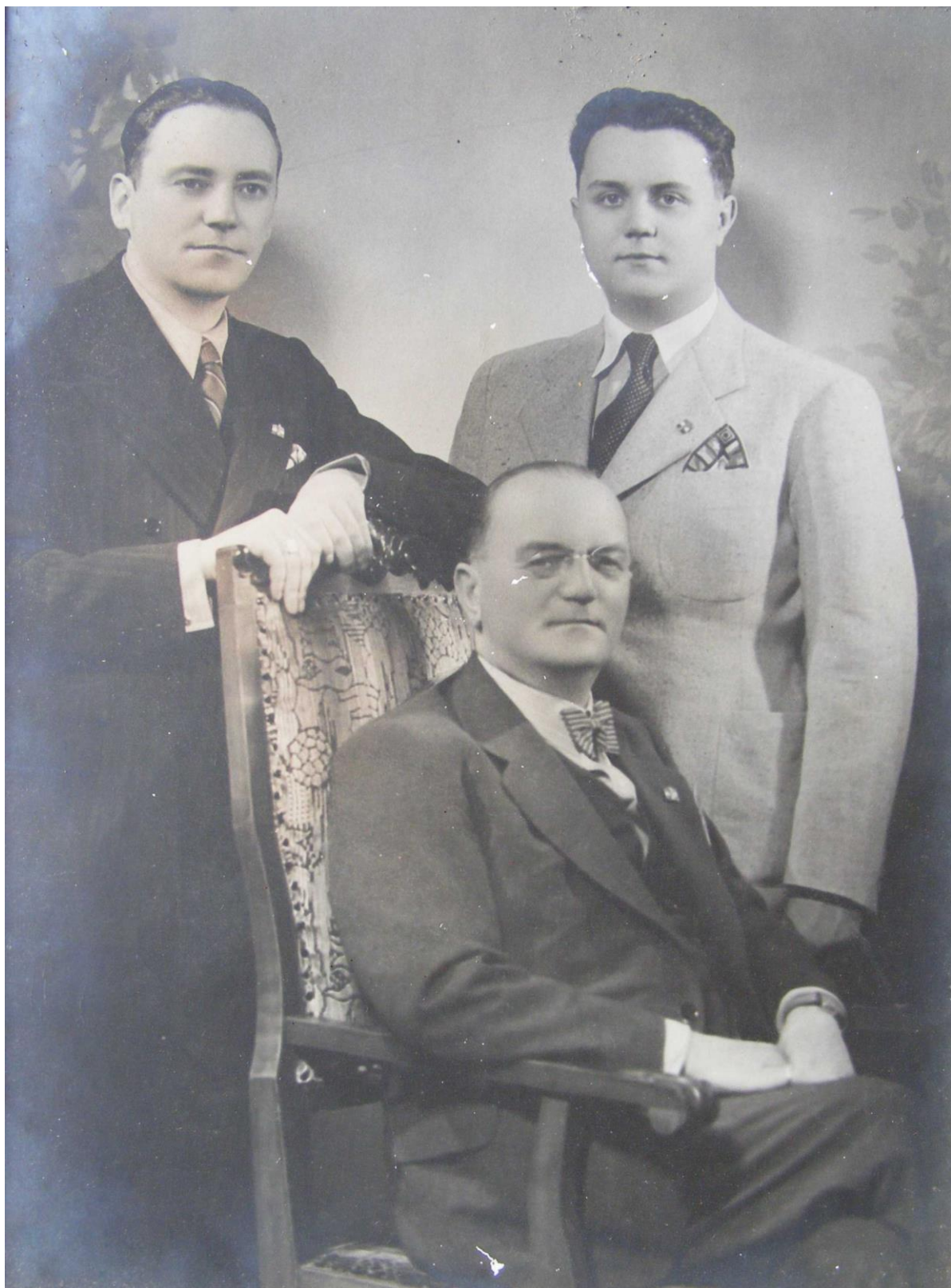
15. tábla. Reklámtáska⁶³⁶

⁶³⁶ Forrás: Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, leltári szám: K.74.220.1.

16. tábla. Giovanni B. Vidoni⁶³⁷

⁶³⁷ Fénykép Barbara Vidoni, arternai lakos archívumából.

17. tábla. Giovanni Battista Vidoni fiaival, Rinaldóval (balra) és Ottóval (jobbra)⁶³⁸

⁶³⁸ Fénykép Barbara Vidoni, artegnai lakos archívumából.

18. tábla. Rinaldo Vidoni 1927-ben⁶³⁹

⁶³⁹ Fénykép Barbara Vidoni, artegnai lakos archívumából.

19. tábla. Futball mérkőzés a himbergi Vidoni gyár mellett (1) 1930-ban és elődje (2) 1912-ben⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ Fényképek a Himbergi Topotéka archívumából:

https://himberg.topothek.at/#ipp=100&p=1&searchterm=Salamifabrik+Vidoni&t=1%2C2%2C3%2C4%2C5&sf=chk_docname%2Cchk_mainkeywords%2Cchk_subkeywords&sort=publish_date&sortdir=desc&r=1583700277943, letöltve: 2020. 03. 26.]

20. tábla. A Vidoni Testvérek és Társuk szalámi- és hentesárugyár magyar nyelvű fejlécei az 1920-as, az 1930-as és az 1940-es évekből⁶⁴¹

⁶⁴¹ Családi levelezés az artegnai Barbara Vidoni tulajdonában.

21. tábla. Német nyelvű céges fejlécek a szalámigyár (stilizált) képével és megnevezésével⁶⁴²

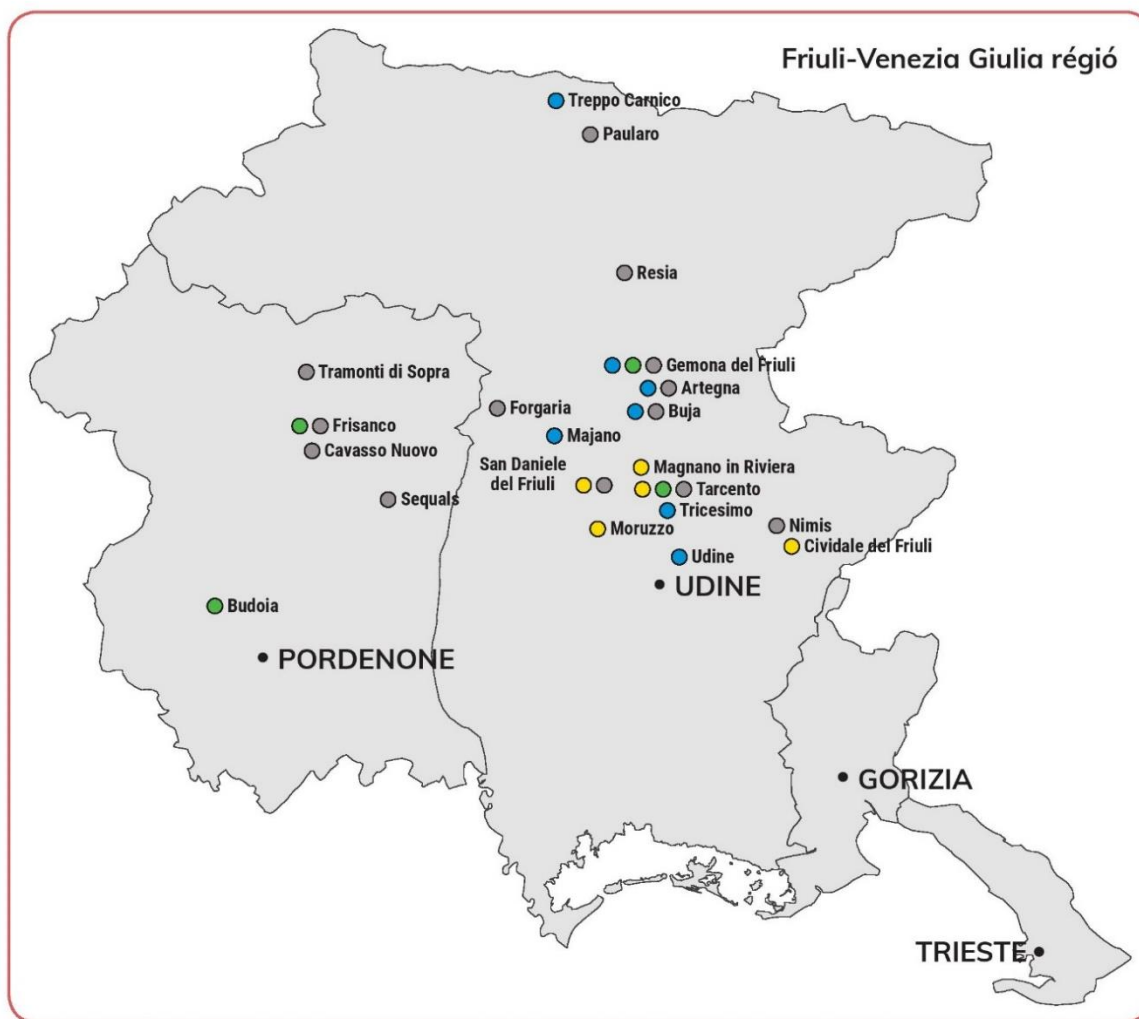
⁶⁴² Családi levelezés az artegnai Barbara Vidoni tulajdonában.

22. tábla. A Vidoni Testvérek bécsújhelyi sajt-, szalámi- és csemegekereskedésének német nyelvű fejlécei⁶⁴³

⁶⁴³ Családi levelezés az artegnai Barbara Vidoni tulajdonában.

A FRIULI VÁLLALKOZÓK ÉS MUNKÁSOK SZÁRMAZÁSI HELY SZERINTI MEGOSZTLÁSA

A szalámigyártáshoz köthető személyek

Debreceni szalámigyárakban:

● Boschetti

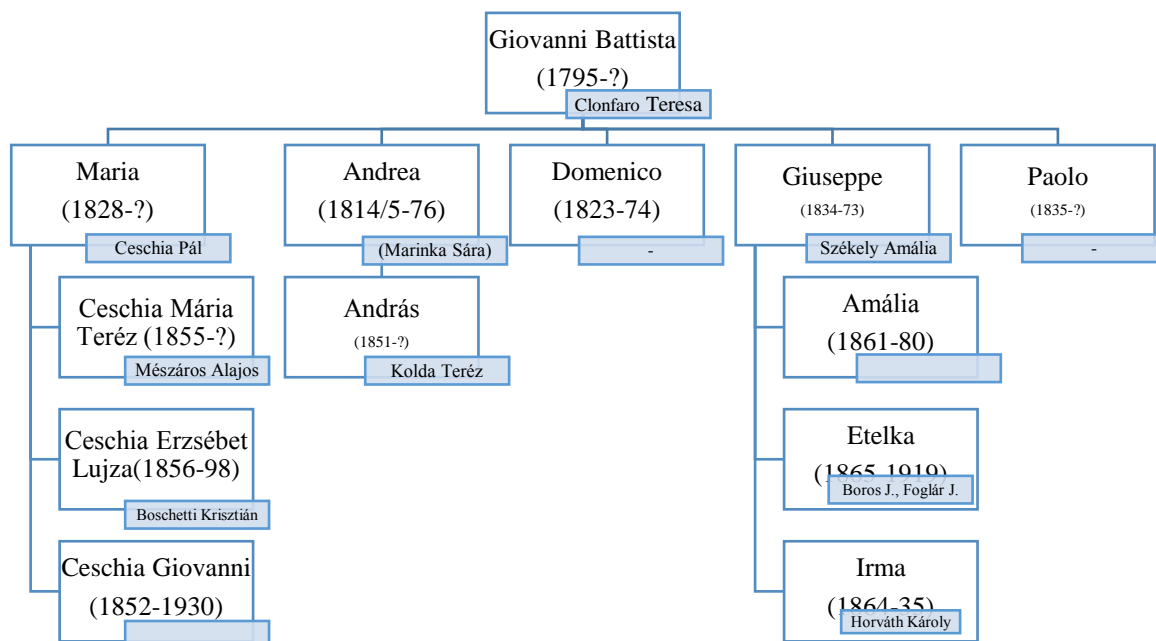
● Vidoni

● További magyarországi szalámigyárakban

● Más iparágakhoz köthető személyek

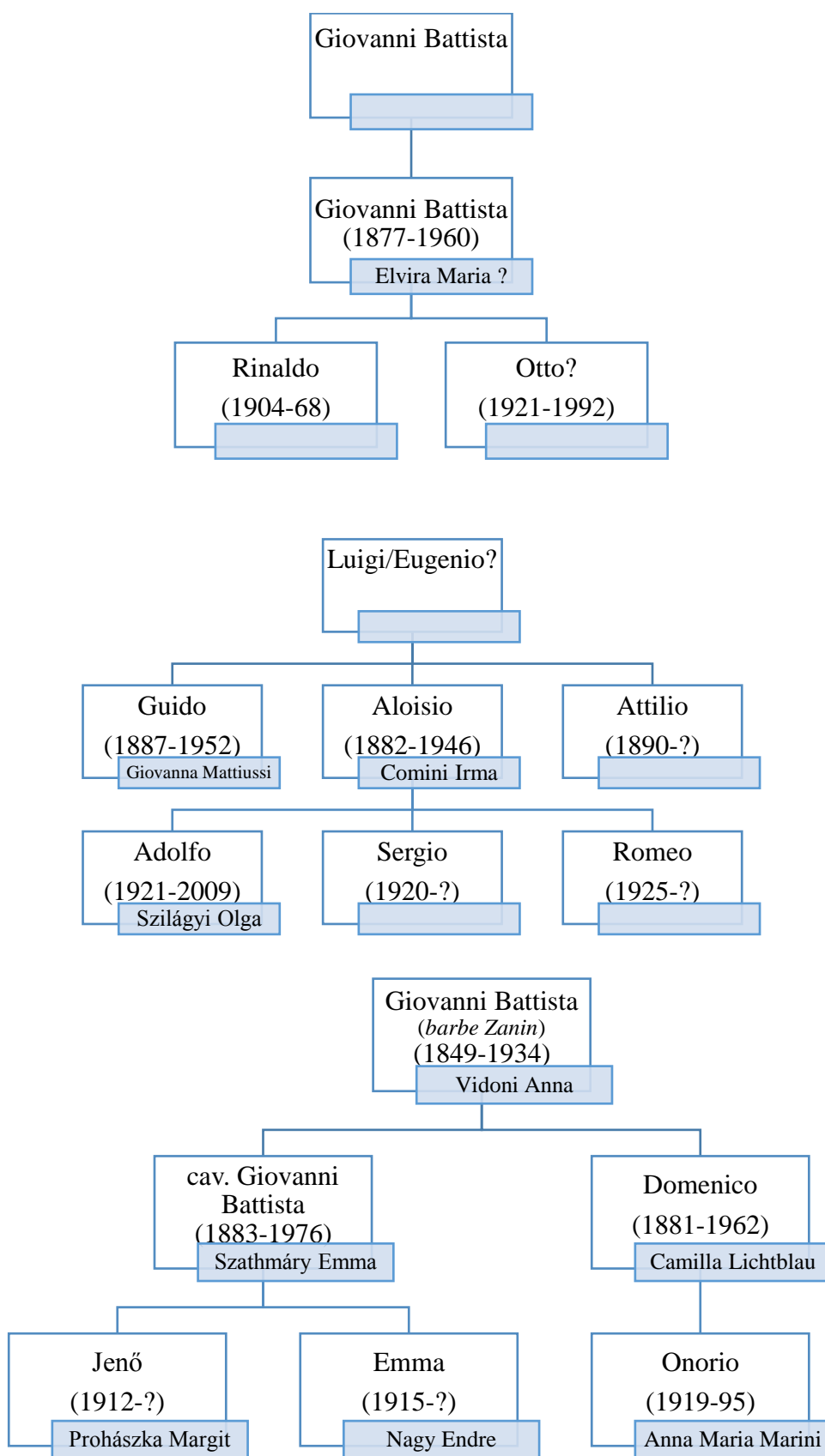
A térkép elkészítéséért Szabó Balázst, a debreceni Printart-Press Kft. ügyvezetőjét illeti köszönet.

A BOSCHETTI család említett tagjainak családfája az ismert források tükrében⁶⁴⁴

⁶⁴⁴ Az adatok Csapó Katalin és Symon Boschetti kutatómunkájának felhasználásával kerültek közlésre.

A VIDONI család említett tagjainak családfája az ismert források tükrében⁶⁴⁵

⁶⁴⁵ Az adatok a hivatalos dokumentáción túl Gubiani és Bornyi említett kutatásaira alapoznak.

10. FORRÁSJEGYZÉK

10.1 Levéltári és egyéb közgyűjteményi források

ASDMAE Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri

Serie Affari Politici 1931–1945 (AP 1931–1945)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 7 (1933)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 8 (1933)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 10 (1934)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 11 (1934)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 14 (1935)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 15 (1936)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 25 (1938)

AP 1931–1945 Ungheria, Busta 37 (1943–45)

Serie Affari Politici 1946–1950 (AP 1946–1950)

AP 1946–1950 Ungheria, Busta 2 (1946)

AP 1946–1950 Ungheria, Busta 12 (1949–50)

Direzione Generale Affari Economici 1942–1948 (DGAE 1942–1948)

DGAE 1942–1948 Ungheria, Busta 255. (1948)

ASU Archivio di Stato di Udine

Archivio dell'Ufficio di leva di Udine, Distretto: Gemona, 1883, coll. 342. N. 9.

Archivio notarile di Udine, Atti dei notai, Parte moderna, Pontotti Pietro, Busta 676. és 700., fasc. 1090.

Partito Nazionale Fascista, Federazione dei Fasci di Combattimento di Udine, Artegna, Busta 7. fasc. 44.

Provincia di Udine. Archivio della Deputazione, 1866–1940. Busta 994.

Ufficio delle imposte dirette di Gemona - Registri dei possessori di ricchezza mobile (1868–1957) Coll. 8. Artegna (1879–1954) és Coll. 9. (1879–1954)

BFL**Budapest Főváros Levéltára**

IV. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok

IV. 1411. b. 1635/1892

IV. 1411. b. 106/1895

IV. 1411. b. 18296/1917.

VII. A jogszolgáltatás területi szervei

VII. 105. fogoly 1872. 198

VII. 107. vizsgálati 1878. 95

VII. 174. cs. 1876. 0192. t.

VII. 175. 1882. 611

VII. 175. 1882. 0622

VII. 175. 1895. 0496

VII. 185. 1891. 2887

VII. 185. 1892. 1107

VII. 186. 1905. 0629 és 0630.

VII. 192. 834, 824 és 0823/1906

VII. 193. 1911. 17 t.

VII. 2. e. (1941)

VII. 2. e. 16637/1922

VII. 2. e. 267 (1882)

VII. 217. a. 205/1905

VII. 217. 0205 (1905)

VII. 246. a 189/1950

MNL CSML Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára

IV. A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok

IV. B. 1407. b.

VII. A jogszolgáltatás területi szervei

VII. 2/d.

XI. Gazdasági szervek

XI. 35.

XV. Gyűjtemények

XV. 2. c. 68. d.

MNL HBML Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

IV. Megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok iratai

IV. B 1109/1 89. d.

IV. B 1109/1 102. d.

IV. B. 1405/b.

IV. B. 1406/b.

VII. A jogszolgáltatás területi szerveinek iratai

VII. 4/d. 96. d.

IX. Testületek iratanyaga

IX. 851/e 98. k. 581/1942

IX. 851/e I. 1688/942/292

IX. 201/b 914 k. I. 350 32889

IX. 201/b. I. 194/1923.

X. Egyesületek iratanyaga

X. 301. 10.d/174.

XV. Gyűjtemények

XV. 22/d. 1.

XXIII. Tanácsok iratai

XXIII. 107/b 1.

XXIV. 301/a 1. és 2.

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K szekció: Polgári kori kormányhatósági levéltárak (1770–1953)

K 70 1919. B. 10/32285

Z szekció: Gazdasági levéltár (1585–1976)

Z 19 4. d. 1010

Z 19 10/A 52833. mikrofilm (1922–1948)

Z 19 10/A 52833. 1049–1050.

Z 19 17. d. 6. t. (1924–44)

Z 19 31. d.

Z 36 Dozzi József Szalámigyár Rt. (1931–1932)

Z 41 11. cs.

Z 41 1884 cs.-12.189 t.

Z 42 711 d.

Z 58 (1882–1950) 1155.t. 252. cs.

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum

KD.1978.114.1., árucímke

KD.1988.525.2., árucímke

Méliusz Juhász Péter Könyvtár Helytörténeti Gyűjtemény és Fotótára

3813/19. Vidoni pavilon

418/6. A Burgundia-Domb utcák sarkán álló ház bontásához bontása

10.2 Bibliográfia

- Acta Regiae XVIII.* *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae Anni: MCMXXXI–MCMXXXII. Fasciculus: XVIII. A Debreceni Magyar Királyi Tisza István–Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1931–32. tanévről,* Debrecen, 1933.
- Acta Regiae XIX.* *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae Anni: MCMXXXII–MCMXXXIII. Fasciculus XIX. A Debreceni Magyar Királyi Tisza István–Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1932–33. tanévről.* Debrecen, 1934.
- Acta Regiae XX.* *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae Anni: MCMXXXIII–MCMXXXIV. Fasciculus XX. A Debreceni Magyar Királyi Tisza István–Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1933–34. tanévről.* Debrecen, 1935.
- Acta Regiae XXI.* *Acta Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae Anni: MCMXXXIV–MCMXXXV. Fasciculus XXI. A Debreceni Magyar Királyi Tisza István–Tudományegyetem Évkönyve és Almanachja az 1934–35. tanévről.* Debrecen, 1936.
- A magyar élelmiszeripar története.* Szerk.: Kirsch János, dr.–Szabó Loránd, dr.–Tóth-Zsiga István, dr., Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1986.
- A magyar ipar almanachja I. A magyar ipar almanachja. I.* Felelős szerk.: Ladányi Miksa, A magyar ipar almanachja kiadóhivatala, Budapest, 1930.
- A magyar ipar almanachja II. A magyar ipar almanachja. II.* Felelős szerk.: Ladányi Miksa, A magyar ipar almanachja kiadóhivatala, Budapest, 1931.
- A magyar nyelv szótára* Czuczor Gergely–Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* Pest, 1862.
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

- Annuario* Annuario delle Camere di Commercio Italiane all'Estero, Quinta edizione, Anno 1939. XVII., Antonio Cordani S. A., Milano, 1939.
- Baily (1983) Baily, Samuel L.: *The Adjustment of Italian Immigrants in Buenos Aires and New York, 1870–1914*. In: *American Historical Review*, 88. szám, Oxford University Press, 1983. 281–305.
- Baines Baines, Dudley: *Emigration from Europe, 1815–1930*. Cambridge University Press, 1995.
- Balogh Balogh László: *Debrecen város utcanévkatasztere. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Közleményei 30*. Szerk.: Papp József, Debrecen, 2007.
- Baranyi Baranyi Béla: *A gazdaság helyreállításának első lépései Debrecenben és Hajdú-Bihar megyében 1944–45-ben*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve X*. Szerk.: Gazdag István, Debrecen, 1983. 5–15.
- Barattin Barattin, Dino: *Artegna Novecento. Autobiografia di un paese*. Grop Pignot, 2001.
- Baumeister* *Baumeister dal Friuli. Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*. Szerk.: Franca Merluzzi, Udine, Graphic Linea Print Factory, 2005.
- Bákay Bákay Antal: *A régi debreceni kereskedő családok a legrégibb időktől 1850-ig*. In: *Debreceni Szemle IV. évf. 4. szám*, 1930. 199–203.
- Bálint Bálint Sándor: *A disznótartás és disznótor szegedi hagyományai*. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73–1*. Szeged, 1974. 111–130.
- Berend–Ránki (1987) Berend T. Iván–Ránki György: *Európa gazdasága a 19. században, 1780–1914*. Gondolat, Budapest, 1987.
- Berend–Ránki (1955) Berend T. Iván–Ránki György: *Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában (1900–1914)*. Budapest, 1955.

- Bertuzzi–Fait Bertuzzi, Giancarlo–Fait, Francesco: *Un secolo di partenze e di ritorni. A century of comings and goings*. Forum, Udine, 2010.
- Bevilaqua Borsody Bevilaqua Borsody Béla: A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai. 1270-1872. Az ipartársulat és az ipartestület története. I-II. kötet. Franklin Társulat nyomdája, Budapest, 1931.
- Budapesti XIV. Árumintavásár, 1923. május 19-28. katalógusa.*
- Capatti–Montanari Capatti Alberto–Montanari Massimo: *Italian Cuisine. A Cultural History*. Columbia University Press, New York, 2003.
- Corbanesi Corbanesi, Girolamo: *Il Friuli, Trieste e l'Istria*. Del Bianco, 1983.
- Cosattini Cosattini, Giovanni: *L'emigrazione temporanea del Friuli*. Direzione Regionale del Lavoro, Assistenza Sociale ed Emigrazione della Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia, 1903–1983.
- Cramars *Cramars, Atti del convegno internazionale di studi Cramars. Emigrazione, mobilità, mestieri ambulanti dalla Carnia in Età Moderna*. Szerk.: Ferigo, Giorgio–Fornasin, Alessandro, Arti Grafiche Friulane, Tavagnacco (Udine), 1997.
- Csorba Csorba László: *A római magyar követ jelenti... A magyar-olasz kapcsolatok története, 1945–56*. Budapest, 2010.
- Czégek kézikönyve* *Czégek kézikönyve*. Szerk.: Battonyai Ödön, Pallas Részvénytársaság nyomdája, Budapest, 1887.
- Dányi Dányi Dezső, dr.: *Az 1850 és 57. népszámlálás*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1993.
- Davide et al. Davide, Miriam–Bernardon Michele–Bernardon, Sara: *L'emigrazione friulana prima e dopo l'Unità d'Italia*. Ergo grafica-stampa Menini, Cavasso Nuovo, 2011.
- Debrecen és vidéke* *Debrecen és vidéke ipartestület 40 éves története*. Szerk.: Lechner Lajos. Tiszántúli Könyv és Lapkiadó, 1941.
- Debreceni Képes Kalendárium az 1917-ik közönséges esztendőre*. 17. évfolyam, Debrecen sz. kir. város könyvnyomda-vállalata, 1917.

- Debrecen iparának története a kapitalizmus kialakulásától napjainkig.* Szerk.: Ránki György, Debrecen, 1976.
- Debrecen története 3.* *Debrecen története 1849–1919.* 3. kötet. Szerk.: Gunst Péter, Csokonai, Debrecen, 1997.
- Debrecen története 4.* *Debrecen története 1919–1944.* 4. kötet. Szerk.: Gunst Péter, Debrecen, 1986.
- Debrecen város* *Debrecen város egyesületi katasztere 1833–2001 között.* Összeállította: Uri Sándorné, Hajdú-Bihar Megyei Levéltári Közlemények 28. szám. Szerk.: Radics Kálmán, Debrecen, 2002.
- Debreczen* *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása.* Szerk.: Zelizy Dániel, dr., Debreczen, 1882.
- Del Medico Ágost: a Galilei Páholy főmestere,* Budapest, 1901.
- Del Medico *Del Medico Imre: Életem. Egy mai polgár vallomása.* Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2006.
- Dessewffy *Dessewffy György: Nagyüzemi gazdálkodás a két világháború között. Egy fejezet a Dessewffy hitbizomány történetéből.* In: Helytörténeti tanulmányok 7. Szerk.: Gyarmathy Zsigmond, Nyíregyháza, 1989. 23–75.
- Di Caporaccio *Di Caporaccio, Gino: L'emigrazione dalla Carnia e dal Friuli. Ente Friuli nel Mondo,* Udine, 1983.
- Dickie *Dickie, John: Delizia! The Epic History of the Italians and Their Food.* FreePress, New York, 2008.
- Dobrei *Dobrei, Florin: Presenze Italiane nel Sud-Ovest della Transilvania durante la prima metà del XX secolo. Contributi documentari.* In: Rassegna Storica del Risorgimento. Anni CI–CII–CIII., Istituto Storico del Risorgimento per la storia del Risorgimento italiano, 2016. 337–350.
- Ecsedi *Ecsedi István, dr.: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása.* Dr. Bertók Lajos Könyvkereskedése, Debrecen, 1935.

- Ellero (1977) Ellero Gianfranco: *Storia dei Friulani*. Arti Grafiche Friulane, Udine, 1977.
- Ellero (2002) Ellero, Gianfranco: *Fôr pal mont. Brevi note sull'emigrazione dal Mandamento di Spilimbergo*. Edizione U.T.E., Spilimbergo, 2002.
- Ermacora (2005) Ermacora, Matteo: *Imprenditoria migrante. Costruttori e imprese edili friulane all'estero (1860–1915)*. In: *Baumeister dal Friuli. Costruttori e impresari edili migranti nell'Ottocento e primo Novecento*, szerk. Franca Merluzzi, Udine, Graphic Linea Print Factory, 2005.
- Filipuzzi Filipuzzi, Angelo: *L'emigrazione dello Spilimberghese*. In: *Spilimbèrc*. Szerk.: Novella Cantarutti–Giuseppe Bergamini, Udine, 1984.
- Finom hentesárúk könyve* *Finom hentesárúk könyve*. Szerk.: Bittner János, May János Nyomdai Műintézet, Budapest, 1929.
- Frangini Frangini, Antonio: *Italiani in Budapest. Strenna nazionale. Cenni biografici*. Weisenburg Ármin, 1902.
- Gazdag Gazdag István: *Egyesületek Debrecenben a harmincas években*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI*. Szerk.: Gazdag István, Debrecen, 1989. 91–101.
- Gerschenkron Gerschenkron, Alexander: *Megjegyzések Olaszország ipari fejlődésének üteméről (1881–1913)*. In: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból*. Gondolat, Budapest, 1984.
- Gunst Gunst Péter: *Magyarország gazdaságtörténete (1914–1989)*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.
- Grossutti Grossutti, Javier: *Le comunità di Frisanco all'estero. Traccia per un anagrafe*. In: *Commun di Frisanco*. Szerk.: Cantarutti, Novella, Frisanco-Poffabro-Casasola, Maniago, Comune di Frisanco, 1995. 277–294.
- Grossutti (2018) Grossutti, Javier: *L'emigrazione nel Friuli occidentale. Guida alla Sezione museale "Lavoro ed emigrazione" di Cavasso Nuovo*. Gorizia, ERPAC, 2018.

- Hajdúvármegye* *Hajdúvármegye és Debrecen szabad királyi város adattára.* Nagy Károly és Társai Grafikai Műintézet, Debrecen, 1937.
- Halla–Dobrovics Halla Aurél–Dobrovics Károly: Magyarország története különös tekintettel iparra és kereskedelemre. II. kötet. Budapest, 1936.
- Havas Havas Ferenc: *Győri húsos emlékek.* Palatia, Győr, 2004.
- Házirend a közbádoghídon.* A városi tanács. Nyomatott a város könyvnyomdájában, Debrecen, 1894.
- Hegyi Hegyi András: *Szeged gyáripára a Gömbös-kormányzat idején 1932–1936.* In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974–75./1.* Szeged, 1975. 215–227.
- Heka Heka László: *A bunyevácok (dalmaták) Szeged életében.* In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből XXVI.* Szerk.: Blazovich László, Csongrád Megyei Levéltár Szeged, 1998. 63–183.
- Herpay Herpay Gábor: *Nemes családok Debreczenben.* Debreczen sz. kir. város és a Tiszántúli Református Egyházkerület könyvnyomda vállalata, Debrecen, 1925.
- Hegedüs Hegedüs István: *Őrségváltás.* Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1942.
- Horváth Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon. A három utolsó század alatt.* Magyar Királyi Egyetem, Buda, 1811.
- Jászay Jászay Magda: *Párhuzamok és kereszteződések: a magyar-olasz kapcsolatok történetéből.* Budapest, Gondolat, 1982.
- Kakucsi Kakucsi Géza: *Tanyasi életképek Debrecen-Belsőohat tanyán az 1920-as és az 1930-as évek elejéről.* In: *Rálátás. Zsákai helytörténeti-honismereti kulturális tájékoztató,* 4. évf., 1. szám, 2005. 14–26.
- Kalc Kalc, Aleksej: *Emigrazione della Benecia e prospettiva storica: alcune riflessioni.* In: *Guziranje: dalla Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini.* Szerk.: Ruttar, Donatella–Zanini, Alba, Stregna, 2009. 15–46.

- Káposztás Káposztás István: *Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből 1945–48.* (2.) Kossuth Kiadó, Budapest, 1977.
- Kerekes Kerekes György: Képes kereskedelem-történet különös tekintettel Magyarországra. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., Budapest, 1903.
- Kertész Kertész István: *Húsipari szakkönyv: bevezetés a hentesáru különlegességek készítésének műhelytitkaiba: tartalmazza 214 féle hentesáru különlegesség pontos receptjét és készítési módját.* Debrecen, 1943.
- Kisházi-Kovács Kisházi-Kovács László: *A debreceni Szent Anna plébánia története.* Szent Gellért Egyházi Kiadó, Szeged, 1995.
- Kiviteli Cimtár* (1904) Kiviteli Cimtár, M. Kir. Kereskedelmi Múzeum, Budapest, 1904.
- Klein (1983) Klein, Herbert S.: *The Integration of Italian Immigrants into the United States and Argentina: a Comparative Analysis.* In: *American Historical Review*, 88. kötet, 2. szám, Oxford University Press, 1983. 306–329.
- Komoróczy (1957) Komoróczy György: *A tizedes (decimális) iktatási rendszer tapasztalatai Hajdú-Bihar megye államigazgatási szerveinél. (Közigazgatási számrendszer és csoportszámos iktatás 1949–1956).* In: *Levéltári Híradó*, 7. évfolyam, 1–2. szám, 1957. január-június. Szerk.: Vörös Károly, Levéltárak Országos Központja, Budapest, 1957. 359–397.
- Koós Koós Gábor, dr.: *Áruisme.* Kiadja Kutasi Imre, Debrecen, 1878.
- Korompai Korompai Gáborné: *A Debreczeni Ellenőr helyi vonatkozású közleményei a lap első korszakában 1874–1890.* In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII.* Szerk.: Gazdag István, Debrecen, 1986. 51–61.
- Kövér Kövér György: *Iparosodás agrárországban.* Gondolat, 1982.
- Közgazdasági Enciklopédia*, II. kötet. Szerk.: Teleki Pál, gr. et al., Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat, 1929.
- La cucina italiana* La cucina italiana. Ente Nazionale Industrie Turistiche, Roma, 1924.

- Láng Láng Nándor: *A debreceni Szent Anna templom*. Debrecen, 1930.
- Lele Lele József, ifj.: *Üzemtörténeti Gyűjtemény a szegedi Pick Gyárban*. In: *Honismeret. A Hazafias Népfront folyóirata*. 10. évf., 1. szám. Szerk.: Halász Péter, Budapest, 1982. 46–47.
- Liszt–Sümeghy *Debrecen katolikus multja és jelene*. Szerk.: Nándor Liszt–József Sümeghy, Szt. Imre Jubileumi Váradi Egyházmegyei Bizottság, Debrecen, 1930.
- Luca Luca, Nicolae: *L'emigrazione storica dei Friulani in Romania*. Inbellinum, 2006.
- Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk.: Honvári János, Aula Kiadó, Budapest, 2003.
- Madussi Madussi, Egidio: *Artegna si racconta. Metamorfosi di una comunità*. Aviani & Aviani editori, Udine, 2012.
- Magyar Lexikon* *Magyar Lexikon. Az egyetemes ismeretek encyklopaediája*. XIV. kötet, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1888.
- Magyar oklevél-szótár* *Magyar nyelvtörténeti szótár. Magyar oklevél-szótár*. Szerk.: Zolnai Gyula, Budapest, 1902–1906.
- Magyarország* *Magyarország iparosainak és kereskedőinek czim- és lakjegyzéke*. Szerk.: dr. Jekelfalussy József, Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság, 1892.
- Magyar tájszótár* *Magyar tájszótár*. Szerk.: Szinnyi József, Budapest, 1893.
- Maion Maion, Danielle: *Nagykanizsa andata e ritorno. Storia di una famiglia di imprenditori carnici in Ungheria*. In: *Quaderni dell'Associazione della Carnia Amici dei Musei e dell'Arte*. 16–17. szám, 2011–2012., Tolmezzo, 2013. 27–50.
- Mann–Sipos Mann Miklós–Sipos Péter: *A szegedi szalámigyár száz éve*. Szeged, 1970.
- Mantica Mantica, Nicolò: *L'emigrazione in Friuli*. Tipografia Patria del Friuli, Udine, 1889.

- Marjanucz Marjanucz László: *A szegedi zsidó burzsoázia gazdasági vállalkozásai a 19. század második felében*. In: *Adatok, források és tanulmányok a Nógrád megyei levéltárból. 15. Rendi társadalom-polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. Salgótarján, 1986. szeptember 28–30., Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 345–349.*
- Mózes Mózes Mihály: *Az urbanizáció főbb jellemzői a dualizmus kori Erdélyben, a Bánátban és a Tiszántúlon*. In: *Alföldi Társadalom*, 2. kötet, Békéscsaba, 1991. 136–153.
- MSK (1893) *Magyar Statisztikai Közlemények. Új évfolyam. A Magyar Korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I–II. rész. Általános népleírás*. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1893.
- MSK (1913) *Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként*. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1913.
- Mujacsics Mujacsics Levente: *Bihar vármegye gazdasága Trianon előtt*. In: *Bihari Diéta V. (Bihari Dolgozatok 11.)*. Szerk.: Matolcsi Lajos. Berettyóújfalu, 2004. 24–34.
- Muskatirovics Muskatirovics János: *Rövid gondolatok azon módok eránt, mellyek szerént kedves magyar hazánkat jóféle hússal, és hallal állandón lehetne segíteni; 's a' húsnak fogyatkozását, következőképen a' bé-tsúszott drágaságot el-távoztatni*. Királyi Universitas, Buda, 1804. (Agroinform, 1973)
- MVA 3. Szeged *Magyar Városhistória Atlasz 3. Szeged*. Szerk.: Blazovich László, Csongrád Megyei Honismereti Egyesület, 2014.
- Nagy Nagy Ferenc: *Húsuismeret II. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973.*
- Nánási–Nagy Nánási–Nagy Sándor: *Mészáros és hentesipari szaktankönyv*. Budapest, 1941.

- Nemeséri Nemeséri László: *A trichinellózis mint világprobléma; a trichinellózis jelentősége Magyarországon*. In: *A MTA V. Orvosi Tudományok Osztályának közleményei. XVI. kötet, 2–3. szám*. Szerk.: id. Issekutz Béla. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 181–193.
- Némedi Némedi Lajos: *Emlékek, adatok és gondolatok. A debreceni nyári egyetem hatvan esztendejéről 1927–1987*. Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Hajdú-Bihar Megyei Szervezete, Debrecen, 1988.
- Némedi (1978) Némedi Lajos: *Ötvenéves a debreceni nyári egyetem 1927–1977*. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Évkönyve, 1975–77.*, Debrecen, 1978.
- Ormos Ormos Mária: *Mussolini*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.
- Pagani Pagani, Bianca Maria: *L'emigrazione friulana dalla metà del secolo XIX al 1940*. Arti Grafiche Friulane, Udine, 1968.
- Palugyay Palugyay Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legujabb leirása 2. Szabad királyi városok leirása 1*. Pest, 1853.
- Pedagógusok arcképcsarnoka 2002*. Szerk.: Ungvári János, Hajdú-Bihar Megyei Neveléstörténeti Egyesület, 2002.
- Pellegrini–Perissinotto Pellegrini, Imelde Rosa–Perissinotto, Ugo: *Emigrazione dal Veneto Orientale tra '800 e '900*. Mazzanti Editori, Venezia, 2010.
- Pete (1993) Pete László: *Az olasz légió Debrecenben (1849)*. In: *Debreceni Szemle, 1993/3*. Debreceni Szemle Alapítvány, Debrecen, 1993. 387–402.
- Pete (1999) Pete László: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban*. Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen, 1999.
- Pete (2001) Pete László: *Olaszbarát egyesület Debrecenben. A Monti Kör (1929–1947)*. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2000–2001.*, Debrecen, 2001. 109–118.

- Petrichevich-Horváth Petrichevich-Horváth Miklós: *Szalámiipar*. In: *Statisztikai Szemle*, 17. évf., 6. szám, 1939. 747–751.
- Quaderni d'emigrazione* *Quaderni d'emigrazione. 001 Svizzera*. Szerk.: Associazione "La sisile", Artegna, Grafiche Rabachin, Pasian di Prato, 2012.
- Rajki Rajki Árpád: *Hősi múltunk: Dokumentumgyűjtemény. Húsipar*. Élelmezési Ipari Dolgozók Szakszervezete, Budapest, 1967.
- Regolamento riguardante la bassa macelleria*. 1902.
- Révai Kereskedelmi, Pénzügyi és Ipari Lexikona*. A modern üzleti élet enciklopédiája. Szerk.: Schack Béla, dr., IV. kötet, Révai irodalmi Intézet, Budapest, 1931.
- Sárközi Sárközi Zoltán: *Debreceni hitelinformációk a Magyar Nemzeti Bank levéltárában 1936–1944*. In: *Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve IV*. Szerk.: Gazdag István, Debrecen, 1977. 87–121.
- Swahn 2003. Swahn, Jan-Öjvind: *A fűszerek zamatos története*. Gulliver, Budapest, 2003.
- Szabályrendelet a Debreczen városi közbvógóhid használatáról, továbbá a husvágásról és husmérésről*. Debreczen, Nyomatott a város könyvnyomdájában, 1894.
- Szabó M. Szabó Magda: *Ókút*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008.
- Szegedi Szegedi Péter: *Pozíciók és oppozíciók: a futballmező kialakulása, struktúrája és dinamikája. Az 1945 előtti debreceni labdarúgás történetiszociológiai elemzése* (disszertáció). Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2004/2005 tanév.
- Szendiné Szendiné Orvos Erzsébet: *A Debreceni Fazekas Ipartársulat története a levéltári források tükrében (1872–1933)*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 21.*, Debrecen, 1994. 183–188.
- Szlavikovszky Szlavikovszky Beáta: *Fejezetek a magyar-olasz kulturális kapcsolatokról 1880–1945 között*. PhD-értekezés, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2009.
- Szücs (1977) Szücs Ernő: *Debrecen ipara az abszolutizmus korában*. In: *Debrecen ipartörténete*. Szerk.: Ránki György, Debrecen, 1977.

- Szűcs (1979) Szűcs Ernő: *Téglagyártás Debrecenben a kapitalizmus korában*. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1978*. Debrecen, 1979. 199–234.
- Szűcs (1992) Szűcs Ernő: *Átmeneti üzemi formák jelentkezése Debrecen ipari életében 1848–1867 között*. In: *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1989–1990*. Debrecen, 1992. 239–255.
- Szűcs (2000) Szűcs Ernő: *Debreceni Vásárpénztár Rt*. In: *Múzeumi Kurír*. Szerk.: Dankó Imre. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumbarátok Köre, Debrecen, 2000. 26–29.
- Tarcint e valadis de Tôr* *Tarcint e valadis de Tôr*. Szerk.: Ellero, Granfranco. Società Filologica Friulana, 1996.
- Teja Teja, Franca: *Verso le lontante terre... Dell'Impero Austro-Ungarico. I fratelli Dozzi e il salame di Barba Nane: una storia di fortunata emigrazione*. Lito Immagine, Rodeano Alto, 2018.
- Timár Timár Lajos: *Vidéki városiak*. Magvető, Budapest, 1993.
- Tomka (2018) Tomka Béla: *Az első világháború és a trianoni béke gazdasági hatásai Magyarországon*. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után*. Szerk.: Bódy Zsombor, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2018.
- Ujlaky Ujlaky Zoltán: *A Debreceni Kereskedelmi és Iparkamara gazdaságpolitikájának néhány kérdése 1919–1929*. In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XI*. Szerk.: Gazdag István, Debrecen, 1984. 79–90.
- Valvason Da Maniago Jacopo Valvason Da Maniago: *Breve descrizione della Cargna*, Archeografo Triestino, 1869–70.
- Vidoni Vidoni, Rinaldo: *Origini friulane di un'industria ungherese*. In: *Ce fastu?: bollettino ufficiale della Società filologica friulana*, 8. évf. 5–6. szám, Società Filologica Friulana, Udine, 1932. 32–33.
- Zanini, A. Zanini, Alba: *Per la Germania e l'Ongheria. Emigrazione stagionale dalla Schiavonia veneta*. In: *Guziranje: dalla*

Schiavonia veneta all'Ongheria con le stampe dei Remondini.

Szerk.: Ruttar, Donatella–Zanini, Alba. Stregna, 2009. 54–69.

Zanini, L.

Zanini, Lodovico: *Friuli migrante*. Doretti, Udine, 1964.

10.3 Kéziratok

- Bornyai Bornyi József: *A debreceni szalámigyártásról 1867–1948-ig*. Debrecen, 1977. szeptember 30. (Kézirat az Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumából.)
- Gubiani Gubiani, Gianfrancesco: *Le origini friulane del salame ungherese*. Gemona del Friuli, 2010 és 2017. (Kézirat a szerző birtokában.)
- Szakátskönyv* *Szakátskönyv*, Bólya, 1771. (másolta Nánási István)
- Szilágyi Szilágyi Dezső: *Ötszáz éves a szervezett debreceni húsipar*. „Munkaszervezés és hatékonyság” Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Hajdú-Bihar Megyei Szervezete Tavaszi Tudományos Ülésszakán elhangzott előadásának anyaga, 1977. április. (Kézirat az Országos Húsipari Kutatóintézet múzeumából)

10.4 Internetes források

A Debreceni Kegyes-Tanítórendi Róm. Kath. Reálgimnázium Értesítője az 1924–1925. iskolai évről. Tiszántúli Hirlap Könyvnyomda-vállalata, Debrecen, 1925.

http://library.hungaricana.hu/hu/view/Debrecen_05064_piarista_gimnazium_05113_1924/?pg=0&layout=s

A Debreceni Kegyestanítórendi Róm. Kath. Calasanzi Szt. József Reálgimnázium Értesítője az 1927–28. tanévről, Debrecen, 1928.

http://library.hungaricana.hu/hu/view/Debrecen_05064_piarista_gimnazium_05116_1927/?pg=82&layout=s

A Nyári Egyetem *A Nyári Egyetem első tíz éve (1927–1936) Decennium Primum Cursuum aestivorum in Regia Scientiarum Universitate Hungarica Debreceniensi de Stephano Tisza nominata Textus lingua Hungarica, Britannica, Germanica, Francogallica, Italica, Polonica.* Debrecen, 1937.

<http://mek.oszk.hu/04200/04280/html/>

Bollettino dell'emigrazione, N. 7. Ministero degli Affari Esteri Commissariato dell'Emigrazione, Tipografia Nazionale di G. Bertero e C., Roma, 1904.

<https://archive.org/details/bollettinodelle05emigoog>

Dizionario Biografico Friulano.

http://www.friul.net/dizionario_biografico/index.php?id=4092&x=1

Dizionario di Italiano, Hoepli, *salame* címszó,

<https://dizionari.repubblica.it/Italiano/S/salame.html>

Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, XII. kötet,

https://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/emszt_12_01.pdf

Ermacora Matteo: *L'emigrazione friulana in Austria e in Germania*,

https://www.academia.edu/1624609/LEMIGRAZIONE_FRIULANA_IN_AUSTRIA_E_IN_GERMANIA

Fiziker Róbert: *A Justice for Hungary utolsó útja.*

https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_justice_for_hungary_utolso_utja_0

Garzanti *salame* címszó, <https://www.garzantilinguistica.it/ricerca/?q=salame>

Gyászjelentések, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára

https://library.hungaricana.hu/en/view/Gyaszjelentések_DebreceniRefKollNagykonyvtara_MEC_MOLD/?pg=157&layout=s

Hajdú vármegye és Debrecen sz. kir. város Adattára. Személyi Adattár

<http://kerszoft.hu/szepesi/hbadat/adattar.htm>

Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895,

<https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:XZGN-GRS>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9396-CBWS-T?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AX295-QLR>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-N46K-L?cc=1743180>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YS85-5PH?cc=1743180>

<https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9Q97-YSZW-YNX?cc=1743180&personUrl=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3AXZHJ-WBT>

Hungary Civil Registration, 1895–1980,

<https://familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9P61-9HP1?cc=1452460&wc=92SD-VZ9%3A40678101%2C50177701%2C44735902>

Il Nuovo De Mauro *salame* címszó, <https://dizionario.internazionale.it/parola/salame>

Jókai Jókai Mór: *A hajdani hangos Budapest (1900)*

<http://mek.oszk.hu/00800/00834/html/jokai25.htm>

Kálnási Kálnási Árpád: *A debreceni civis élet lexikona*. 1–2. kötet, Debrecen, 2005.

http://silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/1_kotet.pdf

http://silver.drk.hu/sites/default/files/feltoltes/kiadvanyok/2_kotet.pdf

Kocsár Kocsár, László: *A debreceni hentesmesterség*. Kolligátum. In: *Táj- és népkutatás a középiskolában?*

http://misc.bibl.u-szeged.hu/24508/1/011_018_100-119.pdf

La vera storia dell'ungherese.

[http://www.ilfriuli.it/articolo/Archivio/La vera storia dell-ungherese/29/89373](http://www.ilfriuli.it/articolo/Archivio/La_vera_storia_dell-ungherese/29/89373)

Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum,

[https://hu.museum-](https://hu.museum-digital.org/index.php?t=objekt&oges=34101&navlang=pt)

[digital.org/index.php?t=objekt&oges=34101&navlang=pt](https://hu.museum-digital.org/index.php?t=objekt&oges=34101&navlang=pt)

<https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=1175>

<https://hu.museum-digital.org/portal/index.php?t=objekt&oges=39660>

<https://hu.museum-digital.org/portal/singleimage.php?imagenr=55405>

Magyar Néprajz III. <http://mek.oszk.hu/02100/02152/html/03/38.html>, letöltve: 2020-07-10.

Mezey Jenő emlékei Biharnagybajomról.

<http://bajomiemlekeim.nolblog.hu/archives/2009/11/>

Millenniumi évkönyv. Szerk.: Kiss Márton, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Budapest, 2000.

<http://mek.niif.hu/08400/08404/08404.pdf>

MRT

Magyarországi Rendeleték Tára 1867–1945. Magyar Királyi Belügyminisztérium, 49. évf., Budapest, 1915.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1915/?pg=0&layout=s

MTI

Magyar Távirati Iroda/Napi hírek/1920–1944. 1928. november 28.

<http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/magyar-tavirati-iroda/adatlap/133575?page=3&search=vidoni>

MTI „könyomatos” hírek. Napi hírek/Napi tudósítások (1920–44), 1927. december 7.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1927_12_1/?pg=198&layout=s&query=vidoni

MTI „könyomatos” hírek. Napi hírek/Napi tudósítások (1920–44), 1927. december 9.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1927_12_1/?pg=256&layout=s&query=vidoni

MTI „könyomatos” hírek. Napi hírek/Napi tudósítások (1920–44), 1936. január 11.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1936_01_1/?pg=374&layout=s&query=vidoni

MTI „könyomatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948)
1937. december 3.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1937_12_1/?pg=97&layout=s

MTI „könyomatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948)
1938. április 29.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1938_04_2/?pg=502&layout=s

MTI „könyomatos” Hírek. Pro Domo (1929–44), 1940. október 7.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/ProDomo_1940_07_12/?pg=60&layout=s

MTI „könyomatos” Hírek. Magyar Országos Tudósító (1929–1948)
1941. október 25.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1941_10_2/?pg=132&layout=s

Ordine della Corona d'Italia, 1868–1943.

<https://www.numismaticaranieri.it/archivoscheda/23475-italia-ordine-della-corona-ditalia-1868-1943-croce-di-cavaliere-ufficiale.aspx>

Országos Széchényi Könyvtár Digitális Képtár,

<https://dka.oszk.hu/html/kepoldal/index.phtml?id=068633>

Petőfi Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez III.* Debrecen, 1847. május 14.

<http://mek.niif.hu/06100/06125/html/petofiu0002.html>

rakospalotaanno.hu <http://rakospalotaanno.hu/braida%20paul%20csal%C3%A1dfa.pdf>
<http://rakospalotaanno.hu/guglielmini%20csal%C3%A1dfa.pdf>
<http://rakospalotaanno.hu/merluzzi%20csal%C3%A1dfa.pdf>
<http://rakospalotaanno.hu/molinari%20csal%C3%A1dfa.pdf>

Rotary Club Debrecen, Későbbi belépők

<http://www.rotary-debrecen.hu/egykor%20tag%202.htm>

Rotary Club Debrecen, Klubtörténet 1928–1940.

<http://www.rotary-debrecen.hu/klubtortenet1920-1940.html>

- Sabatini–Coletti *Dizionario della Lingua Italiana, salame* címszó,
https://dizionari.corriere.it/dizionario_italiano/S/salame.shtml
- Storie da Storia da Paolo Pellarini di San Daniele del Friuli.*
http://www.friulinprin.beniculturali.it/italiano/storie/docs/13_pellarini_italiano.pdf
- Szipál Márton életútinterjúja.* Az interjút készítette, szerkesztette: Bartha Ákos, Budapest, 2010. szeptember-november,
http://www.tte.hu/media/pdf/interjuk10-szipal_marton.pdf
- Tráser Tráser Ferenc, dr.: *A logisztikai szerepkör jelentőségének vizsgálata Szeged példáján.* (PhD dolgozat) Szeged, 2003.
http://phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2003/de_1037.pdf
- Treccani *salame* címszó, <http://www.treccani.it/vocabolario/salame/>
- Virágh Virágh Zsolt, dr.: *Magyar kastélylexikon.* Hajdú-Bihar megye kastélyai és kúriái. Fo-Rom Invest, Budapest, 2003.
http://www.kastelylexikon.hu/docs/family_hajdu.pdf

10.5 Sajtóforrások

- A Hon* *A Hon*, 10. évf., 201. szám, 1872. szeptember 1.
- A város.* *A város. Közigazgatási, közművelődési és közgazdasági hetilap*, Debreczen, V. évf., 2. szám, 1908. január 11. V. évf., 46. szám, 1908. november 14.
- Békésmegyei Közlöny*, 65. évf., 185. szám, 1938. augusztus 18., 3.
- Blasoni Blasoni, Mario: *Le vicende di due famiglie attraverso l'Europa*. Marini Vidoni cent'anni da raccontare. In: *Friuli nel Mondo*, 2008. július.
- Budapesti Czim- és Lakjegyzék*, 8. évf., szerk.: Janszky Adolf. Budapest, Franklin Társulat, 1894.
- Budapesti Hírlap*, 25. évf., 124. szám, 1905. május 6.
30. évf., 167. szám, 1911. július 16.
43. évf. 114. szám, 1923. május 23.
47. évf., 279. szám, 1927. december 8.
47. évf. 280. szám, 1927. december 10.
49. évf., 22. szám, 1929. január 26.
49. évf., 28. szám, 1929. február 2.
49. évf., 39. szám, 1929. február 16.
49. évf., 45. szám, 1929. február 23.
49. évf., 54. szám, 1929. március 6.
49. évf., 68. szám, 1929. március 23.
49. évf., 78. szám, 1929. április 7.
49. évf. 161. szám, 1929. július 19. 13.
49. évf. 166. szám, 1929. július 25. 16.
49. évf. 195. szám, 1929. augusztus 30.
49. évf., 269. szám, 1929. november 26.
52. évf., 10. szám, 1932. január 14.
52. évf. 101. szám, 1932. május 8.
52. évf., 140. szám, 1932. június 25.
52. évf., 287. szám, 1932. december 22.
53. évf., 207. szám, 1933. szeptember 13.
53. évf. 272. szám, 1933. november 30.
54. évf., 76. szám, 1934. április 6.

54. évf., 150. szám, 1934. július 6.
54. évf., 153. szám, 1934. július 10.
54. évf., 161. szám, 1934. július 19.
55. évf., 172. szám, 1935. július 31.
55. évf., 184. szám, 1935. augusztus 14
58. évf., 97. szám, 1938. május 1.
58. évf., 236. szám, 1938. október 19.

Budapesti Közlöny, 5. évf., 166. szám, 1871. július 22.

Consulta professionisti – Artisti ed intellettuali. Provincia di Udine, 14. évf., 16. k., Stamperia Zanetti, Velence.

Debreczeni Ujság–Hajdúföld, 36. évf., 210. szám, 1932. szeptember 18.

36. évf., 288. szám, 1932. december 22.

Debreczen–Nagyváradai Értesítő. Társadalmi és vegyes tartalmu hetilap,

41. évf., 23. szám, 1883. június 10.
45. évf.; 36. szám, 1887. szeptember 4.
47. évf., 52. szám, 1889. deczember 29.
50. évf., 25. szám, 1892. június 19.
50. évf., 34. szám, 1892. augusztus 21.
50. évf., 42. szám, 1892. október 16.
50. évf., 48. szám, 1892. november 27.
53. évf., 17. szám, 1895. április 28.
53. évf., 48. szám 1895. december 1.
56. évf., 49. szám, 1898. deczember 4.

Egyetértés, 6. évf., 247. szám, 1924. október 28.

Fővárosi Lapok, 2. évf., 153. szám, 1865. július 7.

Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz, 1927–1928. III. évf., 1. kötet, szerk.: Kallós János, Pesti Tőzsde, Budapest, 1927.

Guthy Guthy Böske: *Vásár Debrecenben*. In: *Színházi Élet, Színházi, film, irodalmi és művészeti szaklap*, szerk.: Incze Sándor, XXIV. évf., 25. szám, 9–14., 1934. június 10–16.

Hajdú-Bihari Napló, 2. évf., 121. szám, 1957. május 26.

36. évf., 57. szám, 1979. március 9.
42. évf., 206. szám, 1985. szeptember 3.

52. évf., 215. szám, 1995. szeptember 12.

55. évf., 72. szám, 1998. március 26., 4.

Hazai 's külföldi tudósítások, 1. félév, 33. szám, 1834. április 23.

Hetényi Hetényi Imre: *"Mi tünt el a régi Pest és Buda uccáiról?"* In: *Tolnai Világlapja*, 42. évf., 45. szám, 1940. november

Hetilap, 3. évf., 207. szám, 1847. december 24.

Honi Ipar, 5. évf., 21. szám, 1904. november 1.

Hortobágy *Hortobágy. Debreczeni hetilap közhasznú és mulattató tartalommal*, 1. évf., 5. szám, 1862. május 30.

4. évf., 23. szám, 1865. június 4.

Il Popolo del Friuli. Organo del Partito Nazionale Fascista, 3. évf., 273. szám, 1934. november 18.

Jalovszky Jalsovszky Katalin: *A bécsi utca népe*. In: *História*, 16. évf., 5–6. szám, 1994.

John-Lichtblau John, Michael–Lichtblau, Albert: *Bécs, a befogadó város*. In: *História*, 16. évf., 5–6. sz. 1994.

Központi Értesítő, 1. évf., 82. szám, 1876. szeptember 14.

1. évf., 116. szám, 1876. november 11.

2. évf., 95. szám, 1877. szeptember 30.

13. évf., 19. szám, 1888. március 4.

16. évf., 29. szám, 1891. április 9.

16. évf., 109. szám, 1891. december 31.

17. évf., 21. szám, 1892. március 1.

17. évf., 91. szám, 1892. november 10.

18. évf., 100. szám, 1893. december 7.

20. évf., 15. szám 1895. február 17.

20. évf., 87. szám, 1895. október 6.

24. évf., 61. szám, 1899. július 23. 1.

45. évf., 32. szám, 1920. április 18.

58. évf., 44. szám, 1933. november 2.

45. évf., 32. szám, 1920. április 18.

Magyar Jövő, 11. évf., 39. szám, 1929. február 16.

Magyarság, 9. évf., 185. szám, 1928. augusztus 15.

- Magyar Nemzet*, 55. évf., 303. szám, 1992. december 24.
- Műszaki hetilap*, 1. évf., 25. szám, 1881. szeptember 4.
- Népszava*, 44. évf., 331. szám, 1916. november 29.
69. évf., 246. szám, 1941. október 29.
65. évf., 7. szám, 1937. január 10.
65. évf., 8. szám, 1937. január 12.
65. évf., 11. szám, 1937. január 15.
65. évf., 12. szám, 1937. január 6.
- Pesti Hírlap*, (évf. nélkül) 128. szám, 1842. március 24.
10. évf., 93. szám, 1888. április 3.
48. évf. 292. szám, 1926. december 22.
- Pesti Napló*, 84. évf., 241. szám, 1933. október 22.
- Szeged és vidéke*, 3. évf., 344. szám, 1904. december 4.
- Szegedi Híradó*, 6. évf., 9. szám, 1864. január 30.
- Telkes Telkes Simon: *Az éledeleipar*. In: *Nemzetgazdasági Szemle*. XI. évf., VII. szám, 1887. július 15.
- Tiszántúli Húsiparosok Lapja*, 1. évf., 1. szám, 1927. szeptember.
1. évf., 12. szám, 1927. december.
2. évf., 1. szám, 1928. január.
2. évf., 2. szám, 1928. február.
- Tiszántúli Ipar és Kereskedelem*, 2. évf., 47. szám, 1926. november 21.
2. évf., 5. szám, 1926. január 30.
3. évf., 50. szám, 1927. december 17.
- Színházi Élet, Színházi, film, irodalmi és művészeti szaklap*, szerk.: Incze Sándor, XXIV. évf., 37. szám, 1934. szeptember 2–8.
XXIV. évf., 49. szám, 1934. november 25-december 1.
- Vasárnapi Újság*, 6. évf., 294. szám, 1839. december 15.
- Zanini, L. (1934) Zanini, Lodovico: *Una storia di salami e di formaggi*. In: *La Panarie. Rivista d'arte e di cultura della Venezia Giulia*, 11. évf., 61. szám, 1934.

10.6 A szerző közleményei

Friulani nell'industria ungherese con particolare riguardo alla città di Debrecen.

In: *Italianistica Debreceniensis*, XXV, Debreceni Egyetem Olasz Tanszék, Debrecen, 2020. 124–143.

Industriâi furlans inte Rome calviniste: i fradis Vidoni a Debrecen.

In: *Sot la Nape: Riviste Furlane di Culture*, LXXII (1), Società Filologica Friulana, Pasian di Prato, 2020. 18–22.

Friuli vállalkozók és vendégmunkások Magyarországon, különös tekintettel Debrecen iparára.

In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXXVI, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 2019. 171–187.

Friuliak és a magyar szalámigyártás kezdetei.

In: *Tudományos eredmények a nagyvilágból – bővített kiadás*. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2019. 25–30.

Friuliak és a magyar szalámigyártás kezdetei.

In: *Tudományos eredmények a nagyvilágból*. Tempus Közalapítvány, Budapest, 2018. 25–30.

Műhelytitkok a debreceni Vidoni Szalámigyárban.

In: *Új nézőpont*, V (4), Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület, Debrecen, 2018. 5–22.

Az artegnai fecskék. Vendégmunkások Svájcban, Franciaországban és Németországban.

In: *Klió: Történettudományi szemlélő folyóirat*, 27 (1), KLIÓ Alapítvány, Debrecen, 2018. 50–55.

„... salt, onest, lavoradôr!” Friuliak Magyarországon a 19–20. század fordulóján.

In: *Lát(szó)tér*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Olasz Nyelvi és Irodalmi Tanszék, Szeged, 2016. 277–294.

Munkások a debreceni Vidoni Szalámigyárban.

In: *Így kutattunk mi!*. Közigazgatási és Igazságügyi Hivatal, Budapest, 2015. 164–165.

Az Esterházy család tettei és kiválósága.

In: *Esterházy Pál, a műkedvelő mecénás*. Reciti Kiadó, Budapest, 2015. 294–300.

Vidoni János, lovag, szalámigyáros.

In: *Katolikusok Debrecenben 1715-2015.* Debrecen-Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, Debrecen, 2015. 561–564.

Dati sulla storia del salumificio “Fratelli Vidoni e Co.” di Debrecen. La politica d’affari dell’azienda alla luce delle nuove fonti.

In: *Italianistica Debreceniensis*, XIX, Debreceni Egyetem Olasz Tanszék, Debrecen, 2013. 136–144.

A debreceni Vidoni. Adalékok az üzemtörténehez, a gyár üzletpolitikája újabb források tükrében.

In: *Hallgatói Műhelytanulmányok*, 2. Debreceni Egyetem, Debrecen, 2013. 20–31.

“Vidoni szalámi világmárka” Bevezetés egy méltatlanul elfeledett üzem történetébe.

In: *Tavaszi Szél*, Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 2013. 30–36.

The Vidoni family in Debrecen (1884-1950).

In: *Analele Universitatii din Oradea Seria Istorie-Arheologie*, TOM XXIII, Universitatea din Oradea, Nagyvárad, 2013. 80–86.

Il ruolo culturale della famiglia Vidoni nella vita della città di Debrecen.

In: *Antropologie și Studii Culturale. Perspective Actuale.* Editura Mega, Kolozsvár, 2012. 33–42.

Sornicótól Debrecenig: A Vidoni-szalámi története.

In: *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXXII, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen, 175–191.

IX. Piusz és az itáliai államok vámuniója.

In: *Klió: Történettudományi szemlésző folyóirat*, 20 (4), KLIÓ Alapítvány, Debrecen, 75–77.

11. ABSZTRAKT

A történelem folyamán számos kapcsolódási pontot találunk Itália és Magyarország között, melyek Debrecen városával kapcsolatban is kimutathatók. Az itt időző vagy élő itáliaiak meghatározó szerepet játszottak mind a város, mind az ország vonatkozásában kiemelkedő fontosságú eseményekben, tevékenységekben, a társadalmi-kulturális és gazdasági élet alakításában, így hozzájárultak ahhoz is, hogy Debrecen meghatározó szereplője legyen a magyar történelemnek. A város történetében kiemelkedő itáliaiak közül a disszertációban a Friuliból érkező bevándorlók kerülnek részletesebb bemutatásra. Közülük egyértelműen kiemelhető a debreceni gazdasági és társadalmi-kulturális életében egyaránt fontos szerepet játszó Vidoni család.

A munka a Friuliból induló és Bécsbe, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia területére érkező, elsősorban szezonális jellegű emigráció leírásával alapozza meg a Vidoni fivérek debreceni gyáralapításának előzményeit. Ezt követően a hazánkba érkező friuli kivándorlókról közöl adatokat a kutatás során azonosított személyek foglalkozását és térbeli elhelyezkedését figyelembe véve, eljutva a szalámiárusokig, majd a szalámikészítőkig, akiknek tevékenysége a 19. század második felében újabb és újabb szalámigyárak megalapításáig vezetett. A főbb központok és legfontosabb vállalkozók említését követően a Boschetti család debreceni vállalkozásának áttekintő jellegű bemutatása következik, melyre a Vidoni Testvérek és Társuk cég közvetlen előzményeként tekinthetünk. Az alapítás körülményeit, a gyár működtetéséhez nélkülözhetetlen szezonális munkavállalók és a nemzetközi ismertségre szert tett termékek előállításához alkalmazott speciális munkafolyamatok bemutatása követi. Ezt foglalja keretbe az üzem történetének részletességre törekvő bemutatása a megalapítástól kezdve a működés mérföldkövein, valamint a világháborúk viszontagságain keresztül egészen a megszűnésig, a debreceni város- és helytörténeti sajátosságokkal összefüggésben. Az utolsó rész a téma lezárásaként a Vidoni cég korabeli ausztriai, elsősorban bécsi és olaszországi, főképp arternai tevékenységét és a família debreceni ágához köthető családtagjainak nem gazdasági területen betöltött szerepét is ismerteti, különös hangsúlyt fektetve az Olaszbarátok Monti Körének működésére.

A kutatás eredményeként megállapítható, hogy a Vidoni család több mint hat évtizedes debreceni jelenléte egyértelműen az egyik kiemelkedő jelentőségű részlete a friuliak magyarországi tevékenységének, mely nemcsak gazdasági téren befolyásolta a város életét. A debreceni üzem ugyanakkor a Pick, a Herz és a Dozzi mellett nemzetközi szinten is ismertté tette a magyar húsfeldolgozást és annak kiváló minőségű termékeit, ötvözve a magyar alapanyagot a friuli szaktudással, melyek révén egy egyedülálló termék jöhetett létre.

12. SUMMARY

In the course of history, many points of contact between Italy and Hungary can be found, which can also be detected in connection with the city of Debrecen. The Italians who lived here played an important role in events and activities of outstanding importance for both the city and the country, and contributed to their socio-cultural and economic life. Therefore, Friulan emigration has been instrumental for Debrecen to become a decisive reality in the Hungarian history. Among the distinguished Italians in the history of the city, the thesis presents the Friulian immigrants in more detail. Among them, the Vidoni family can be clearly highlighted for its significant addition to the city.

The thesis first outlines the background of the establishment of the Vidoni brothers in Debrecen by describing the emigration process — mainly of seasonal character — from Friuli to Vienna and to the Austro-Hungarian Empire. Then it provides data on Friulian emigrants arriving in Hungary in the same period, taking into account the occupation and the location of the individuals identified during the research. Moreover, the thesis focuses on the activity of the salami vendors and salami makers, whose work led to the establishment of more and more salami factories in the second half of the 19th century. A review of the main centres and the most important entrepreneurs of this industry is followed by an overview of the Boschetti family's business in Debrecen, which can be considered as an immediate antecedent of the 'Vidoni Brothers and Partners' company. The following chapters present the circumstances of the establishment of the factory, the presentation of the seasonal workers employed by the Vidoni — essentials for the production of the factory — and of the special work processes involved in the preparation of their internationally renowned products. All these aspects are framed by the detailed presentation of the history of the plant from its foundation through the most salient phases of its activity — and over two World wars — to its cessation, emphasising the relationship with the local history of Debrecen of the same period. Finally, the last part of the thesis presents the activities of the Vidoni company in Austria, mainly in Vienna, in Italy, mainly in Artegna, and the non-economic role of the family members in Debrecen also with special regard to the Pro-Italian Monti Circle.

The thesis clearly demonstrates that the decades-long presence of the Vidoni family in Debrecen was one of the most important elements of the Friulians' activities in Hungary, which influenced the life of the city in many ways. At the same time, together with the Pick, Herz and Dozzi company, Vidonis' plant in Debrecen also made known the Hungarian meat processing industry and its high quality products worldwide, combining the Hungarian raw materials with the Friulian expertise, which enabled a unique product to be created.